

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО- ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2 2024
(52)

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

2(52) / 2024

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 6 від 21 травня 2024 року

Київ — 2024

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2024. — Вип. 2(52). — 116 с.

РЕДАКЦІЯ:

Веденєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, доцент
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2024

© «Воєнно-історичний вісник», 2024

ЗМІСТ

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

- Драмарецький Б.** ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДОПОМОГИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІАСПОРИ СИЛАМ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ 5
- Нашивочников О.** БОЙОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ВИСОКОМОБІЛЬНИХ ДЕСАНТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (за військово-історичним досвідом антитерористичної операції 2014–2018 років) 15

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ГЛИБИНАХ СТОЛІТЬ

- Терський С.** ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЛІТОПИСНИХ ВОЛИНЯН (VIII–XI ст.): НАУКОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА КОМПЛЕКСАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ 23

МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

- Науменко А., Іваненко С.** НАЦІОНАЛЬНА ВОЄННА ГЕРОЇКА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА УДОВИЧЕНКА 35

ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

- Черних І., Коршак В., Кайнаран А.** ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ БОЙОВОГО ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ СРСР (1939–1945 рр.) 42

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Веденєєв Д.** ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ СПЕЦСЛУЖБОЮ РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКУПОВАНОМУ ГІТЛЕРІВЦЯМИ КИЄВІ (1941–1943 рр.) 52

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДУМКИ

- Дейнега В.** ПІОНЕРИ ОСВОЄННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ 72

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ: ВИТОКИ І СУЧАСНІСТЬ

- Слюсаренко А.** РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ США (1991 — ПОЧАТОК ХХІ ст.) 79
- Квятковський Р.** ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ДРУГОЇ КАРАБАСЬКОЇ ВІЙНИ (2020 р.) У ЗАХІДНИХ МЕДІА ЯК ДЖЕРЕЛО ПОДАЛЬШОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 91

ВІЙСЬКОВЕ МИНУЛЕ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ

- Шеремета О.** ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА У СУСПІЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО (1865–1944) .. 100
- Вимоги до оформлення статті** 108

CONTENT

WAR FOR INDEPENDENCE

- Dramaretskyi B.** LEADING DIRECTIONS OF ASSISTANCE
BY THE NATIONAL DIASPORA TO THE DEFENCE FORCES OF UKRAINE DURING
A FULL-SCALE INVASION 5
- Nashyvochnikov O.** COMBAT USE OF HIGH-MOBILE LANDING TROOPS
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (BASED ON THE MILITARY-HISTORICAL
EXPERIENCE OF ANTI-TERRORIST OPERATION 2014–2018) 15

MILITARY AFFAIRS IN THE DEPTHS OF CENTURIES

- Terskyi S.** MILITARY INFRASTRUCTURE OF THE VOLHYNIAN TRIBE (VIII–XI):
SCIENTIFIC RECONSTRUCTION ACCORDING TO COMPLEXES
OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS 23

MILITARY ASPECTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

- Naumenko A., Ivanenko S.** NATIONAL WAR HEROICS
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921 IN THE CREATIVE HERITAGE
OF GENERAL OLEKSANDR UDOVYCHENKO 35

EVOLUTION OF MILITARY ART

- Chernykh I., Korshok V., Kainaran A.** FEATURES OF THE FORMATION
AND FUNCTIONING OF THE SYSTEM OF GENERALIZATION AND IMPLEMENTATION
OF COMBAT EXPERIENCE IN THE ARMED FORCES OF THE USSR (1939–1945) 42

FROM THE HISTORY OF SPECIAL SERVICES

- Viedenieiev D.** FEATURES OF THE SOVIET SPECIAL SERVICE ORGANIZATION
OF INTELLIGENCE AND SUBVERSIVE ACTIVITIES IN NAZIS-OCCUPIED KYIV
(1941–1943) 52

DEVELOPMENT OF MILITARY EQUIPMENT AND MILITARY-TECHNICAL THOUGHT

- Deineha V.** PIONEERS OF THE DEVELOPMENT OF AIR SPACE ON THE LANDS
OF UKRAINE 72

INFORMATION FRONT: ORIGINS AND MODERNITY

- Sliusarenko A.** DEVELOPMENT OF CONCEPTUAL, ORGANIZATIONAL
AND TECHNOLOGICAL VIEWS ON INFORMATION WARFARE
IN THE US ARMED FORCES (1991 — THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY) 79
- Kviatkovskiy R.** FEATURES OF THE COVERAGE OF THE SECOND
KARABAKH WAR (2020) IN WESTERN MEDIA AS A SOURCE
OF FURTHER MILITARY-HISTORICAL RESEARCH 91

MILITARY PAST IN PUBLIC OPINION

- Sheremeta O.** MILITARY BUILD-UP OF THE UKRAINIAN STATE
AND ORGANIZATION OF THE MILITARY CHAPLAINCY IN THE SOCIO-ETHICAL
VIEWS AND ACTIVITIES OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI (1865–1944) 100

- Requirements for manuscripts** 108

Борис ДРАМАРЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3569-6784>Електронна пошта: dddboris@gmail.com

ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДОПОМОГИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІАСПОРИ СИЛАМ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Розвідка присвячена діяльності діаспори по наданню допомоги Силам оборони України під час повномасштабного російського вторгнення. Визначено, що лобіювання українських інтересів у попередній період (2014–2021 рр.) впливало на світову спільноту щодо підтримки українського народу та розуміння політичними лідерами провідних країн світу необхідності надавати військову допомогу напередодні 24 лютого 2022 року. Підкреслено, що у перший же день нападу діаспора провела пікетування російських посольств та масштабні акції на підтримку України. Важливим досягненням також стала протидія російській пропаганді у майже всіх країнах-членах НАТО і ЄС, а розголос про воєнні злочини росії сприяв розумінню громадянами іноземних країн причин та мотивів боротьби за незалежність і свободу українського народу. Характеризовано діяльність Світового Конгресу Українців, волонтерських фондів та окремих представників української діаспори по наданню військової допомоги залежно від поточних потреб Сил ТрО ЗС України. Наголошено, що чимало українців особисто приїхало з країн свого проживання, щоб протистояти російському агресору, ставши до лав Сил оборони. Зроблено висновок, що діаспора продемонструвала не лише успішну діяльність у протидії агресору, а й сприяє інтеграції до ЄС та НАТО та робить кроки на шляху повоєнної відбудови та притягнення до відповідальності воєнних злочинців.

Ключові слова: діаспора, Україна, повномасштабне вторгнення, Світовий Конгрес Українців, волонтерські організації, допомога, Сили оборони, Збройні Сили України.

Постановка проблеми Вивчення розвитку процесу допомоги діаспори Силам оборони України вкрай важливе, оскільки дає змогу простежити зміни напрямів її діяльності залежно від потреб України для більш ефективної боротьби проти агресора під час повномасштабного вторгнення. Наголосимо, що від 24 лютого 2022 р. діаспора зосередилася на організації пікетів біля російських посольств, проведенні масштабних акцій на підтримку України для привернення уваги світової спільноти до цієї трагедії. Також діаспора впливала на уряди країн проживання для збільшення допомоги Україні, результатом чого стало прискорене надання багатьма країнами фінансової та військової підтримки. Лобіювала діаспора і набуття Україною статусу рівноправного члена ЄС та НАТО, протидіяла російським проектам та пропаганді. Пізніше, представники світового українства сконцентрувалися на закупівлі дронів, бронетехніки та іншої летальної зброї, визначивши поточні потреби Сил оборони з укра-

їнськими урядовцями, військовими та ін. Відзначимо також й непоодинокі випадки делегування закордонних українців у якості добровольців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням розвитку та діяльності діаспори присвячено чимало дисертацій, наукових розвідок, міжнародних конференцій та круглих столів. Однак дослідження, пов'язані з допомогою діаспори Україні в оборонній сфері, переважно, зосереджені на першому періоді російської збройної агресії 2014–2021 років. Йдеться про вплив на уряди країн проживання, у тому числі й успішні проекти лобіювання діаспорою США та Канади надання Україні військової допомоги (Кондакова, Т. 2020, с. 24–32), військово-політичне співробітництво між Україною та Канадою (Пікулик, О. & Клімчук, К. 2021, с. 101–114).

Після широкомасштабного вторгнення увага науковців зосередилася на волонтерському русі (Розік, М. 2023), політичній та гуманітарній підтримці, а також важливості координації зусиль

у боротьбі з російською агресією (Роль та місце... 2023). Водночас, наукових публікацій, присвячених діяльності діаспори по наданню мілітарної допомоги після 2022 р., недостатньо, хоча ці питання дотично розглядали українські науковці (Сергійчук, В. 2023; Грачевська, Т.О. & Ахмаджанова, Д.В. 2023, с. 108–119).

Це пояснюється тим, що значна частина інформації на сьогодні недоступна, тому основний масив матеріалів даної розвідки становлять відкриті офіційні джерела, іноземні та вітчизняні періодичні видання. Передусім, це інформація від пресслужби військових адміністрацій про передачу діаспорою броньованої техніки та дронів, звіти Національного банку України про надходження коштів з-за кордону на відповідний спецрахунок в іноземній валюті для підтримки ЗС України. Важливими джерелами також є офіційна сторінка Світового Конгресу Українців, діаспорні видання Радіо Свобода та Український світ, що висвітлювали масштабні акції на підтримку України, протидію російській пропаганді, а також допомогу Силам оборони України через грошові перекази, закупівлю озброєння та військової техніки.

В іноземних та вітчизняних періодичних часописах *The Washington Post*, *Independent*, *BBC news* Україна, *Forbes*, *Укрінформ*, *Уніан*, *Military*, *Армія інформ* та ін. опубліковані матеріали про фінансові надходження від громадян українського походження на потреби ЗС України, зустрічі представників діаспори із українськими посадовцями щодо мілітарної допомоги, заклики до країн-членів НАТО збільшити оборонні надходження, докази воєнних злочинів росії та безпосередню участь діаспори у Силах оборони України.

Мета статті полягає у воєнно-історичному аналізі розвитку провідних напрямів допомоги національної діаспори Силам оборони України під час широкомасштабного вторгнення росії (на матеріалах 2022–2024 рр.)

Викладення основного матеріалу. Від часу появи перших діаспорних організацій підтримка України та відновлення незалежності була одним із важливих напрямів їхньої діяльності. За радянських часів вони оприлюднювали правду про злочини комуністичного режиму, досліджували Голодомор 1932–1933 рр., сприяли визнанню його геноцидом. Також діаспора підтримувала дисидентів, друкувала твори самвидаву у власних виданнях, проводила різноманітні акції на захист прав людини та ін. Від 1991 р. закордонні українці спрямували зусилля на інформаційну, фінансову,

освітню та наукову допомогу, а під час Помаранчевої революції та Революції Гідності влаштували мітинги у країнах свого проживання проти порушень виборчого законодавства та закликали світову спільноту не піддаватися провокаціям російської дезінформації. Від 2014 р. діаспора проводила протести проти введення російських військ на Кримський півострів, надсилала медикаменти та військову форму для ЗС України під час російської збройної агресії на Донбасі, а окремі її представники безпосередньо брали участь у відбитті агресії у якості добровольців. Результатом солідарної діяльності української діаспори з Україною стало те, що до початку повномасштабного вторгнення низка країн була готова надати країні військову та економічну підтримку (Грачевська, Т.О. & Ахмаджанова, Д.В. 2023, с. 116).

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. ще більше згуртувало діаспору, яка активно почала допомагати Україні у боротьбі з агресором: організовувати волонтерський рух, пікетувати російські посольства, виступати на телебаченні, радіо та місцевій пресі у країнах свого проживання, розповідаючи про події в Україні. Наприклад, для привернення уваги світової спільноти до війни у перші та другі роковини вторгнення діаспора організувала заходи у межах глобальної адвокаційної кампанії *СКУ StandWithUkraine* у 400 містах світу. Зокрема, на другі роковини акції проходили на шести континентах, у тому числі й в Антарктиді (Президент СКУ в інтерв'ю *Forbes*... 2023).

Важливою сферою діяльності діаспори стала протидія російській пропаганді за кордоном. Зважаючи на це, Регіональний віцепрезидент СКУ в Західній і Південній Європі П. Садоха заявив, що «у Португалії ... повиростали російські проекти, такі суботні школи, які пишуть, що вони є українськими, хоча ми знаємо, що вони ще місяць тому співпрацювали з російським посольством. Вони залучають до своєї роботи українських мігрантів, які не знають ситуації і є легкими жертвами того «руського міра», адже дуже просто отримати персональні дані жінок, дітей українських командирів та політиків, тих людей, яких путін вважає своїми ворогами, щоб їх взяти в заручники чи якось інакше використати» (У діаспорі розповіли... 2024). Однак, як зазначив президент СКУ П. Грод, діаспора спромоглася отримати перемогу над російською пропагандою в країнах, які є членами НАТО і ЄС, за винятком Угорщини (Орел І. 2023).

Працює діаспора й у країнах Азії, Африки, Латинської Америки із місцевими політиками та українськими громадами, закликаючи українців за кордоном не піддаватися інформаційно-психологічним операціям, банити російську продукцію та перекази коштів. Навіть у Південно-Східній Азії, де небагато людей знають про Україну, а росія зберегла потужний вплив через власних агентів у політиці та бізнесі, українці бойкотують під російськими посольствами, пояснюючи населенню чому їхня країна бореться за незалежність і свободу. Неодноразово зверталася діаспора й до міжнародних спортивних організацій. Наприклад, закликала Міжнародний олімпійський комітет не допустити російських та білоруських спортсменів до Олімпійських ігор 2024 р. «Росія перетворила свою культуру та спорт на зброю, яка пропагує людоненависницькі ідеї рашизму по всьому світі. Значна кількість російських спортсменів безпосередньо пов'язані з російською армією, а багато українських спортсменів були вбиті окупантами», — заявив Перший Віцепрезидент СКУ та співголова Союзу Українських Організацій в Австралії Стефан Романів (СКУ закликає Міжнародний олімпійський комітет... 2023).

Підтримала діаспора й різноманітні акції з обвинування путіна як воєнного злочинця, а росії — як терористичної країни. Так, 18 березня 2023 р. Радіо Свобода писала, що «Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт російського президента Володимира Путіна та уповноваженої при президенті Росії з прав дитини Марії Львової-Белової. Це рішення ухвалено у зв'язку з ймовірною відповідальністю за воєнний злочин — незаконну депортацію українських дітей» (На Путіна повісили табличку... 2023). Наприкінці того ж року часопис «Independent» опублікував докази, надані правозахисниками міжнародного альянсу Global Rights Compliance, про підготовку росії до викрадення запасів зерна і планування умисного голоду (Putin could... 2023).

Наголосимо, що попри важливість політичних та громадських акцій на підтримку України, для адекватної протидії військовій агресії українським Силам оборони потрібна зброя та інше військове обладнання. Для цього діаспора розпочала впливати на політичну владу в країнах свого розселення. Успішними прикладами лобювання безпекових інтересів є створення груп підтримки України у США та Канаді. Зокрема, метою діяльності групи Сенату США, з поміж іншого, є лобювання посилення військових зв'язків між

Україною та США. Подібна група існує й в Канаді — Парламентська група дружби між Канадою та Україною, яку очолює член парламенту українського походження Іван Бейкер. А завдяки діяльності Українського конгресового комітету Америки та Української національної інформаційної служби, Комітет Сенату США з питань зовнішніх відносин ще у 2019 р. прийняв законопроект «Про захист американської безпеки від кремлівської агресії» та прийняв до розгляду законопроект «Про припинення злочинної діяльності, що спричинена російським тероризмом». Завдяки зусиллям Конгресу Українців Канади, у 2017 р. Канада включила Україну до Списку держав, до яких дозволено експорт автоматичної вогнепальної зброї (Кондакова, Т. 2020, с. 27). Врешті Канада стала однією з перших держав, що почала надавати мілітарну допомогу Україні після 2014 р., і станом на 30 вересня 2021 р. 30 076 військовослужбовців взяли участь у навчаннях, проведених у рамках 623 серійних курсів. Співпрацюють збройні сили обох держав і у рамках Програми військової підготовки та співробітництва (Пікулик, О. & Клімчук, К. 2021, с. 107–108).

За місяць після початку бойових дій 22 березня світове українство організувало пресконференцію «Допомога української діаспори під час війни: спроможності, координація, герої», де перший віцепрезидент СКУ Стефан Романів заявив: «Коли ми говоримо про допомогу, крім гуманітарної допомоги, ми також говоримо про те, що є і мілітарна допомога... Ми мали зустріч із міністром закордонних справ України Дмитром Кулебою минулого тижня у Львові, який нам дав певні вказівки, що потрібно. А потрібно було ту зброю, яка сьогодні необхідна для України, щоб можна було в повітрі воювати з російським агресором». 24 березня 2022 р. напередодні надзвичайного саміту лідерів НАТО у Брюсселі СКУ закликав лідерів держав Альянсу негайно надати Україні більше оборонного озброєння (У діаспорі розповіли... 2024). Та на цьому Світовий Конгрес не зупинився.

У липні 2023 р. делегація лідерів СКУ під час робочого візиту до України провела низку зустрічей із українськими урядовцями та військовими, обговоривши поточні потреби захисників України і спільні кроки на шляху України до НАТО. Зустрічі відбулися з Міністром оборони України О. Резніковим, начальником ГУР МО України К. Будановим, Секретарем РНБО України О. Даніловим, Головою Львівської ОВА М. Козицьким, начальником Національної академії сухопутних

військ імені гетьмана Петра Сагайдачного генерал-лейтенантом П. Ткачуком та Командувачем Сил територіальної оборони ЗС України генерал-майором І. Танцюрою (Укрінформ, 2023). Так, під час зустрічі з Ігорем Танцюрою президент СКУ Павло Грод та директор ініціативи «Unite With Ukraine» Андрій Потічний анонсували черговий пакет допомоги на потреби Сил ТрО у розмірі 117 млн грн (понад 3 млн дол.). Йшлося про броньовану техніку для евакуації та безпечного пересування особового складу у районі ведення бойових дій, FPV дронів, новітніх симуляторів зброї «Strata 22» для тренування бійців, а також ремонт та відновлення повнопривідних вантажівок ГАЗ-66 (Броньована техніка... 2023). Уже 11 вересня 2023 р. благодійники придбали 15 британських гусеничних бронемашин, зокрема 13 бронетранспортерів FV432 та по одній одиниці CVRT Stormer та CVRT Shielder. Крім цього, фонд передав два гусеничних бронетранспортери МТ-ЛБу та десять відремонтованих радянських вантажівок ГАЗ-66 загальною вартістю у 68 млн грн. Усі бронетранспортери мали обладнати приладами нічного бачення від українського виробника. Під час урочистої передачі техніки було заявлено, що «до цього часу у нас було 25 броньованих гусеничних машин від Світового конгресу українців, сьогодні отримали ще 15. Тож загалом вже маємо 40 переданих бронетранспортерів» (Силам Тероборони передали... 2023).

Очевидно, що СКУ як найбільша організація закордонних українців, що об'єднує багатомільйонну українську діаспору в 70 країнах світу, має і значні можливості. Її бюджет на сьогодні складає 25 млн дол., 23 млн із яких СКУ направляє на матеріальну підтримку України та спорядження для її Збройних Сил (Орел, І. 2023). Однак допомогу Україні надають й інші діаспорні організації. У країнах ЄС, Північної Америки, Азії, Австралії українська діаспора збирає кошти на закупівлю зброї, бронезилетів, дронів, ліків, транспорту та інших потреб Сил оборони. Наприклад, у Польщі об'єднання українців «Разом ми сила» займаються придбанням автівок на фронт, організують благодійні проекти для збору коштів на потреби війська, звертаються до польських воєводств щодо передачі списаних пожежних автомобілів та автомобілів швидкої допомоги для евакуації поранених в Україні (Розік, М. 2023, с. 272). Українці Німеччини — Freie Ukraine Braunschweig e.V. уже на 33 день широкомасштабного вторгнення надіслали лікарські засоби для лікарень і військових госпіталів, пізніше діаспора ФРН допомага-

ла не лише військовослужбовцям, а й мешканцям Херсона (Українська діаспора в Німеччині... 2022; Автобус для військовослужбовців..., 2024). У США лише за тиждень українці зібрали близько 2 млн дол. на допомогу українським воїнам, з яких закупили бронезилети на суму 1,5 млн дол., а на решту придбали 50 дронів, 100 тепловізорів та 300 коліматорів. За чотири місяці війни благодійний фонд Help Heroes Of Ukraine, який очолює Ігор Терлецький, передав допомоги на понад 10 млн дол. (Українці Чикаго... 2022).

Варто також згадати й проведений 9 червня 2023 р. Міжнародний круглий стіл «Роль та місце української діаспори у російсько-українській війні: політична та гуманітарна підтримка» в Ужгородському національному університеті, до роботи якого долучилися представники провідних організацій українців з Угорщини, Румунії, Словаччини, Іспанії, Молдови, на якому зазначалося, що діаспора активно долучилася до допомоги в усіх можливих сферах, зокрема гуманітарного, фінансового та військового характеру (Роль та місце... 2023). Включилася діаспора й у глобальний збір на безпілотники для України через президентську кампанію United24 у рамках проекту СКУ «Unite With Ukraine». Зокрема, Союз українських організацій Австралії пожертвував 140 тис. австралійських дол. на купівлю дронів для українських захисників (Українська діаспора в Австралії... 2022). Навіть на Філіппінах українці купували гуму для позашляховиків та зібрали кошти на Mavic 3T (3 Філіппін на фронт... 2024). Загалом, лише на початок жовтня 2022 р. на спецрахунок, створений НБУ для підтримки ЗС України, надійшло з-за кордону в іноземній валюті понад 7,3 млрд грн у еквіваленті (долари США, євро, фунти, канадські долари, китайські женьмінби, японські єни, швейцарські франки, польські злоті, австралійські долари) (НБУ перерахував... 2022).

Допомагають українським Силам оборони й окремі представники діаспори. Наприклад, громадянин США українського походження Григорій Степанця заповів 15 листопада 2022 р. 1 млн дол. головнокомандувачу ЗС України генералу Валерію Залужному, який спрямував ці гроші на спецрахунок НБУ 5 січня 2023 р. (Залужний отримав спадок... 2023). Відомий правник діаспори, довголітній голова СКУ Аскольд Лозинський із родинних статків передав для української армії 200 тис. дол., а разом із внеском очолюваної ним Фундації українського вільного університету в Нью-Йорку ця сума вже сягає понад півмільйо-

на (Сергійчук, В. 2023). Однак цим допомога не обмежується.

Багато іноземців безпосередньо взяли до рук зброю і стали до лав Сил оборони України, щоб протистояти російському агресору. Так, на початку повномасштабного вторгнення росії в Україну було створено Інтернаціональний легіон, до складу увійшли добровольці з 55 країн світу (Скільки іноземних добровольців... 2023). У травні 2023 р. видання «The Washington Post» зазначало, що кількість американських добровольців й досі невідома. На початку вторгнення Україна стверджувала, що понад 20 000 громадян США висловили зацікавленість у приєднанні до іноземного легіону. Проте відомо, що щонайменше 16 осіб загинули (Horton Alex, Lamothe Dan, 2023). Також відома інформація про добровольців з росії, Польщі, Канади, Австралії, Ізраїлю, Італії, Швеції, Німеччини, Азербайджану, Колумбії, Перу, Бразилії та інших країн (Іноземці, які стали на захист України... 2023). І «коли [Путін] оголосив про вторгнення о 04:00 ранку за московським часом, у нас вже була 11:00 на Філіппінах. Об 23:00 24 лютого я [Ярослав Кошелєв — авт.] вже був у літаку, тобто 25 лютого я прилетів в Польщу й 1 березня перетнув польсько-український кордон разом з іншими чоловіками, які поверталися з-за кордону в Україну» (З Філіппін на фронт... 2024). І хоча інформація про точну кількість захисників України із різних країн є конфіденційною, проте, посилаючись на відкриті джерела, можемо говорити про понад 300 іноземних добровольців, які воювали на початку грудня 2023 року. Найбільше — з Грузії (~50 осіб), США (~40 осіб), Білорусі (~30 осіб), Франції (~20 осіб), Великої Британії (~20 осіб). Добровольці, які пішли захищати Україну, добре розуміють, що метою держави-агресора є не тільки загарбання українських територій, а й знищення української національної ідентичності та геноцид українського народу (СКУ закликає Міжнародний олімпійський комітет... 2023).

Висновки. Напад росії у 2014 р. зумовив консолідацію української діаспори, що проводила акції проти введення російських військ на Кримський півострів, надсилала медикаменти та військову форму для Сил оборони після розв'язання збройного конфлікту на Донбасі, лобювала надання Україні фінансової та мілітарної допомоги у країнах свого проживання. Результатом цих зусиль стало те, що політичні лідери провідних країн світу, у першу чергу США, Канади та низки країн ЄС, напередодні 24 лютого 2022 р. були

готові надати Україні військову допомогу, а населення цих країн висловлювало всебічну підтримку українському народу.

Ще більшу згуртованість діаспора проявила після повномасштабного російського вторгнення. Поки світова спільнота спостерігала за розвитком подій, не маючи надії, що український народ вистоїть, світове українство уже з першого дня розпочало пікетування російських посольств, організовувало масштабні акції на підтримку України, а на другі роковини, 24 лютого 2024 р., провела заходи на всіх континентах планети, у тому числі й Антарктиді. Завдяки виступам діаспори у місцевих ЗМІ більшого поширення набув розголос про воєнні злочини росії. Важливим досягненням також стала протидія російській брехливій агітації за кордоном. Поширення правди про те, що являє собою країна-терорист, допомогла, за словами президента СКУ П. Грода, отримати перемогу, за винятком Угорщини, над російською пропагандою у країнах-членах НАТО і ЄС.

Не менш значним досягненням стала мілітарна допомога Силам оборони України. Відразу після повномасштабного вторгнення представники діаспори провели зустрічі з українськими урядовцями та військовими, обговоривши поточні потреби захисників України. Йшлося не лише про фінансову підтримку, а й надання броньованої техніки, дронів, новітніх симуляторів зброї «Strata 22» для тренування бійців, а також ремонт та відновлення повнопривідних вантажівок. Активізувалися й волонтерські фонди які розпочали закупівлю зброї та обладнання: від тактичних аптечок, наплічників, бронежилетів, тепловізорів, наметів для польових госпіталів, дефібриляторів, вантажівок до снарядів, британських гусеничних бронемашин, безпілотників. Водночас допомога надходила не лише від фондів, а й від приватних осіб. Варто згадати Г. Степанцю та А. Лозинського, які передавали значні суми із власних коштів на потреби української армії. Чимало закордонних українців особисто приїхали, щоб протистояти російському агресору, взявши зброю та влившись до лав Сил оборони. За попередніми підрахунками понад 300 іноземних добровольців станом на початок грудня 2023 року воювали на боці України.

Таким чином, після повномасштабного вторгнення діаспора продемонструвала не лише величезну консолідацію та успішну діяльність у протидії агресору, а й пришвидшує перемогу України збройними засобами, сприяє інтеграції до ЄС та НАТО, думаючи уже про повоєнну відбудову і міжнародний суд над воєнними злочинцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Horton, A. & Lamothe, D. (2023). The American military veterans who've fallen in Ukraine. The Washington Post, May, 29. URL: https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/05/29/memorial-day-americans-killed-ukraine-russia-war/?fbclid=IwAR0h1p_LwjTOv_qjuwpATQi9_gukpAeGPuYxExpPpQk1XI-k9jOiNj68068 [дата зверн.: 11.04.2024].

Putin could face new war crime case as evidence suggests starvation of Ukraine was pre-planned. (2023). URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/putin-grain-theft-ukraine-russia-latest-b2447644.html> [дата зверн.: 11.04.2024].

Автобус для військовослужбовців та гумдопомога: українці, які живуть у Німеччині підтримують херсонців. (2024). URL: <https://suspilne.media/678180-avtobus-dla-vijskovosluzbovciv-ta-gumdopomoga-ukrainci-aki-zivut-u-nimessini-pidtrimuut-hersonciv/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Броньована техніка та дрони: українська діаспора передасть Силам тероборони ЗСУ черговий пакет допомоги. (2023). URL: <https://loda.gov.ua/news/73317> [дата зверн.: 11.04.2024].

Грачевська, Т.О. & Ахмаджанова, Д.В. (2023). Роль української діаспори у підтримці України в умовах російської агресії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. Т. 15, № 1, с. 108–119.

З Філіппін на фронт: Ярослав Кошелєв про те, як діаспора може допомагати Україні. (2024). URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/z-filippin-na-front-yaroslav-koshelev-pro-te-yak-diaspora-mozhe-dopomahaty-ukrayini/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Залужний отримав спадок у США і віддав його ЗСУ. Хто і чому дав йому мільйон доларів. (2023). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64376379> [дата зверн.: 11.04.2024].

Іноземці, які стали на захист України: хто воював та загинув у боротьбі з російським загарбником. (2023). URL: <https://ua.news.ua/war-vs-rf/ynostrantsy-kotorye-staly-na-zashhytu-ukrayny-kto-voeval-y-rogyb-v-borbe-s-rossijskym-zahvatchukom> [дата зверн.: 11.04.2024].

Кондакова, Т. (2020). Дослідження видів впливу української діаспори, оцінка конкретних прикладів та їх характеристика в аспекті сучасних потреб України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 31, с. 24–32.

На Путіна повісили табличку, що він воєнний злочинець. Експерти про ордер на арешт Путіна. (2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/order-na-aresht-putina-reaktsiyi/32324200.html> [дата зверн.: 11.04.2024].

НБУ перерахував на потреби військових 20,8 млрд грн, за минулий тиждень на спецрахунок надійшло понад 118,5 млн грн. (2022). URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/nbu-pererahuvav-na-potrebi-viyskovih-208-mlrd-grn-za-minuliy-tijden-na-spetsrahunok-nadiyshlo-ponad-1185-mln-grn> [дата зверн.: 11.04.2024].

Орел, І. (2023). Діаспора надала Україні допомоги на \$500 млн. Forbes, 13 вересня 2023 року. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/v-deyakikh-rechakh-ukraina-e-bilsh-zakhidnoyu-nizh-sam-zakhid-golova-svitovogo-kongresu-ukraintsiv-pavlo-grod-pro-povernennya-bizhentsiv-piv-milyarda-dolariv-vid-diaspori-ta-borotbu-z-rosiyskoi-propag-12092023-15944> [дата зверн.: 11.04.2024].

Пікулик, О. & Клімчук, К. (2021). Українсько-канадське військово-політичне співробітництво в контексті загроз національній безпеці України. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 2 (10), с. 101–114.

Президент СКУ в інтерв'ю Forbes: ми створюємо сильний український світ. (2023). URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/prezydent-sku-v-interviu-forbes-my-stvoriyemo-sylnyi-ukrayinskyi-svit/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Розік, М. (2023). Діяльність організацій третього сектору у Польщі в допомозі Україні. *Україна — Європейський Союз: формат розвитку відносин у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Ужгород, Україна, 338 с.

Роль та місце української діаспори у російсько-українській війні: міжнародний круглий стіл та фотовиставка відбулися УжНУ (відео). (2023). URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/rol-ta-mistse-ukrajinskoji-diaspori-u-rosijsko-ukrajinskij-vijni.htm> [дата зверн.: 11.04.2024].

Світовий конгрес українців підбив підсумки візиту делегації СКУ до України. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3738706-svitovij-kongres-ukrainciv-pidbiv-pidsumki-vizitu-delegacii-sku-do-ukraini.html> [дата зверн.: 11.04.2024].

Сергійчук, В. (2023). Українська діаспора воює за Україну. А хто в Україні протидіє діаспорі? Український світ. 6 жовтня 2023 року. URL: <https://ukrsvit1.com.ua/zakordonne-ukrainstvo/ukrainska-diaspora-voiuie-za-ukrainu-a-khto-v-ukraini-protydiie-diaspori.html> [дата зверн.: 11.04.2024].

Силам Тероборони передали бронетехніку. (2023). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/sylam-teroborony-peredaly-bronetehniku/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Скільки іноземних добровольців та з яких країн загинули на війні в Україні. (2023). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/09/infografika/suspilstvo/skilky-inozemnykh-dobrovolcziv-ta-yakux-krayin-zahynuly-vijni-ukrayini> [дата зверн.: 11.04.2024].

СКУ закликає Міжнародний олімпійський комітет заборонити участь російських та білоруських спортсменів в Олімпійських Іграх 2024 року. (2023). URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-zaklikae-mizhnarodnij-olimpijskij-komitet-zaboroniti-uchast-rosijskih-ta-biloruskih-sportsmeniv-v-olimpijskih-igrah-2024-roku/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Стець, А. (2024). Українці у всьому світі вийшли на вулиці у день початку війни. *zaxid.net*, 25 лютого 2024 року. URL: https://zaxid.net/ukrayintsi_u_vsomu_sviti_viyshli_na_vulitsi_u_den_pochatku_viyni_n1580610 [дата зверн.: 11.04.2024].

У діаспорі розповіли, як наближають перемогу України у війні з росією. (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3437103-u-diaspori-rozpozvili-ak-nablizaut-peremogu-ukraini-u-vijni-z-rosieiu.html> [дата зверн.: 11.04.2024].

Українська діаспора в Австралії збрала \$140 000 на «Армію дронів». (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/05/ukrayinska-diaspora-v-avstraliyi-zibrala-140-000-na-armiyu-droniv/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Українська діаспора в Німеччині передала важливі лікарські засоби для лікарень і військових госпіталів. (2022). URL: <https://www.tdmu.edu.ua/blog/2022/03/29/ukrayinska-diaspora-v-nimechchyni-peredala-vazhlyvi-likarski-zasoby-dlya-likaren-i-vijskovykh-gospitaliv/> [дата зверн.: 11.04.2024].

Українці Чикаго за тиждень збрали \$1,5 млн. на 3 тис. бронезилетів — вони уже у Львові. (2022). URL: <https://zahid.espresso.tv/ukrayintsi-chikago-za-tizhden-zibrali-15-mln-na-3-tis-bronezhiletiv-voni-uzhe-uvlvoli> [дата зверн.: 11.04.2024].

REFERENCES

Horton, A. & Lamothe, D. (2023). The American military veterans who've fallen in Ukraine. *The Washington Post*, May, 29. URL: https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/05/29/memorial-day-americans-killed-ukraine-russia-war/?fbclid=IwAR0h1p_LwjTOv_qjuwpATQi9_gukpAeGPuYxExpPpQk1XIk9jOiNj68068 [Accessed: 11.04.2024]. [In English].

Putin could face new war crime case as evidence suggests starvation of Ukraine was pre-planned. (2023). URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/putin-grain-theft-ukraine-russia-latest-b2447644.html> [Accessed: 11.04.2024]. [In English].

Avtobus dlia viiskovosluzhbovtiv ta humdopomoha: ukrayintsi, yaki zhyvut u Nimechchyni pidtrymuit khersonstiv. (2024). [Bus for servicemen and humanitarian aid: Ukrainians living in Germany support Kherson people]. URL: <https://suspilne.media/678180-avtobus-dla-vijskovosluzbovciv-ta-gumdopomoga-ukrayinci-akizivut-u-nimeccini-pidtrimuut-hersonciv/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Bronovana tekhnika ta drony: ukrainska diaspora peredast Sylam teroborony ZSU chervoyi paket dopomohy. (2023). [Armored vehicles and drones: the Ukrainian diaspora will hand over another aid package to the Territorial Defense Forces of the Ukrainian Armed Forces]. URL: <https://loda.gov.ua/news/73317> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Hrachevska, T.O. & Akhmadzhanova, D.V. (2023). Rol ukrainskoi diaspori u pidtrymtsi Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii [The role of the Ukrainian diaspora in supporting Ukraine in the face of Russian aggression]. *Filosofia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. T. 15, № 1, s.108–119. [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Z Filippin na front: Yaroslav Koshelev pro te, yak diaspora mozhe dopomahaty Ukraini. (2024). [From the Philippines to the front: Yaroslav Koshelev on how the diaspora can help Ukraine]. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/z-filippin-na-front-yaroslav-koshelev-pro-te-yak-diaspora-mozhe-dopomahaty-ukrayini/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Zaluzhnyi otrymav spadok u SSHA i viddav yoho ZSU. Khto i chomu dav yomu milion dolariv. (2023). [Zaluzhnyi received an inheritance in the USA and gave it to the Armed Forces of Ukraine. Who and why gave him a million dollars]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64376379> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Inozemtsi, yaki staly na zakhyst Ukrainy: khto voiuвав ta zahynuv u borotbi z rosiiskym zaharbnykom. (2023). [Foreigners who defended Ukraine: who fought and died in the fight against the Russian invader]. URL: <https://ua.news.ua/war-vs-rf/ynostrantsy-kotorye-staly-na-zashhytu-ukrayny-kto-voeval-y-pogyb-v-borbe-s-rossyjskym-zahvatchykom> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Kondakova, T. (2020). Doslidzhennia vydiv vplyvu ukrainskoi diaspory, otsinka konkretnykh prykladiv ta yikh kharakterystyka v aspekti suchasnykh potreb Ukrainy [Research of the types of influence of the Ukrainian diaspora, evaluation of specific examples and their characteristics in the aspect of modern needs of Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Istorychni nauky»*. Vyp. 31, s. 24–32. [in Ukrainian].

Na Putina povisyly tablychku, shcho vin voiennyi zlochynets. Eksperty pro order na aresht Putina. (2023). [Putin is labelled a war criminal. Experts on Putin's arrest warrant.]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/order-na-aresht-putina-reaktsiyi/32324200.html> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

NBU pererakhuvav na potreby viiskovykh 20,8 mlrd hrn, za mynuliy tyzhden na spetsrahunok nadiishlo ponad 118,5 mln hrn. (2022). [The NBU transferred UAH 20.8 billion to the needs of the military, over UAH 118.5 million was transferred to the special account last week]. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/nbu-pererakhuvav-na-potrebi-viyskovih-208-mlrd-grn-za-minuliy-tijden-na-spetsrahunok-nadiyshlo-ponad-1185-mln-grn> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Orel, I. (2023). Diaspora nadala Ukraini dopomohy na \$500 mln [The diaspora provided \$500 million in aid to Ukraine]. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/v-deyakikh-rechakh-ukraina-e-bilsh-zakhidnoy-nizh-sam-zakhid-golova-svitovogo-kongresu-ukraintsiv-pavlo-grod-pro-povernennya-bizhentsiv-piv-milyarda-dolariv-vid-diaspori-ta-borotbu-z-rosiyskoi-propag-12092023-15944> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Pikulyk, O. & Klimchuk, K. (2021). Ukrainsko-kanadske viiskovo-politychne spivrobotnytstvo v konteksti zahroz natsionalnii bezpetsi Ukrainy [Ukrainian-Canadian military-political cooperation in the context of threats to the national security of Ukraine]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*. №2 (10), s.101–114. [in Ukrainian].

Prezydent SKU v intervii Forbes: my stvoriuemo sylnyi ukrainskyi svit. (2023). [UWK President in interview with Forbes: We are creating a strong Ukrainian world]. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/prezydent-sku-v-intervii-forbes-my-stvoriyemo-sylnyi-ukrayinskyi-svit/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Rozik, M. (2023). Diialnist orhanizatsii tretoho sektoru u Polshchi v dopomozi Ukraini [The activities of third sector organisations in Poland in helping Ukraine]. *Ukraina — Yevropeiskyi Soiuz: format rozvytku vidnosyn u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny, harantii bezpeky ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii: Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Uzhhorod, Ukraina, 338 s. [in Ukrainian].

Rol ta mistse ukrainskoi diaspory u rosiisko-ukrainskii viini: mizhnarodnyi kruhlyi stil ta fotovystavka vidbulysia UzhNU (video). (2023). [The role and place of the Ukrainian diaspora in the Russian-Ukrainian war: an international round table and a photo exhibition took place at UzhNU (video)]. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/rol-ta-mistse-ukrajinskoji-diaspori-u-rosijsko-ukrajinskij-vijni.htm> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Svitovyi konhres ukraintsiv pidbyv pidsumky vizytu delehatsii SKU do Ukrainy. (2023). [The World Congress of Ukrainians summed up the results of the visit of the SCU delegation to Ukraine]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3738706-svitovij-kongres-ukrainciv-pidbiv-pidsumki-vizitu-delegacii-sku-do-ukraini.html> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Serhiichuk, V. (2023). Ukrainska diaspora voiuie za Ukrainu. A khto v Ukraini protydiie diaspori? [The Ukrainian diaspora is fighting for Ukraine. And who in Ukraine opposes the diaspora]. URL: <https://ukrsvit1.com.ua/zakordonne-ukrainstvo/ukrainska-diaspora-voiuie-za-ukrainu-a-khto-v-ukraini-protydiie-diaspori.html> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Sylam Teroborony peredaly bronetehniku. (2023). [Armoured vehicles handed over to the Territorial Defence Forces]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/sylam-teroborony-peredaly-bronetehniku/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Skilky inozemnykh dobrovoltsiv ta z yakykh krain zahynuly na viini v Ukraini. (2023). [How many foreign volunteers and from which countries died in the war in Ukraine]. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/09/infografika/suspilstvo/skilky-inozemnyx-dobrovolcziv-ta-yakyx-krayin-zahynuly-vijni-ukrayini> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

SKU zaklykaie Mizhnarodnyi olimpiisky komitet zaboronyty uchast rosiiskykh ta biloruskykh sportsmeniv v Olimpiiskykh Igrakh 2024 roku. (2023). [UWK calls upon International Olympic Committee to ban participation of Russian and Belarusian athletes in the Olympic Games]. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-zaklykac-mizhnarodnij-olimpijskij-komitet-zaboroniti-uchast-rosijskih-ta-biloruskih-sportsmeniv-v-olimpijskih-igrah-2024-roku/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Stets, A. (2024). Ukraintsi u vsomu sviti vyishly na vulytsi u den pochatku viiny. [Ukrainians around the world took to the streets on the day the war began]. URL: https://zaxid.net/ukrayintsi_u_vsomu_sviti_viyshli_na_vulitsi_u_den_pochatku_viyini_n1580610 [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

U diaspori rozpovily, yak nablyzhaiut peremohu Ukrainy u viini z rosiieiu. (2024). [The diaspora told how Ukraine's victory in the war with Russia is approaching]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3437103-u-diaspori-rozpovili-ak-nablizaut-peremogu-ukraini-u-vijni-z-rosieiu.html> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Ukrainska diaspora v Avstralii zibrala \$140 000 na «Armiu droniv». (2022). [Ukrainian diaspora in Australia raises \$140,000 for the «Army of Drones»]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/05/ukrayinska-diaspora-v-avstralii-zibrala-140-000-na-armiyu-droniv/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Ukrainska diaspora v Nimechchyni peredala vazhlyvi likarski zasoby dlia likaren i viiskovykh hospitaliv. (2022). [Ukrainian diaspora in Germany donates important medicines for hospitals and military hospitals]. URL: <https://www.tdmu.edu.ua/blog/2022/03/29/ukrayinska-diaspora-v-nimechchyni-peredala-vazhlyvi-likarski-zasoby-dlya-likaren-i-vijskovykh-gospitaliv/> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Ukraintsi Chykago za tyzhden zibraly \$1,5 mln. na 3 tys. bronezhyletiv — vony uzhe u Lvovi. (2022). [Ukrainians in Chicago raised \$1.5 million for 3,000 bulletproof vests in a week]. URL: <https://zahid.espreso.tv/ukrayintsi-chikago-za-tizhden-zibrali-15-mln-na-3-tis-bronezhyletiv-voni-uzhe-u-lvovi> [Accessed: 11.04.2024]. [In Ukrainian].

Borys DRAMARETSKYI

PhD in Historical Sciences, Associate Professor

Taras Shevchenko National Kyiv University

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3569-6784>

LEADING DIRECTIONS OF ASSISTANCE BY THE NATIONAL DIASPORA TO THE DEFENCE FORCES OF UKRAINE DURING A FULL-SCALE INVASION

The study is devoted to the activities of the diaspora in assisting the defence forces during Russia's full-scale invasion of Ukraine. It is determined that the lobbying of Ukrainian interests in the previous period (2014–2021) influenced the international community to support the Ukrainian people and the political leaders of the world's leading countries to understand the need to provide military assistance on the eve of 24 February 2022. It is emphasised that on the first day of the attack, the diaspora picketed Russian embassies and held large-scale rallies in support of Ukraine. An important achievement was also the victory over Russian propaganda in almost all NATO and EU member states, and the publicity about Russia's war crimes contributed to the understanding by foreign citizens of the reasons and motives for the struggle for independence and freedom of the Ukrainian

people. The author describes the activities of the Ukrainian World Congress, volunteer foundations and individual representatives of the Ukrainian diaspora in providing military assistance, depending on the current needs of the Territorial Defence Forces of the Armed Forces of Ukraine. It is emphasised that many Ukrainians personally came from their countries of residence to confront the russian aggressor and joined the ranks of the Ukrainian defence forces. It is concluded that the diaspora has demonstrated not only successful activities in countering the aggressor, but also accelerates Ukraine's victory by military means, promotes integration into the EU and NATO, and takes steps towards post-war reconstruction and the international trial of war criminals.

Keywords: *Diaspora, Ukraine, full-scale invasion, Ukrainian World Congress, volunteer organisations, aid, defence forces, Armed Forces of Ukraine.*

Олександр НАШИВОЧНИКОВ

кандидат історичних наук

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4197-6408>

Електронна пошта: dr.alexander@ukr.net

БОЙОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ВИСОКОМОБІЛЬНИХ ДЕСАНТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (ЗА ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИМ ДОСВІДОМ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ 2014–2018 РОКІВ)

У сучасних реаліях російської збройної агресії існує нагальна потреба звернутися до бойового досвіду антитерористичної операції на Сході України. Саме події 2014–2018 рр. зумовили суттєві перетворення у Збройних Силах України (далі — ЗС України), докорінно змінивши підходи до застосування видів та окремих родів, зокрема Десантно-штурмових військ. Ці зміни дали змогу зупинити російську навалу в перші роки антитерористичної операції та ефективно протистояти російським окупаційним військам протягом останніх років. Цілком зрозуміло, що основою будь-яких змін є, насамперед, аналіз попереднього досвіду. Тому, на погляд автора, вкрай важливо вивчити досвід російсько-українського конфлікту минулих років для підвищення боєготовності ЗС України сьогодні, під час широкомасштабної агресії з боку російської федерації. У статті проведено комплексний огляд операцій ЗС України у період 2014–2018 рр., у яких брали участь підрозділи Десантно-штурмових військ. Визначення як негативних, так і позитивних чинників, що впливали на ведення бойових дій, дасть змогу уникнути зайвих втрат особового складу і військової техніки, підвищити ефективність застосування підрозділів та зміцнити бойові можливості ЗС України у цілому.

Ключові слова: антитерористична операція, бойові дії, збройний конфлікт, окупація, російська агресія, Високомобільні десантні війська.

Постановка проблеми. Вторгнення російських окупаційних військ в Україну наприкінці лютого 2014 р. продемонструвало неготовність ЗС України, інших військових формувань та правоохоронних органів активно вести бойові дії в умовах так званої «гібридної війни» (Хронологія окупації Криму. 2024). Подальше захоплення частини території Донецької та Луганської областей України акцентували увагу на необхідності кардинально переосмислити підходи до застосування військових частин та підрозділів Сухопутних військ ЗС України, зокрема Високомобільних десантних військ (з 2016 р. виведені зі складу Сухопутних військ, а з квітня 2018 р. перейменовані на Десантно-штурмові війська) (Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони. 2016; Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони щодо Десантно-штурмових військ. 2018). Сьогодні російсько-український збройний конфлікт стрімко змінює не лише Україну, а й увесь світ, оскільки є найбільшим

конфліктом у Європі після Другої світової війни. Хоча російські окупаційні війська за низкою обставин мали лише частковий успіх із окупації території України, проте, чисельна перевага противника у живій силі спонукає до пошуку нових підходів до застосування ЗС України та інших військових формувань. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що для здобуття перемоги в умовах широкомасштабного вторгнення ЗС України мають модернізуватися. Це, на думку автора, можливо лише завдяки ретельному аналізу бойового досвіду, набутого в ході проведення антитерористичної операції, та його врахуванню у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури показав, що після широкомасштабного вторгнення російських окупаційних військ у лютому 2022 р. питання протидії російській збройній агресії знову привернуло до себе увагу. Проте досі існують певні наукові прогалини, пов'язані з вивченням бойового досвіду ЗС України у 2014–2018 роках. Однією з них є дос-

від застосування військових частин і підрозділів Високомобільних десантних військ Збройних Сил України (далі — ВДВ ЗС України) під час проведення антитерористичної операції та вплив результатів на ефективність відбиття російської агресії на Сході України.

Варто зазначити, що інтерес наукової спільноти полягає не лише у вивченні чинників, що привели до втрати Україною частини власних територій, а, у першу чергу, аналізі системних помилок військового та політичного керівництва. Практичні та теоретичні аспекти діяльності військових частин ЗС України у 2014–2018 рр. цікавили багатьох українських авторів та зарубіжних дослідників.

Ю. Пашук аналізує організаційне вивчення та впровадження досвіду українських національних контингентів у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки, у тому числі його впливу на процес вивчення й впровадження досвіду у ЗС України (Пашук, Ю. 2023, с.78–89). Автор робить висновок, що п'ять років тривалої російської агресії (2014–2018 рр.) виявили нагальну потребу розвитку процесів і процедур вивчення та впровадження досвіду у ЗС України.

О. Скрябін та І. Вановська (Скрябін, О. & Вановська, І. 2021, с. 121–124) досліджували питання, пов'язані з використанням ЗС України в російсько-українському збройному конфлікті у період 2014–2018 рр., зокрема періодизацію антитерористичної операції на сході України.

С. Мордвинов, М. Адаменко, О. Іванов (Мордвинов, С., Адаменко, М. & Іванов, О. 2020, с. 27–31) проаналізували проблеми, виявлені під час виконання практичних завдань із десантування вантажів у тил противника під час ведення бойових дій на Сході України. За результатами проведеного аналізу автори запропонували шляхи вирішення висвітлених проблемних питань та надали пропозиції до проєктів керівних документів і методичних рекомендацій.

М. Лобко, А. Фучко та В. Копистира (Лобко, М., Фучко, А. & Копистира, В. 2022, с. 6–11) дослідили досвід відсічі збройної агресії російської федерації та висвітлили низку суттєвих недоліків і прорахунків в організації оборони України на початку антитерористичної операції. Автори акцентували увагу на необхідності продовження роботи над удосконаленням та розвитком вітчизняного військового мистецтва, подальшого розвитку організації оборони та побудови її перспективної моделі, посиляючись на принципи і стандарти НАТО.

Дослідження С. Таранця та О. Печоріна (Таранець, С. & Печорін, О. 2017, с. 181–187) містить аналіз причин зародження десантно-штурмових військ Радянського Союзу та їх вплив на виникнення та розвиток аеромобільних військ ЗС України після розпаду СРСР.

М. Забродський, Д. Вотлінг, О. Данилюк та Н. Рейнольдс (Забродський, М., Вотлінг, Д., Данилюк О. & Рейнольдс, Н. 2022) детально описали стан і структуру ЗС України та зміни, що відбулися у період з 2014 р. до повномасштабного вторгнення. Робота містить низку рекомендацій для інших країн на основі досвіду застосування видів ЗС України під час російсько-українського збройного конфлікту. В дослідженні окреслені ключові уроки конфлікту, засновані на оперативних даних, накопичених Генеральним штабом ЗС України під час бойових дій.

Військові науковці, зокрема П. Ткачук, С. Попко, А. Слюсаренко, А. Харук, О. Куцька та інші, ретельно висвітлюють історію становлення, реорганізації та розбудови Сухопутних військ ЗС України з 1991 по 2021 роки. Також автори розглядають участь військових частин і підрозділів Сухопутних військ в антитерористичній операції (Ткачук, П., Попко, С., Харук, А., Слободянюк, М., Слюсаренко, А., Соляр, І, Куцька, О., Муравський, О., 2022).

Незважаючи на значну кількість досліджень за тематикою антитерористичної операції 2014–2018 рр., питання діяльності військових частин ЗС України у цей період та трансформації поглядів на їх застосування залишаються відкритими і вимагають подальших досліджень.

У сучасному світі військова справа та озброєння розвиваються надзвичайно стрімко, що постійно трансформує ЗС України. Розуміння наслідків застосування військових частин та підрозділів, зокрема ВДВ ЗС України, в антитерористичній операції досі знаходиться у фокусі уваги дослідників військової історії.

На жаль, у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників досить важко знайти приклади практичного використання досвіду війни для трансформації поглядів на застосування збройних сил. Також, зважаючи на унікальність військових дій, що проводилися під час російської агресії 2014–2018 рр., необхідно розуміти умовність будь-якого їх порівняння з операціями збройних сил інших країн.

Мета статті полягає у дослідженні проблемних питань бойового застосування для подальшої трансформації діяльності військових частин

і підрозділів ВДВ ЗС України з 2014 по 2018 рр., їх ролі у відсічі російської агресії та перспектив щодо подальшого застосування.

Виклад основного матеріалу. На початку 2014 р. Україна виявилася неготовою ефективно протистояти агресії з боку російської федерації (Як змінилося українське військо за роки війни з РФ — погляд командувача Об'єднаних Сил ЗСУ. 2024). Окупація Криму та початок бойових дій на території Донецької та Луганської областей акцентували увагу суспільства на необхідності адекватно відповідати на зовнішні загрози. Недостатня на той час ефективність ЗС України у забезпеченні національної безпеки спонукає до ретельного вивчення досвіду бойових дій, зокрема застосування Десантно-штурмових військ ЗС України як окремої компоненти.

Ще за часів СРСР Повітрянодесантні війська відігравали вагомий роль у проведенні наземних операцій. Військове командування завжди вбачало значну роль цього роду військ, що вперше був застосований у 1930-х роках як один із інструментів реалізації концепції «глибокої операції» (Лахман, С. М. 2007; Козубенко, О. 2021). У період з 2014–2018 рр. підрозділи ВДВ ЗС України також відігравали ключову роль під час ведення бойових дій на Сході України, демонструючи достатньо високу бойову готовність, будучи найбільш мобільним родом Сухопутних військ, здатним виконувати будь-які завдання у різних умовах.

Низький рівень бойових спроможностей сухопутних підрозділів та заборона використовувати авіаційні засоби транспортування (літаки і вертольоти) змусили військовоє керівництво України зорієнтувати військові частини і підрозділи ВДВ на виконання невластивих їм завдань — брати участь у наземних наступальних і оборонних боях, що вимагало значного вогневого посилення поряд із класичним застосуванням бойових машин десанту. Для цього на початку антитерористичної операції у штат ВДВ були введені окремі артилерійські підрозділи (148-ма окрема артилерійська бригада (Україна). 2024).

Водночас, українські військові зіткнулися зі складною ситуацією, що постійно змінювалася, відзначаючись непритаманними для звичайних бойових дій загрозами та присутністю недержавних збройних формувань у Донецькій та Луганській областях. Це вимагало від командування ВДВ постійно змінювати підходи до ведення бойових дій в умовах нестандартної поведінки противника. Протягом усього періо-

ду чого ВДВ демонстрували універсальність, стійкість і адаптивність у своїх зусиллях із протистояння цим викликам і сприяли досягненню визначених завдань. Зокрема, у 2014–2015 рр. підрозділи ВДВ позитивно зарекомендували себе у веденні широкого спектру бойових і допоміжних дій. Їхній внесок включав забезпечення безпеки ключових територій, створення оборонних позицій, проведення наступальних маневрів і участь у боротьбі з незаконними збройними формуваннями. Окремі підрозділи ВДВ були також розгорнуті для відновлення контролю над важливими об'єктами та критичною інфраструктурою, підтримки захисту цивільного населення. Проте для вивчення діяльності військових частин і підрозділів ВДВ у період 2014–2018 рр. необхідно враховувати результати конкретних операцій та недоліки під час їх проведення.

Так, із жовтня 2014 р. до середини лютого 2015 р. підрозділи ВДВ, разом із підрозділами 93-ї механізованої бригади Сухопутних військ ЗС України та інших силових структур, виконували завдання з утримання інфраструктури Донецького аеропорту, зокрема старого і нового терміналів та метеорологічної вежі (Штекель, М. 2015). Оборона Донецького аеропорту була першим бойовим досвідом десантних військ із захисту інфраструктурного вузла такого великого масштабу. Оскільки оборона Донецького аеропорту на 90% трималася на артилерії, вона вимагала серйозного підходу до планування вогневого ураження противника.

Як у подальшому зазначав колишній командувач ВДВ генерал-лейтенант М. Забродський, під час оборони Донецького аеропорту найкраще себе проявили 90-й та 122-й окремі батальйони 81-ї аеромобільної бригади, а також 2-й окремий батальйон 95-ї аеромобільної бригади. За своїм духовним і політичним значенням оборона аеропорту стала прикладом мужності, стійкості й героїзму українських військовослужбовців, у тому числі бійців добровольчих формувань, зокрема «Правого сектору» (Штекель, М. 2015).

Ще одним із яскравих прикладів внеску Сухопутних військ була їх роль у захисті та відбитті ключових міських центрів, таких як Слов'янськ, Краматорськ і Маріуполь. У рамках цих операцій ВДВ брали участь у бойових діях у містах, розмінуваннях та створенні оборонних периметрів, демонструючи свою здатність ефективно діяти у густонаселених районах із мінімальними супутніми збитками.

Окрім забезпечення безпеки критичної інфраструктури, ВДВ були залучені до проведення розвідувальних завдань та укріплення найбільш вразливих позицій. Їхня здатність до швидкого розгортання сукупно зі спеціальними бойовими навичками відіграли вирішальну роль під час виконання завдань.

Поступове зниження динаміки збройного конфлікту наприкінці 2015 р. та перехід до здебільшого позиційних бойових дій зумовили постійне маневрування підрозділів при виконанні завдань. Імовірно саме цей спосіб врятував ЗС України від значних втрат особового складу і військової техніки у ході антитерористичної операції, оскільки в умовах чисельної та технічної переваги ворога може врятувати лише своєчасний маневр, зміна напрямку руху та його прискорення тощо. Цей досвід, набутий підрозділами ВДВ, став складовою сучасних способів ведення бойових дій під час широкомасштабного вторгнення російських окупаційних військ у лютому 2022 року.

Основними проблемами, що часто заважали підрозділам ВДВ виконувати поставлені завдання, були відсутність або низька якість військової розвідки та інженерного обладнання для облаштування позицій. Ще однією проблемою у 2014–2018 рр. був високий показник втрат особового складу та техніки (близько 80 %) від ураження з боку ворожої артилерії. Проте ця проблема була швидше похідною від іншої — відсутності засобів для створення надійних укріплень та фортифікаційних споруд.

Трансформація поглядів на застосування ВДВ визначалася відходом від радянської моделі підготовки і управління військами та поступовим опануванням моделі провідних країн Західної Європи та США, що діють за стандартами НАТО (Як змінилося українське військо за роки війни... 2024). У 2016 р. було розроблено стратегію модернізації ВДВ ЗС України, що передбачала низку важливих змін для кращого виконання завдань за призначенням. Також планувалося збільшити чисельність ВДВ до 30 тис. особового складу, проте, на жаль, цього не було здійснено. У подальшому, наприкінці 2021 р. незалежні експерти оцінювали їх чисельність у 16 тис. військовослужбовців. При цьому, за час проведення антитерористичної операції Україна майже не отримувала західної зброї, а вітчизняна зброя була застарілою та не завжди зберігалася в належному стані, що негативно впливало на виконання завдань.

Щоб зрозуміти трансформацію поглядів на застосування ВДВ ЗС України під час російсько-у-

країнського збройного конфлікту, варто згадати рейд 95-ї окремої аеромобільної бригади влітку 2014 р. у тил противника. Це була найуспішніша операція українських десантників за весь період антитерористичної операції. Рейд у тил ворога сприяв прориву оточення та створенню коридору для виходу підрозділів ЗС України, які перебували на кордоні України (Шрамович, В. 2020, схема запозичена з сайту BBC News Україна).

Основними тенденціями, що виявилися у застосуванні ВДВ ЗС України під час антитерористичної операції 2014–2018 рр., були швидкість прийняття рішень на рівні бригади, постійний рух і мобільність під час виконання завдань, відмова від тривалих бойових зіткнень для збереження ініціативи на полі бою, уникнення зіткнень із чисельно переважаючими силами противника, широке використання засідок і чинника раптовості.

Висновки. Підсумовуючи можна відмітити, що військові частини та підрозділи ВДВ ЗС України з 2014 по 2018 рр. зробили значний внесок у відсіч російської збройної агресії, насамперед на початку антитерористичної операції на Сході України. Виконуючи багатопланові завдання, вони відіграли важливу роль у формуванні та підтриманні сприятливого оперативного ландшафту і забезпеченні безпеки цивільного населення у складних умовах. Багато в чому майбутній результат конфлікту, що триває, залежить від здатності приймати обґрунтовані рішення на основі досвіду бойових дій під час антитерористичної операції. Усвідомлена оцінка ризиків і вигід, притаманних цим рішенням, є важливою для орієнтування у складних ситуаціях війни, що триває нині.

Діяльність військових частин і підрозділів ВДВ ЗС України у 2014–2018 рр. трансформувала погляди на застосування Десантно-штурмових військ ЗС України. На погляд автора, важливу роль у формуванні майбутнього розвитку як цього роду військ, так і ЗС України в цілому будуть відігравати тенденції, що спрямовані на мінімізацію втрат як живої сили, так і військової техніки під час військових зіткнень вдосконаленням способів ведення бойових дій; підвищення загальної ефективності проведення військових операцій покращенням координації, комунікації та процесів прийняття управлінських рішень у ЗС України; вдосконалення програм підготовки офіцерів, насамперед тактичної ланки, у вищих військових навчальних закладах як висококваліфікованих і компетентних лідерів, спроможних діяти у складних бойових умовах.

Загальна схема рейду 95-ї бригади та головні бої

Рис. 1. Рейд 95-ї окремої аеромобільної бригади влітку 2014 року в тил противника

Проте питання про вплив цих тенденцій на Десантно-штурмові війська та інші роди і види ЗС України залишається відкритим і потребує подальших досліджень. На погляд автора, нові до-

слідження можуть допомогти покращити підготовку особового складу, знизити ризики значних втрат та підвищити стійкість військових частин під час вогневого контакту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

148-ма окрема артилерійська бригада (Україна). (2024). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/148-> [дата зверн.: 02.04.2024].

Забродський, М., Уотлінг, Д., Данилюк, О. & Рейнольдс, Н. (2022). Попередні уроки ведення бойових дій під час вторгнення росії в Україну. Аналіз Королівського інституту об'єднаних сил RUSI. iPress. ua, 2 грудня 2022 року. URL: https://ipress.ua/articles/poperedni_uroky_vedennya_bojovyh_diy_pid_chas_vtorgnennya_rosii_v_ukrainu_analiz_korolivskogo_instytutu_obiednanyh_sluzhb_rusi_336626.html [дата зверн.: 01.04.2024].

Козубенко, О. (2021). Роль десантування військ у сучасних поглядах Росії на воєнні дії. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/04/10/rol-desantuvannya-vijsk-u-suchasnyh-poglyadah-rosiyi-na-voyenni-diyi/> [дата зверн.: 27.03.2024].

Лакман, С. М. (2007). Радянські механізовані корпуси в червні-серпні 1941 року: теорія і практика застосування. *Історичні науки: Збірник наукових праць*. с. 34–41.

Лобко, М., Фучко, А. & Копистира, В. (2022). Склад та структура моделі організації оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 1(74), с. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2022-1-74/6-11>.

Мордвинов, С., Адаменко, М. & Іванов, О. (2020). Аналіз досвіду проведення заходів з десантування вантажів парашутним способом в антитерористичній операції. *Наука і оборона*. № 4, с. 27–31. DOI 10.33099/2618-1614-2020-13-4-27-31.

Пашук, Ю. (2023). Організаційне вивчення і впровадження досвіду Збройних Сил України у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки. *Військово-науковий вісник*. № 39, с. 78-89.

Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони щодо Десантно-штурмових військ: Закон України від 05.04.2018 р. № 2396-VIII. (2018). *Відомості Верховної Ради України*. № 21. Ст. 194.

Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони: Закон України від 16.06.2016 р. № 1420-VIII. (2016). *Відомості Верховної Ради України*. № 31. Ст. 546.

Скрябін, О. & Вановська, І. (2021). Дії Збройних Сил України під час антитерористичної операції на сході України (2014–2018 рр.). *Міжнародні відносини: історія, теорія, практика: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, Україна, 30 червня 2021 р. Суми: ФОП Цьома С. П., с. 121–124.

Таранець, С. & Печорін, О. (2017). Історичний досвід формування та застосування Десантно-штурмових військ в СРСР (60-80-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 48, с. 181–187.

Ткачук, П., Попко, С., Харук, А., Слободянюк, М., Слюсаренко, А., Соляр, І, Куцька, О. & Муравський, О. (2022). *Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991–2021)*. Львів : НАСВ, 269 с.

Хронологія окупації Криму. (2024). URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> [дата зверн.: 27.03.2024].

Шрамович, В. (2020). Рейд 95-ї бригади влітку 2014 року. Спогади генерала Забродського. BBC News Україна, 7 серпня 2020 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53664708> [дата зверн.: 25.03.2024].

Штекель, М. (2015). Герой України Забродський про участь ВДВ в обороні Донецького аеропорту та зміни в армії. Радіосвобода, 2 серпня 2015 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27165745.html> [дата зверн.: 27.03.2024].

Як змінилося українське військо за роки війни з РФ — погляд командувача Об'єднаних Сил ЗСУ. (2024). URL: https://defence-ua.com/people_and_company/jak_zminilosja_ukrajinske_vijsko_za_roki_vijni_z_rf_pogljad_komanduvacha_objednanih_sil_zsu-14352.html [дата зверн.: 05.02.2024].

REFERENCES

148-ma okrema artyleriiska bryhada (Ukraina). (2024). [148th separate artillery brigade (Ukraine)]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/148-> [Accessed: 02.04.2024]. [in Ukrainian].

Khronolohiia okupatsii Krymu. (2024). [Chronology of the occupation of Crimea]. URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> [Accessed: 27.03.2024]. [in Ukrainian].

Kozubenko, O. (2021). Rol desantuvannia viisk u suchasnykh pohliadakh Rosii na voienni dii [The role of landing troops in Russia's modern views on military operations]. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/04/10/rol-desantuvannya-vijsk-u-suchasnyh-poglyadah-rosiyi-na-voyenni-diyi/> [Accessed: 27.03.2024]. [in Ukrainian].

Lakhman, S. M. (2007). Radianski mekhanizovani korpusy v chervni-serpni 1941 roku: teoriia i praktyka zastosuvannia [Soviet mechanized corps in June-August 1941: theory and practice of application]. *Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh prats*. s. 34–41. [in Ukrainian].

Lobko, M., Fuchko, A. & Kopystyra, V. (2022). Sklad ta struktura modeli orhanizatsii oborony Ukrainy [Composition and structure of the Ukrainian defence organization model]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho*. № 1(74), s. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2022-1-74/6-11>. [in Ukrainian].

Mordvynov, S., Adamenko, M. & Ivanov, O. (2020). Analiz dosvidu provedennia zakhodiv z desantuvannia vantazhiv parashutnym sposobom v antyterrorystychnii operatsii [Analysis of the experience of carrying out activities on the landing of cargo by parachute method in an anti-terrorist operation]. *Nauka i oborona*. № 4, s. 27–31. DOI 10.33099/2618-1614-2020-13-4-27-31. [in Ukrainian].

Pashchuk, Yu. (2023). Orhanizatsiine vyvchennia i vprovadzhennia dosvidu Zbroinykh Syl Ukrainy u mizhnarodnykh operatsiiakh iz pidtrymannia myru ta bezpeky [Organizational study and implementation of the experience of the Armed Forces of Ukraine in international operations to maintain peace and security]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. № 39, s. 78–89. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy z pytan oborony [On amendments to some laws of Ukraine on defence issues]: *Zakon Ukrainy vid 16.06.2016 r. № 1420-VIII*. (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 21, art. 194. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy z pytan oborony shchodo Desantno-shturmovykh viisk [On amendments to some laws of Ukraine on defense issues regarding Airborne Assault Troops]: *Zakon Ukrainy vid 05.04.2018 r. № 2396-VIII*. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 31, art. 546. [in Ukrainian].

Shramovych, V. (2020). Reid 95-i bryhady vlitku 2014 roku. Spohady generala Zabrodskoho [The raid of the 95th brigade in the summer of 2014. Memoirs of General Zabrodsky]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53664708> [Accessed: 25.03.2024]. [in Ukrainian].

Shtekel, M. (2015). Heroi Ukrainy Zabrodskiyi pro uchast VDV v oboroni Donetskoho aeroportu ta zminy v armii [Hero of Ukraine Zabrodsky about the participation of the Airborne Forces in the defense of Donetsk airport and changes in the army]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27165745.html> [Accessed: 27.03.2024]. [in Ukrainian].

Skriabin, O. & Vanovska, I. (2021). Dii Zbroinykh Syl Ukrainy pid chas antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (2014–2018 rr.) [Actions of the Armed Forces of Ukraine during the anti-terrorist operation in the east of Ukraine (2014–2018)]. *Mizhnarodni vidnosyny: istoriia, teoriia, praktyka: materialy III Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii*. Sumy, Ukraina, 30 chervnia 2021 r. Sumy: FOP Tsoma S. P., s. 121–124. [in Ukrainian].

Taranets, S. & Pechorin, O. (2017). Istorychnyi dosvid formuvannia ta zastosuvannia Desantno-shturmovykh viisk v SRSR (60-80-ti rr. XX st.) [Historical experience of the formation and use of Airborne Assault Troops in the USSR (60-80s of the XX century)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 48, s. 181–187. [in Ukrainian].

Tkachuk, P., Popko, S., Kharuk, A., Slobodianiuk, M., Sliusarenko, A., Soliar, I, Kutska, O. & Muravskiy, O. (2022). *Narys istorii Sukhoputnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy (1991–2021)* [Outline of the history of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine (1991–2021)]. Lviv : NASV, 269 s. [in Ukrainian].

Yak zminylosia ukrainske viisko za roky viiny z RF — pohliad komanduvacha Ob'iednanykh Syl ZSU. (2024). [How the Ukrainian army has changed during the years of the war with the Russian Federation — the view of the commander of the United Forces of the Armed Forces of Ukraine.]. URL: https://defence-ua.com/people_and_company/jak_zminilosja_ukrajinske_vijsko_za_roki_vijni_z_rf_pogljad_komanduvacha_objednanih_sil_zsu-14352.html [Accessed: 05.02.2024]. [in Ukrainian].

Zabrodskiyi, M., Uotlinh, D., Danyliuk, O. & Reynolds, N. (2022). Poperedni uroky vedennia boiovykh dii pid chas vtorhnennia rosii v Ukrainu. Analiz Korolivskoho instytutu ob'iednanykh syl RUSI. [Preliminary lessons on conducting military operations during the Russian invasion of Ukraine. Analysis by the Royal Joint Forces Institute RUSI]. URL: https://ipress.ua/articles/poperedni_uroky_vedennya_boyovyh_diy_pid_chas_vtorgnennya_rosii_v_ukrainu_analiz_korolivskogo_instytutu_obiednanyh_sluzhb_rusi_336626.html [Accessed: 01.04.2024]. [in Ukrainian].

Oleksandr NASHYVOCHNIKOV

PhD of Historical Sciences

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4197-6408>

**COMBAT USE OF HIGH-MOBILE LANDING TROOPS
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE
(BASED ON THE MILITARY-HISTORICAL EXPERIENCE
OF ANTI-TERRORIST OPERATION 2014–2018)**

In the modern realities of russian armed aggression, there is an urgent need to turn to the combat experience of the Anti-terrorist operation in the East of Ukraine. Events of 2014–2018 led to significant transformations in the Armed Forces of Ukraine, fundamentally changing the approaches to the use of combat arms, the Airborne Assault Forces in particular. The changes have allowed to halt the russian onslaught in the early years of the Anti-terrorist operation and effectively resist the russian occupation forces in recent years. It is quite understandable that the analysis of previous experience is the basis for any changes. Therefore, according to the author's perspective, it is extremely important to study the experience of the russian-Ukrainian conflict in the past years to enhance the combat readiness of the Ukrainian Armed Forces today, during the large-scale aggression of russian federation.

The article provides a comprehensive review of the operations of the Ukrainian Armed Forces involving the Airborne Assault Troops during 2014-2018. Identifying both negative and positive factors influencing combat actions will help avoid unnecessary losses of personnel and military equipment, enhance the effectiveness of Ukrainian units' deployment, and strengthen the combat capabilities of the Ukrainian Armed Forces as a whole.

The author used a wide range of scientific methods, including analysis, synthesis, deduction and induction, as well as specialized historical-typological and historical-genetic methods. This methodology undoubtedly provides a valuable insight into the effectiveness of combat operations in the specified period and contributes to a deeper understanding of the dynamics and results of combat operations of the Armed Forces of Ukraine. The integrated use of such scientific methods increases the credibility and value of research results, laying a solid foundation for informed assessments and strategic achievements in a military context.

Keywords: *Anti-terrorist operation, hostilities, armed conflict, occupation, russian aggression, Airborne Assault Forces.*

Святослав ТЕРСЬКИЙ

доктор історичних наук

Національний університет «Львівська політехніка»

(Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

Електронна пошта: tersky@ukr.net

**ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЛІТОПИСНИХ ВОЛИНЯН (VIII–XI ст.):
НАУКОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА КОМПЛЕКСАМИ
АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ**

Стаття присвячена аналізу різних аспектів дослідження пам'яток військової інфраструктури у літописних волинян. З'ясовано початки будівництва ранніх фортифікацій плеємної доби на території Волині, типи укріплених поселень на пізніх етапах історії. Встановлено фактори, що сприяли консолідації плеємних структур. Простежена роль кочового натиску у форсуванні будівництва укріплень. Проаналізовано вплив міжплеємних зв'язків на будівництво укріплень. Зокрема, проведено паралелі у плануванні дво-трискладових городищ із багаторядними лініями укріплень Східного Прикарпаття. Простежено формування своєрідної «вождівської» культури на прикладі «столичного» комплексу археологічних матеріалів у Листвині. За музейними збірками досліджено поширення та еволюцію, насамперед, професійної зброї та військового спорядження. Встановлено місцеві особливості окремих видів озброєння. Зроблено висновок про високий рівень розвитку військової інфраструктури волинян напередодні включення до складу Київської держави.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, археологічні знахідки, військова справа, військова археологія, реконструкція зброї, історична Волинь.*

Постановка проблеми. Дослідження початків української державності є актуальною проблемою сучасної історичної науки. Доба плеємних князівств була важливим етапом становлення єдиної Київської держави. Кожне із таких плеємних утворень мало свій процес формування. Важливим плеємним об'єднанням східних слов'ян були волиняни. Ключовим елементом структуризації подібних плеємних утворень був розвиток військової справи. Від ступеня її розвитку значною мірою залежало стабільне існування всіх ранніх плеємних протодержав.

За умови практично повної відсутності писемних джерел, основою знань про військову справу літописних волинян є лише археологічні знахідки. Це, насамперед, рештки оборонної інфраструктури (укріплені поселення) та предмети військового спорядження та озброєння. За археологічною класифікацією старожитності волинян відносять до двох культур — райковецької (VIII–X ст.) та т.зв. давньоруської (X–XI ст.), що поетапно змінювали одна одну. Завершальний етап в історії волинян наступив у зв'язку з масштабним освоєнням великокнязівською владою

внутрішніх районів краю наприкінці XI століття. Яскравою ілюстрацією цього процесу є випадання низки багатих скарбів місцевої знаті.

Наукова новизна обумовлена спробою комплексного дослідження всього спектру військової інфраструктури давніх волинян, починаючи від оборонного будівництва і завершуючи комплексом озброєння, та визначення на цій основі основних етапів становлення плеємних структур історичної Волині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія та матеріальна культура літописних волинян вивчені досить фрагментарно. Уявлення про етногенез волинян за археологічними знахідками дають дослідження московського дослідника кінця XX ст. Валентина Сєдова (Сєдов, В.В. 2002).

Перший каталог городищ волинян та їх класифікацію виконано ще наприкінці XX ст. (Кучера, М.П. 1999). Однак за останні чверть століття вдалося отримати чимало нових даних про городища (Терський, С.В. 1993b; Панишко, С.Д. 1992). Сучасні дані про оборонне будівництво плеємної доби у басейні р. Горинь

нещодавно були підсумовані рівненським археологом Б. Прищепою (Прищеп, Б.А. 2017).

Предмети озброєння з розкопок пам'яток, що передували добі волинян, зокрема городища VI–VII ст. у Зимному, узагальнено в окремих статтях та монографії (Ауліх, В.В. 1972; Терський, С.В. 2018; Терський, С.В. 2023). Окремі типи озброєння, зокрема вістрь стріл, списів та дротиків племінної доби із території Подніпров'я, вивчав київський дослідник А. Панікарський (Панікарський, А. 2014; Панікарський, А. 2015). Локальні комплекси озброєння волинян автор статті аналізував у дисертаційному дослідженні, а також низці окремих публікацій (Терський, С. 2011; Терський, С. 2015; Терський, С. & Остапюк, В. 2023).

Метою дослідження є наукова реконструкція основних елементів військової інфраструктури літописних волинян за даними комплексів археологічних джерел.

Виклад основного матеріалу. Виділення із загального масиву окремих східнослов'янських племінних об'єднань на Правобережжі Дніпра фіксується за даними писемних та археологічних джерел уже у VI–VII ст. Відповідно до даних арабського мандрівника та хроніста середини X ст. Ал-Масуді, до утвердження влади київських князів на цій території панувало плем'я волинян. Вірогідність цих повідомлень визнає низка провідних фахівців-медієвістів (Войтович, Л.В. 2008). Відомий фахівець із слов'янського етногенезу В. Седов свого часу ретельно обґрунтував це положення за допомогою відповідної інтерпретації археологічних джерел (Седов, В.В. 1982, с. 94). Давні волиняни перебували у тісному контакті з більш розвинутими регіонами Європи. Зокрема, наслідком наддунайських впливів, ймовірно, була повсюдна заміна обряду тілоспалення та поховання на горизонті на обряд тілопокладення у підкурганних ямах уже на початку X століття.

Саме на рубежі IX–X ст. відбулися помітні суспільні зрушення на землях правобережжя Дніпра. Вони були зумовлені зростанням суспільної активності у племінних об'єднаннях на тлі протистояння слов'янських племен агресії мадярів та печенігів, що проявило себе й на сторінках письмових джерел, насамперед у відомій праці Костянтина Багрянородного «De Administrando Imperio» (948–952 pp.).

У цю епоху важливим фактором, від якого залежав рівень оборонної інфраструктури, залишалися зовнішні контакти. Волиняни займали

північно-західну частину східнослов'янського ареалу у басейні правобережних приток верхів'їв Прип'яті. Тут, на важливому річковому шляху вони контактували, зокрема, із войовничими балтськими племенами та транзитними варязькими ватагами. Натомість, по північній межі лісостепової зони проходив важливий відтинок сухопутного транспортного коридору, т.зв. шлях «із хазар в німеч», а на південній околиці племінного ареалу волинян степові анклавні періодично займали степовики. Ймовірно, це могло бути як одне із племен печенігів (ієвдєртійм), згадане у праці середини X ст. «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного, так і низка інших кочових племен, мандруючих лісостепом, включно з давніми угорцями. Виявлене нещодавно поховання кочівника X ст. на околиці літописного Лучеська разом зі знахідками характерного степового дружинного спорядження, а також кераміки хазарського кола, зібраної у самому місті, свідчать про активні контакти волинян із територіями, залежними від Хазарського каганату (Терський, С. & Омельчук, Б. 2018).

За матеріалами досліджень, проведених наприкінці XX ст. відомим знавцем давньоукраїнських городищ М. Кучерою, у межах пізнішої Волинської землі виділено дві групи городищ: південно- та західноволинську. Південноволинську територіальну групу фортець IX–X ст. у межах басейнів річок Горині й Стиру вчений відніс до найдавніших укріплень волинян (Кучера, М.П. 1999, с. 140–142). Іншу територіальну групу, що складають городища, розміщені у верхній течії Західного Бугу, верхів'ях Прип'яті й на території Польщі, у межиріччі рік Західного Бугу та Вепру, він приписав літописним бужанам (Кучера, М.П. 1999, с. 132–136). Однак за даними розвідок городищ у межиріччі Західного Бугу та Стиру, проведених автором статті у 1990-х рр., між обома групами не було «нічийної» землі (Терський, С.В. 1993b). Проте цей факт не впливає на відмінність у типології укріплень, що могла сформуватися унаслідок зовнішніх впливів.

Досліджені на сьогодні городища волинян відображають різні етапи суспільного розвитку племінної доби та утвердження державності на землях волинян. Залежно від топографії розташування вони могли виконувати різні соціальні функції.

Перші укріплення волинян у IX ст., варто вважати, виникали на острівних останцях посеред широких заплавлів Західного Бугу (Гуща), Стиру (Липляни, Жидичин, Бабка, Зарічне) та Горині

(Вільбівне, ур. «Лясінь», Дюксин, ур. «Хрещівка», Залужжя).

Городище поряд із с. Гуща та Миловань на р. Західний Буг мало верхній майданчик розміром 160х50 м та висотою 7 м над рівнем заплави. За повідомленнями кінця XIX ст. по краях майданчика мали б бути облаштовані вали (Анонович, В.Б. 1901, с. 66).

Низка заплавлених острівних городищ Райковецької культури витягнулася в ланцюжки на заплавах річок Іква та Горинь. Одним із центральних городищ у басейні р. Ікви було Муравицьке. У X ст. на його місці зводиться двоскладове укріплення з потужними валами.

На середній Горині відомі два городища Райковецької культури (Вільбівне та Дюксин). Городище у с. Вільбівне (інколи прив'язується до колишнього с. Солов'є або м. Нетішин) розташоване на останці розміром 150×80 м у заплаві лівого берега р. Горині (розкопана одна напівземлянка кінця IX–X ст.).

Наступний етап одержавлення території Волині у першій половині X ст., очевидно, відображають укріплення з багаторядними оборонними лініями (Жорнів, Будераж, Мирогоща, Уніяс, Точевики). Чимало з них будувалися на важкодоступних узгір'ях Крем'янецьких гір. На цьому етапі, протягом першої половини X ст., відбувався процес консолідації місцевої племінної еліти в умовах зростання кочівницької загрози, викликаной переміщеннями частини кочівницьких об'єднань на північ, у район степового коридору. На основі чисельних знахідок характерного для салтівської культури посуду на цих городищах у районі Крем'янецьких гір припускають ймовірну міграцію сюди частини племені Уличів із територій Південного Побужжя.

У низці випадків спостерігається безперервність розвитку поселенських структур, започаткованих ранніми укріпленнями волинян. Фактично, у ключових пунктах річкових долин відбувався поетапний розвиток місцевої оборонної інфраструктури. При цьому різночасові оборонні комплекси зосереджувалися поряд на невеликій території. Такий комплекс городищ спостерігаємо у долині р. Західний Буг поміж селами Старгород і Жджари (тепер у складі Литовежа). Його інколи пов'язують із племінним центром бужан-волинян, ймовірним літописним Волинем.

Від городища IX–X ст. на південь від села у старому лісі зберігалися оборонні вали в ур. Довга гряда (Цинкаловський, О. 1986, с. 25). У 1930-х рр. вал добре фіксувався від ур. «Кру-

гиль» (низька сіножать) уздовж дороги Литовеж-Жджари аж до «Лисої гори», а в окремих місцях досягав до 7–8 м висоти та 30–40 м ширини. На підвищенні в заплаві р. Західний Буг, відділеному одним із рукавів, у X ст. було збудовано городище, призначене, ймовірно, для тимчасового перебування великокнязівської дружини. Воно мало правильну трикутну форму площею 0,8 га (тепер — ур. «Городиська» або «Город» с. Старгород), оточене валом висотою до 5 м та ровом шириною 15 м (Цинкаловський, О. 1937, с. 236). З південного сходу від «Города» через заплаву на певному етапі була облаштована земляна дамба. Наприкінці XI ст. цей комплекс городищ племінної доби припинили використовувати на користь зведеного на високому мисі правого берега р. Західний Буг княжого замку (ймовірно, літописний Всеволож).

Приблизно таку ж хронологічну градацію має комплекс городищ на вузькому проїзді через Крем'янецькі гори, що у XIII–XIV ст. контролювали княжі замки Данилів та Стіжок. Укріплення волинян займають вершини сусідніх пагорбів поблизу с. Антонівці (Мала Іловиця). Найдавніше городище IX–X ст. (ур. Лиса гора) розташоване на овальному останці площею 0,4 га. У X ст. його було доповнено зведеним на сусідньому плато великим багаторядним оборонним комплексом площею 10 га.

Це один комплекс різночасових укріплень на останцях у заплаві р. Стир, розташований поряд із середньовічним монастирем у Жидичині за 10 км нижче від Лучеська. Найдавніше острівне поселення Райковецької культури зі слідами облаштування оборони розташоване на останці поміж с. Липляни та Маяки. Його наступником було двоскладове городище в ур. Скудельчі у Жидичині, що зі сторони найближчого берега має виразно терасований схил, що вказує на спробу давніх мешканців захистити поселення з напольної сторони.

Ще один різночасовий комплекс, який активно гуртував навколишні землі, знаходився в долині р. Стир поміж Яловичами та Чекно за 10 км вище Лучеська. Тут також відбувся розвиток двоскладового городища Райковецької культури у важливий оборонний вузол на підступах до пізнішої столиці Східної Волині у комплексі із монастирем Чесного Хреста (Терський, С.В. 2010).

Менші общини будували т.зв. городища-сховки. Низка їх обстежена у басейні Стира (Кошів, Брани), р. Горинь (Варковичі, Білів, Радужне та інші). Зазвичай, на цих городищах відсутній ви-

разний культурний шар, їх споруджували силами общини і використовували як тимчасовий захист від ворогів, а також як місце зібрань і обрядових дій. На городищі-сховку IX–X ст. у с. Грушвиця Рівненського р-ну зафіксовано стовпові ямки по зовнішньому схилу валу, що може вказувати на наявність частоколу (Войтюк, О. & Марчук, А. 2020).

У цей час у кульмінаційних точках на північній межі Волинської височини у долинах Західного Бугу (Володимир), Стиру (Лучеськ) та Горині (Острог) формуються й типові протоміські племінні центри (Терський, С.В. 1993а). Вони мали складну структуру і включали укріплену частину площею понад 3 га (дитинець і окольне місто) та неукріплені поселення (посади).

Майже повністю археологічно досліджена укріплена ділянка садиби одного з представників племінної верхівки у долині лівобережного притоку р. Стир, т.зв. Чаруківське городище (Кучинко, М.М. 1996).

Як і в сусідньому Прикарпатті, ці племінні осередки залишалися важливими військовими і адміністративними центрами своїх регіонів й понад півстоліття після утвердження в Погоринні влади київських князів.

Перший етап одержавлення території Волині у другій половині X ст., очевидно, відображають новоспоруджені двоскладові городища у Листвині, Коршеві та Любомлі (ур. Шопи). За допомогою перетину валу городище у Коршеві датоване кінцем X ст. (Панишко, С.Д. 2009). Центрами навколишньої території стають також окремі укріплення попереднього періоду (Білів, Чаруківське городище). Характерні знахідки скандинавського озброєння та військового спорядження, очевидно, відображають процес інтеграції у склад місцевої племінної еліти загалом поліетнічних дружин. Зібрані під час археологічних розкопок значні колекції предметів озброєння та дружинного спорядження відповідають притаманній Східній Європі т.зв. «вождівській» культурі. Найбільш показовий комплекс у Листвині, окрім типового для скандинавів озброєння, включав масивні керамічні кубики для гри.

Приблизно з IX ст. значно зростає на поселеннях волинян кількість виробів із заліза, зокрема предметів озброєння. Ранній етап військової справи волинян представлений знахідками із Зимного.

Зразки озброєння та військового спорядження волинян періоду т.зв. «вождівської» культури представлені чисельними знахідками острог,

характерними для степовиків вудилами і стременами (Терський, С.В. 2015). Вони є прямим свідченням тогочасної поліетнічності племінної еліти (Терський, С.В. & Омельчук, Б.А. 2018). Яскравим прикладом є шолом із кургану у Мокрому (рис. 1: 1; територія степового анклаву біля Листвина), що має пряму аналогію із шоломом, покладеним у центральне поховання Чорної могили у Чернігові (Папакін, А.Г., Безкоровайна, Ю. Г. & Прокопенко, В.М. 2017). Важливим елементом захисного обладунку професійних дружинників Листвина були т.зв. «дошати броні» — пластинчаті панцирі, в яких пластини зв'язувалися ремінцями і складали захисний обладунок пластинчастої системи. Дві таких залізних пластини від панцира знайдено у наземній споруді X – початку XI ст. на дитинці Листвина (Чайка, Р.М. 2009, с. 74). Вони прямокутно-видовженої форми розміром 7х3 см. На краях кожної пластини зроблено по 9 отворів для прикріплення їх за допомогою ниток або тоненьких шкіряних смужок до шкіряної або тканинної підкладки (рис. 1: 2).

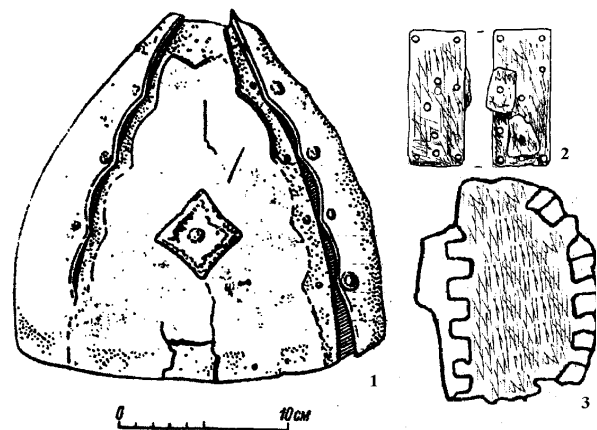

Рис. 1. Захисні обладунки та спорядження дружинника X–XI ст.: 1 — шолом з Мокрого; 2 — пластина від панцира, залізо, Листвин (за Р.М. Чайкою); 3 — уламок стінки казана, бронза. Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю).

Озброєння місцевих племен представлено, насамперед, вістрями стріл, списів, дротиків та сулиць (Терський, С.В. 2011; Терський, С. & Остапюк, В. 2023). Більшість вістер стріл мають широкі аналогії у старожитностях племен Східної Європи.

Невелика колекція вістер дровкової зброї X–XI ст. походить із городища в ур. Шопи у Лю-

бомлі та його околиць¹. Характерною для цього часу була листоподібна форма вістря сулиць. Зазвичай, перетин пера — лінзоподібний (рис. 2: 1, 2).

Досить рідкісної форми втульчастий наконечник сулиці з мініатюрним овальним вістрям загальною довжиною 13,5 см (рис. 2: 3), а наконечник сулиці приблизно ромбічної форми із добре вираженим двостороннім ребром по центру плоскої сторони вістря (рис. 2: 4) загальною довжиною 12,5 см знаходить аналогії на поселенні VIII—XI ст. Рідківці на Буковині.

¹ Фонди Любомльського краєзнавчого музею: № А-34, А2708, А-2712, А-3811.

До повсюдно поширених у середньовічній Європі належить наконечник списа з Муравицького городища (Прищеп, Б.А. & Нікольченко, Ю.М. 2001, с. 32) довжиною 25 см та діаметром втулки при основі 3 см (тип III за класифікацією А. Кирпичникова), що має відносно широке перо видовженої трикутної форми, плічка добре виражені (рис. 1: 5). Спис із Муравиці близький формою до вістря із Середнього Подніпров'я (фонди Інституту археології НАН України, колекція № 289 з розкопок поселення VIII—IX ст. біля Балки Яцевої (нині — Перше Травня (Панікарський, А. 2015, рис. 2: 33)).

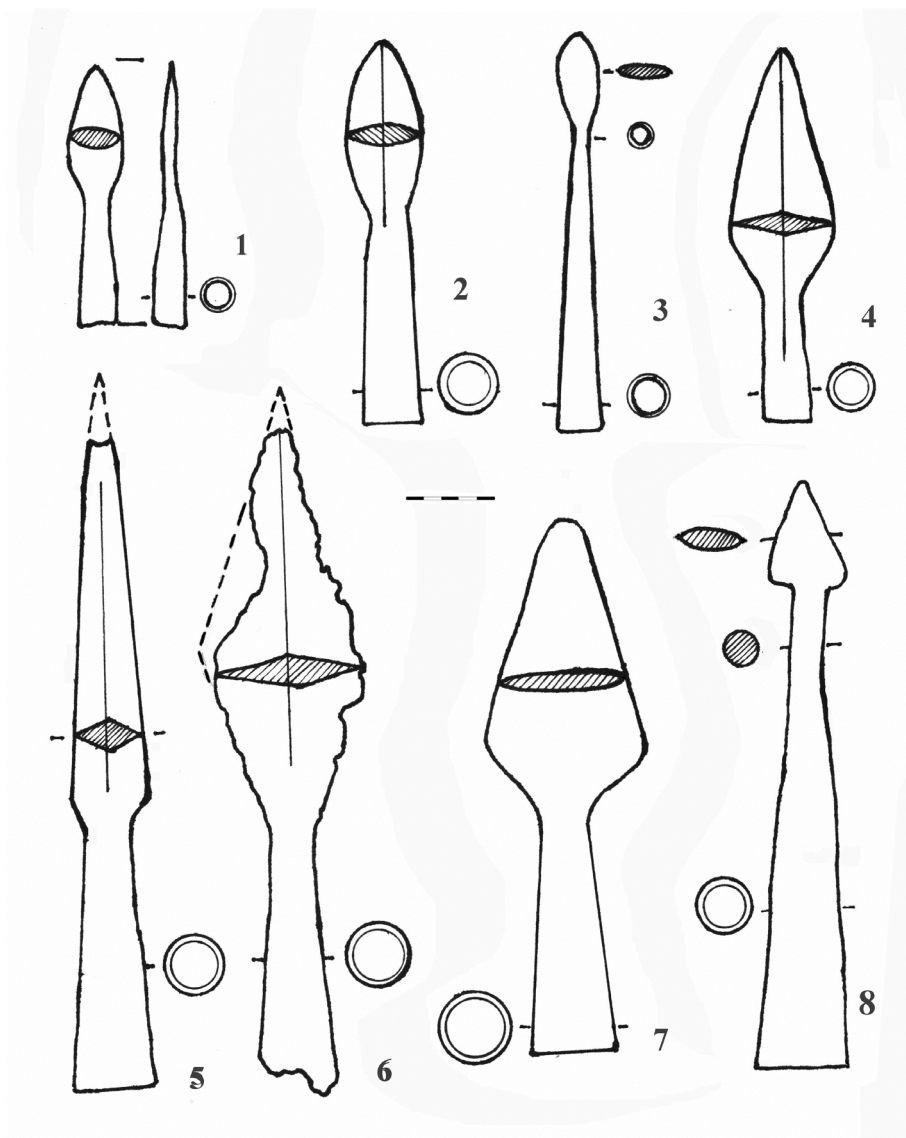

Рис. 2: Залізні вістря списів, сулиць та дротиків волинян IX — початку XI ст.:
1 — Шепетин; 2 — Машів; 3, 7 — Любомль, городище в ур. Шопи; 4 — Скиби;
5 — Муравиця, городище; 6 — Листвин, городище; 8 — Волошки.

Набувають поширення типи вістер списів, подібних до типу ША за А. Кирпичниковим (рис. 2: 6, 7), які широко датуються VIII–IX ст. Їх можна зустріти на більш ранніх поліських городищах Хотомель і Колочин та у Східному Прикарпатті (Панікарський, 2015, рис. 2: 23, 25; Терський, С.В. & Остапук, О. 2023, рис. 2). Тип представлений вістрями із відносно широким пером видовжено-трикутної форми. Плічка явно виражені, іноді низько опущені або трохи підняті. Втулка, як правило, масивна та розширюється донизу. Перетин пера ромбічний, рідше лінзоподібний.

Знахідка масивного залізного вістря дротика довжиною 207 мм походить із околиць с. Волошки неподалік Ковеля (рис. 2: 8)².

Важливим елементом озброєння X–XI ст. були сокири та чекани. Найдавніші типи чеканів представлені на Зимнівському городищі та на лівобережжі Західного Бугу (рис. 3: 5). Там, зокрема, зафіксовано концентрацію знахідок характерної для війська Великої Моравії зброї VIII–IX ст. — чеканів типу «брататіца» (Kotowicz, P., 2006 с. 24), що, мабуть, є свідченням тривких традицій військової культури періоду гунської та аварської доби.

² Фонди Ковельського історичного музею, № Р4-395.

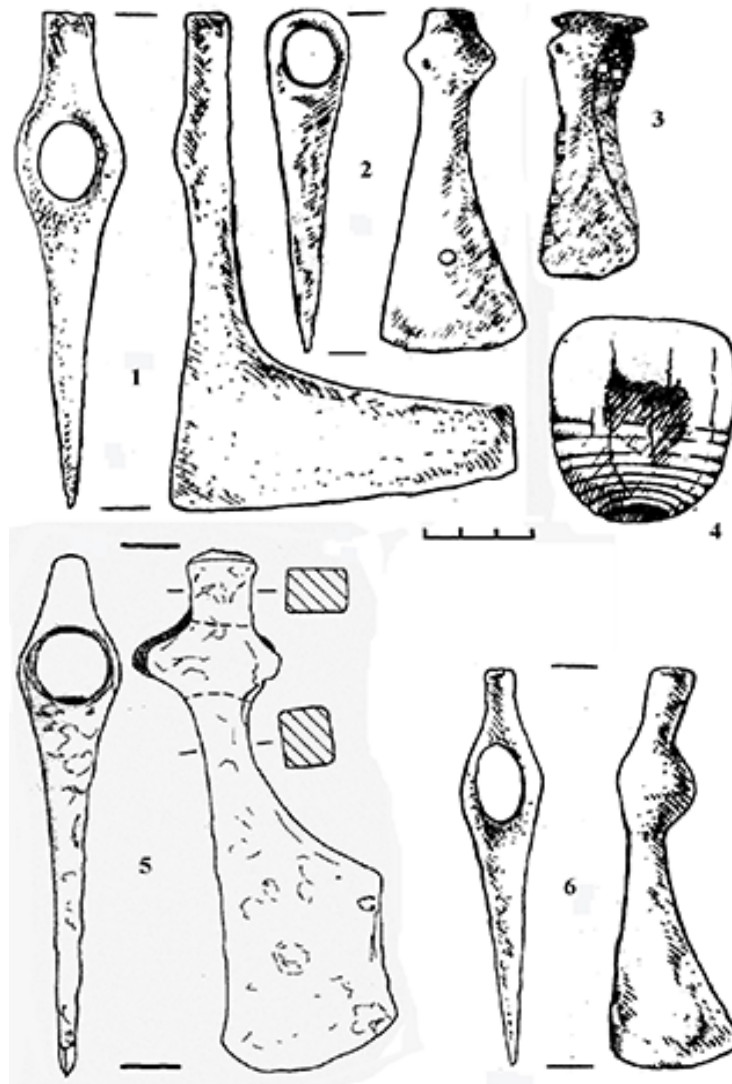

Рис. 2. Залізні бойові сокири та кістень X–XI ст.: 1, 2, 4, 6 — городище Вал біля Лучеська, 3 — Шумськ; 3 — Новосілки Передні коло Белза

Рубежем X/XI ст. датуються два чекани із Чаруківського городища поблизу Луцька. До давнішого типу належав фігурний чекан із високим молоткоподібним обухом із верхньою і нижньою боковими мисоподібними округленими щекавицями довжиною 10,5 см. Інший чекан — широколезий, довжиною 12,6 см (рис. 3: 1, 2). Окрім спеціалізованої обухової зброї, більшого поширення у волинян набули сокири подвійного призначення, що, зазвичай, мали більшу вагу та розміри (Терський, С.В. 2011).

Східне походження мали рогові булави та кістені. Масивна і важка рогова булава оваль-

но-конічної форми, довжиною 5 см знайдена на Чаруківському городищі (рис. 3: 4).

Окрім неодноразово проаналізованого озброєння дальнього бою, унікальною знахідкою досі залишається клинок меча довжиною 91 см, виявлений 2013 р. у руслі р. Луги³, що знаходить аналогії серед ранніх типів клинків доскандинавського періоду (Терський, С.В. 2018).

Із початком одержавлення плеємінної території волинян варто пов'язувати низку знахідок мечів та їх деталей (мечі зі знищених поховань

³ Фонди Ковельського історичного музею, № Р4-395.

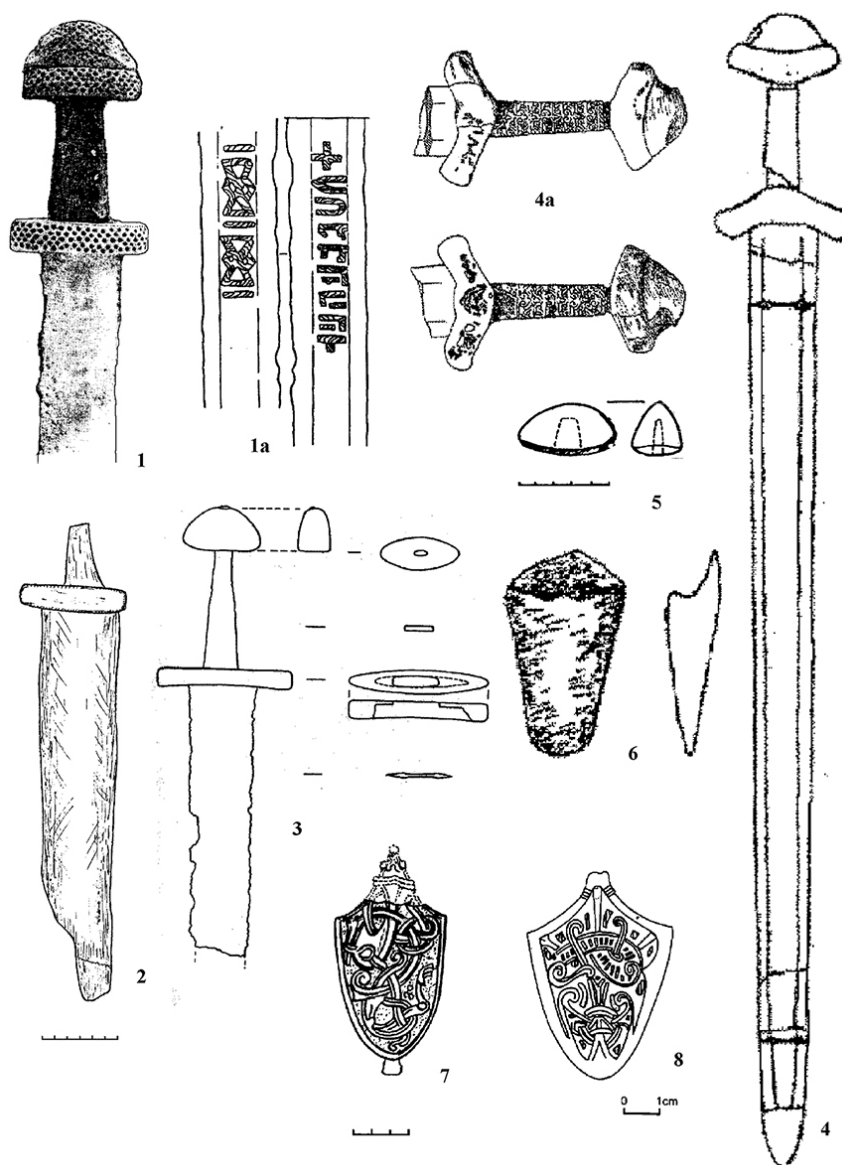

Рис. 4. Мечі та деталі піхов X–XI ст.: 1, 1а — із околиць Перемиля; 2 — Володимир; 3 — Лідавка; 4, 4а, 5 — Дорогобуж (за Б. Прищепюю); 6 — голівка руків'я меча, Жорнівське городище (за Б. Прищепюю); 7, 8 — наконечники піхов меча, бронза з Листвина та Франополя на р. Риті

у лісі Хотинщина (Пляшева), Пашуків, городищ Листвина і Володимира⁴). Усі ці знахідки мають близькі аналогії у відомих дружинних осередках Східної Європи (Каинов, С.Ю. & Новиков, В.В. 2024, с. 171, 229, 234, 242–244) і їх побутування на Волині можна віднести до періоду близько рубежу X/XI ст. (рис. 4). До цього ж комплексу скандинавського озброєння варто віднести й масивні наконечники списів із ланцетоподібним пером із так званими крильцями на нижній частині втулки (тип «В» за J. Petersen), знайдені на дитинці Листвинського городища⁵ та у р. Західний Буг поблизу Червонограда (Терський, С.В. 2011; 2013), а також ланцетоподібні вістря стріл, зафіксовані у Листвині, Жорнові, Муравиці, городищі в ур. Шопи у Любомлі та на інших пам'ятках.

На рубежі XI/XII ст. у Волинській землі відбувається помітна зміна культурних традицій, що, можливо, супроводжувалася певними змінами у складі населення. Свідченням цього є синхронне випадання багатих скарбів срібних оздоб на ключових пам'ятках регіону. Гарним датуючим маркером остаточного утвердження великокнязівської влади на Волині є поширення з другої половини XI ст. пряслиць із овруцького шиферу, що дуже швидко замінили керамічні та вапнякові вироби місцевого походження, а також скляних браслетів, що початково продукувалися лише у князівських майстернях міст Середнього Подніпров'я (Руської землі у вузькому значенні).

Висновки. Автор проаналізував публікації про найновіші археологічні роботи й дослідження, вивчив окремі збірки предметів озброєння у низці музеїв регіону як провідного джерела для вивчення племінної доби на Волині та історичного процесу становлення військової справи та її матеріальної бази. Формування оборонної інфраструктури літописних волинян можна поділити на три історичних етапи. На першому етапі, у VIII–IX ст. будуються примітивні укріплення на

⁴ Фонди Володимирського історичного музею імені О. Дверницького, № Р7-281.

⁵ Фонди Національного музею історії України, № В-1340.

зразок частоколу по периметру останців у заплавах (Зимне, Муравиця, Гуца). Наприкінці IX ст. у Західному Побужжі зводяться потужніші, інколи багаторядні укріплення (Головне, Смідин, Затурці). Чисельні укріплення з багаторядними лініями оборони (Уніяс, Мирогоща, Жорнів) та городища-сховки споруджуються на наступному етапі — протягом всього X ст. як наслідок розвитку племінних структур та появи племінної еліти. Кочовий натиск відіграв у цьому процесі важливу роль. Певні суспільні зрушення, можливо, настають у зв'язку з проникненням у регіон озброєних ватаг варягів, з появою яких формується своєрідна т.зв. «вождівська» культура, найвиразніше представлена на городищах Листвин та Жорнів. Укріплення правильної геометричної форми (Іваниничі, Дитиничі, Старгород, Турійськ), очевидно, відображають певний етап у освоєнні території великокнязівською владою, який розпочався невдовзі після відомого з літописів походу великого київського князя Володимира.

Вивчення військової справи у літописних волинян сьогодні перебуває на початковій стадії. Тому для з'ясування ключових моментів центральних поселенських пам'яток (датування, соціального статусу) необхідні ширші археологічні роботи. Вони мають велике значення для подальшої класифікації джерел. Важливим напрямом має стати порівняльне вивчення військової справи волинян на тлі аналогічних процесів племінного етапу формування слов'янської державності у Східній та Центральній Європі. Враховуючи подібність великих за площею волинських городищ південно-східної частини Волинської височини з багаторядними укріпленнями Східного Прикарпаття, можна припустити їх генетичний зв'язок. На ці, ймовірно переселення з Прикарпаття, вказує також низка характерних маркерів тамтешньої матеріальної культури (піч-кам'янка у житлі на городищі Точівки, глиняно-кам'яні печі Пересопниці, Острога тощо). Подальші дослідження дадуть змогу зробити більш обґрунтовані висновки щодо джерел різних фортифікаційних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Kotowicz, P. (2006). Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». № 571: Держава та армія*, с. 18–47.
- Антонович, В. Б. (1901). Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. 1, с. 30–140.
- Ауліх, В.В. (1972). *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ, 119 с.
- Войтович, Л. (2008). «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57, с. 42–62.
- Войтюк, О. & Марчук, А. (2020). Дослідження поселень та залишків укріплень Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні. 2018*. Київ, с. 170–171.
- Каинов, С.Ю. & Новиков, В.В. (2024). *Новые находки мечей в Гнёздове (2017–2020 гг.)*. Москва: Кучково поле Музеон, 312 с.
- Кучера, М.П. (1999). *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАНУ, 252 с.
- Кучінко, М.М. (1996). *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї*. Луцьк: Вежа, 207 с.
- Панишко, С.Д. (1992). Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Київ, с. 111–119.
- Панишко, С.Д. (2009). Коршівське городище. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13, с. 67–73.
- Папакін, А.Г., Безкоровайна, Ю. Г. & Прокопенко, В.М. (2017). Шоломи типу «Чорна могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Вип. 2, с. 45–56.
- Панікарський, А. (2014). Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 18, с. 111–127.
- Панікарський, А. (2015). Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*. № 1, с. 39–50.
- Прищепа, Б.А. (2016). *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне, 297 с.
- Прищепа, Б.А. & Нікольченко, Ю.М. (2001). *Муравицьке городище*. Маріуполь: Рената, 80 с.
- Седов, В.В. (1982). *Восточные славяне VI–XIII вв.* Москва, 328 с.
- Терський, С.В. (1993а). Про племінний етап в історії долітописного Лучеська. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції*. Львів, с. 24–26.
- Терський, С.В. (1993б). Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Вип. 1, с. 41–67.
- Терський, С.В. (2010). Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб). *Слов'янський вісник*. № 10, с. 145–152.
- Терський, С.В. (2011). Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20, с. 655–668.
- Терський, С.В. (2013). Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI — перша пол. XIII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 752: Держава та армія*, с. 5–13.
- Терський, С.В. (2015). Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010*. Львів, с. 71–114.
- Терський, С.В. (2018). Військова справа на галицько-волинських землях у V–IX ст. (за археологічними джерелами). *Військово-науковий вісник*. Вип. 30, с. 61–69.
- Терський, С.В. & Омельчук, Б.А. (2018). Роль степової військової традиції у формуванні галицько-волинської дружини у IX–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Військово-науковий вісник*. Вип. 29, с. 70–78.

Терський, С.В. (2023). Формування професійної військової еліти IV–X ст. на землях Волині та Східного Прикарпаття за пам'ятками із музейних збірок. *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 4 (50), с. 28–35. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-28-35.

Терський, С. & Остап'юк, О. (2023). Предмети озброєння та спорядження дружинника X–XI ст. із городища в урочищі Шопа у Любомлі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині*. Вип. 74. с. 128–132.

Цинкаловський, О. (1937). Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ. Т. 154. Праці історично-філософської секції*. Львів, с. 183–240.

Цинкаловський, О. (1986). «Стара Волинь і Волинське Полісся»: *Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.* Т. 2. Вінніпег, 600 с.

Чайка, Р.М. (2009). *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст.* Львів: ЛДУ, 214 с.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1901). Arheologicheskaya karta Volynskoj gubernii [Archaeological map of Volyn province]. *Trudy XI Arheologicheskogo sezda v Kieve*. T. 1. Moskva, s. 30–140 [in Russian].

Aulikh, V.V. (1972). *Zymnivske horodyshche — slovianska pamiatka VI VII st. n. e. v Zakhidniy Volyni* [Zymniv hillfort — Slavic monument VI–VII century in Western Volyn]. Kyiv, 119 s. [in Ukrainian].

Chaika, R.M. (2009). *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X–XI st.* [The ancient Russian hillfort of Lystvyn and its surroundings in the 10th–11th centuries]. Lviv: LDU, 214 s. [in Ukrainian].

Kainov, S.Yu. & Novikov, V.V. (2024). *Novye nahodki mechej v Gnyozdove (2017–2020 gg.)* [New finds of swords in Hnyozdove (2017–2020)]. Moskva: Kuchkovo pole Muzeon, 312 s. [in Russian].

Kotowicz, P. (2006). Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanstwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady [Changes in tribal and early state weapons (6th — mid-13th centuries) in the Polish part of the former Russian principalities — selected examples]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”*. № 571: *Derzhava ta armiya*, s. 18–47 [in Polish].

Kuchera, M.P. (1999). *Sloviyano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem* [Slavic-Russian hillforts of the VIII–XIII centuries between San and Siversky Dinets]. Kyiv: IA NANU, 252 s. [In Ukrainian].

Kuchinko, M.M. (1996). *Davnoruske horodyshche Val v Nadstyri* [Ancient Rus hillfort of Val in Nadstyria]. Lutsk: Vezha, 207 s. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A. (2014). Dvokryli vistiria stril zi slovianskykh rannosednovichnykh pamiatok pivdnia skhidnoi Yevropy [Barbed arrowheads from early medieval slavs sites of the south of the Eastern Europe]. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. Vyp. 18, s. 111–127. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A. (2015). Spysy ta drotyky rannikh slovia: funktsionalna klasyfikatsiia [Spears and darts of the early Slavs: functional classification]. *Arkheolohiia*. № 1, s. 39–50. [in Ukrainian].

Panyshko, S. D. (1992). Doslidzhennia oboronnykh sporud na davnoruskykh horodyshchakh Volyni [Research of defensive structures in the ancient Rus hillforts of Volyn]. *Arkheolohichni doslidzhennya, provedeni na terytoriyi Ukrayiny protyahom 80-ykh rokiv derzhavnyumu orhanamy okhorony pam'yatok ta muzeyamy respubliky*. Kyiv, s. 111–119. [in Ukrainian].

Panyshko, S. D. (2009). Korshivske horodyshche [Korshiv hillfort]. *Naukovyy visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky*. №13. Lutsk, s. 67–73. [in Ukrainian].

Papakin, A.H., Bezkorovayna, Yu. H. & Prokopenko, V.M. (2017). Sholomy typu “Chorna mohyla”: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia [Helmets of the «Black Tomb» type: new finds and the problem of origin]. *Naukovyy visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Vyp. 2, s. 45–56 [in Ukrainian].

Pryshchepa, B.A. & Nikolchenko, Yu.M. (2001). *Muravytske horodyshche* [Muravytskyi hillfort]. Mariupol: Renata. 80 s. [in Ukrainian].

Pryshchepa, B.A. (2016). *Pohorynski mista v X–XIII st.* [Pogoryn towns in the X–XIII centuries]. Rivne, 297 s. [in Ukrainian].

Sedov, V.V. (1982). *Vostochnye slavyane VI–XIII vv.* [Eastern Slavs VI–XIII centuries]. Moskva, 328 s. [in Russian].

Terskyi, S. & Ostapiuk, O. (2023). Predmety ozbroiennia ta sporiadzhennia druzhynnyka X-XI st. iz horodyshcha v urochyschi Shopy u Liubomli [Weapons and equipment of a soldier of the 10th-11th centuries from the settlement in the Shopy tract in Lyubomli]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Muzeina ta pamiatkookhoronna diialnist na Liubomlshchyni ta Volyni*. Vyp. 74, s. 128–132. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. & Omelchuk, B.A. (2018). Rol stepovoi viiskovoi tradytsii u formuvanni halytsko-volynskoi druzhyny u IX–XIII st. (za arkhеolohichnymy dzherelamy) [The role of the steppe military tradition in the formation of the Galician-Volyn army in the IX-XIII centuries (according to archaeological sources)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 29, s. 70–78. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (1993a). Pro plemynnyi etap v istorii dolitopysnoho Lucheska [About the tribal stage in the history of pre-historic Lucheska]. *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii: tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv, s. 24–26. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (1993b). Obstezhennia horodyshch kniazhoi doby na Volyni v 1986–1991 rokakh [Survey of the hillforts of the princely era in Volyn in 1986–1991]. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*. Vyp. 1, s. 41–67. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2010). Pivdenno-skhidna okolytsia Lucheska u XIII–XVI stolittiakh (pytannia prostorovoi lokalizatsii ukriplenykh sadyb) [The south-eastern outskirts of Lucheska in the XIII–XVI centuries (the issue of spatial localization of fortified manors)]. *Slovianskyi visnyk*. № 10, s. 145–152. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2011). Ozbroiennia druzhynnyka X–XI st. na volynskykh zemliakh za arkhеolohichnymy dzherelamy [Armament of a soldier of the X–XI centuries. on Volyn lands according to archaeological sources]. *Actes testantibus. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Leontii Voitovycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 20, s. 655–668. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2013). Mech u Halytskomu ta Volynskomu kniazivstvakh (XI — persha pol. XIII st.) [A sword in the Galician and Volyn principalities (XI — first half of the XIII century)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"*. № 752: *Derzhava ta armiia*, s. 5–13. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2015). Sporiadzhennia vershnyka ta konia na Volyni X–XIV st. [Rider and horse equipment in Volyn X-XIV centuries]. *Kultura i mystetstvo zakhidnoukrainskykh zemel 2009, 2010*. Lviv, s. 71–114. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2018). Viiskova sprava na halytsko-volynskykh zemliakh u V–IX st. (za arkhеolohichnymy dzherelamy) Military affairs in the Galicia-Volyn lands in the V–IX centuries. (according to archaeological sources)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 30, c. 61–69. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2023). Formuvannia profesiinoi viiskovoi elity IV–X st. na zemliakh Volyni ta Skhidnoho Prykarpattia za pamiatkamy iz muzeinykh zbiryk [Formation of the military elite in the IV–X centuries on the lands of Volyn and Eastern Carpatia according to artifacts from the museum collections]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 4 (50), s. 28–35. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-28-35. [in Ukrainian].

Tsynkalovskiy, O. (1937). Materialy do arkhеolohii Volodymyrskoho povitu [Materials for the archeology of the Volodymyr district]. *Zapysky NTSh. T. 154. Pratsi istorychno-filosofskoi sektiï*. Lviv, s. 183–240. [in Ukrainian].

Tsynkalovskiy, O. (1986). "Stara Volyn i Volynske Polissia": Kraieznavchyi slovnyk vid naidavnishykh chasiv do 1914 r. [«Old Volyn and Volyn Polissia»: Dictionary of local history from the earliest times to 1914]. T. 2. Vinnipeh, 600 s. [in Ukrainian].

Voytovych, L. (2008). "Bavarskyi heohraf": problemy lokalizatsiyi slovyanskykh plemen [«Bavarian geographer»: problems of localization of Slavic tribes]. *Problemy slovyanoznavstva*. Vyp. 57, s. 42–62. [in Ukrainian].

Voytyuk, O. & Marchuk, A. (2020). Doslidzhennya poselen ta zalyshkiv ukriplen Rivnenskoyi oblasti [Research of settlements and remains of fortifications of the Rivne region]. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini. 2018*. Kyiv, s. 170–171. [in Ukrainian].

Sviatoslav TERSKYI

Doctor of Historical Sciences

Lviv Polytechnic National University

(Lviv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

**MILITARY INFRASTRUCTURE OF THE VOLHYNIAN TRIBE (VIII–XI):
SCIENTIFIC RECONSTRUCTION ACCORDING TO COMPLEXES
OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS**

The article is devoted to the analysis of various aspects of the study of monuments of military infrastructure of the chronicles Volhynian tribe. The beginnings of the construction of early fortifications of the tribal era on the territory of Volhynia, the types of fortified settlements at the later stages of history have been clarified. The factors that contributed to the consolidation of tribal structures were established. The formation of the defence infrastructure of the Volhynian tribe is chronologically divided into three historical stages. At the first stage — in the VIII–IX centuries primitive fortifications like a palisade are being built around the perimeter of the remains in the floodplains (Zymne, Muravytsia, Hushcha). At the end of the 9th century more powerful, sometimes multi-row fortifications (Holovne, Smidyn, Zaturtsi) are being built in Western Pobuzhzhia. Numerous fortifications with multiple lines of defence (Uniyas, Myrohoshcha, Zhorniv) and hideout hillforts were built at the next stage — throughout the 10th century, as a result of the development of tribal structures and the emergence of a tribal elite. The nomadic onslaught played an important role in the concentration of the population in the Kremenets Mountains. The influence of intertribal relations on the construction of fortifications is analyzed. In particular, parallels have been drawn in the planning of two- and three-story fortifications with the multi-row lines of fortifications of Eastern Prykarpattia. A marker of certain social changes is the spread of the so-called culture of the “leaders”, most clearly represented in the hillforts of Lystvyn and Zhorniv. The construction of fortifications of the correct geometric shape (Ivanynychy, Dytnychy, Starhorod, Turiisk) obviously reflects a certain stage in the development of the territory by the Grand Duke’s power, which began shortly after the campaign of the Great Prince of Kyiv Volodymyr, known from the annals. The distribution and evolution of, first of all, professional weapons and military equipment was studied based on museum collections. Local features of certain types of weapons have been established. A conclusion was made about the high level of development of the military infrastructure of the Volhynians on the eve of inclusion in the Kyiv state.

Keywords: *Early Middle Ages, archaeological finds, military affairs, military archaeology, reconstruction of weapons, historical Volyn.*

Андрій НАУМЕНКО*кандидат історичних наук,**старший науковий співробітник**Командування Сил логістики ЗС України**(Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-5019>***Сергій ІВАНЕНКО***доктор філософії**Національний університет оборони України**(Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6382-040X>***НАЦІОНАЛЬНА ВОЄННА ГЕРОІКА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА УДОВИЧЕНКА**

У статті проаналізовано праці відомого воєначальника доби Української революції 1917–1921 рр. Олександра Удовиченка, присвячені бойовій діяльності Армії Української Народної Республіки у цілому та підрозділу, яким він командував — 3-й Залізній дивізії. Праця, присвячена бойовому шляху дивізії, стала значною мірою колективною, оскільки матеріали до неї збирали колишні підлеглі О. Удовиченка вже в еміграції. У роботі прослідковано увесь перебіг участі дивізії у бойових діях з весни 1919 р. до осені 1920 року.

Приділено значну увагу висвітленню О. Удовиченком окремих прикладів української воєнної героїки означеного періоду. Як свідок і учасник тих воєнних подій Олександр Удовиченко у цілому об'єктивно оцінює бойову роботу Армії Української Народної Республіки під час боротьби проти Білої та Червоної російських армій та важкі умови, у яких ця боротьба провадилася. Успіх збройної боротьби, на думку О. Удовиченка, залежав від єдності українського суспільства, західної підтримки та всебічного забезпечення військ.

Відзначено внесок О. Удовиченка у вивчення воєнної історії України початку ХХ ст., значення його праць для сучасних дослідників. Наголошено на можливості використання даних матеріалів у національно-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України.

Ключові слова: *Українська революція, Українська Народна Республіка, Директорія, Українська армія, Олександр Удовиченко, дивізія, полк.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України важливо звернути увагу на національну воєнну історію більш ніж столітньої давнини, коли Україна виборювала власну державність. Збройну боротьбу тодішньої Української армії у 1917–1921 рр. очолювали воєначальники, про внесок яких у цю боротьбу на сьогодні ще відомо небагато. Відтак, доцільно дослідити їх військову діяльність в означений період та праці, присвячені цим подіям. Так, в історію визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр. по праву увійде ім'я видатного воєначальника — Олександра Івановича Удовиченка (1887–1975), відомого українського військового і громадського

діяча, генерал-полковника Армії Української Народної Республіки (далі — УНР).

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Праці О. Удовиченка добре відомі вітчизняним дослідникам (Капустянський, М. 1946; Голубко, В. 1997). Проте вони ще не стали предметом комплексного наукового дослідження. Творчу спадщину О. Удовиченка можливо класифікувати наступним чином. Науковий характер носить праця О. Удовиченка, що розкриває воєнну історію України доби Української революції і надає важливий узагальнений матеріал щодо бойової діяльності Української армії у 1917–1921 рр. (Удовиченко, О. 1954). Іншим прикладом є його невелика стаття, присвячена бою під Крутами,

що не позбавлена, однак, певних ознак публіцистичної роботи (Удовиченко, О. 1928).

Решта праць О. Удовиченка є переважно мемуарними, при цьому в окремих випадках у їх підготовці брали участь і його соратники по збройній боротьбі. Цей досить високоякісний доробок сприймаємо, насамперед, як важливе джерело вивчення воєнних аспектів доби Української революції (Удовиченко, О. 1935; Удовиченко, О. 1934; Удовиченко, О. 1936; Удовиченко, О. 1971; Удовиченко, О. 1982).

Мета статті — історіографічний аналіз дослідження діяльності збройних сил та військового будівництва часів національного державотворення 1917–1920 рр. у воєнно-історичних та мемуарних працях генерал-хорунжого Армії УНР О. Удовиченка.

Виклад основного матеріалу. Під час Першої світової війни Олександр Удовиченко воював у складі Російської імператорської армії. Проте з жовтня 1917 р. він — дорадник С. Петлюри, начальник штабу Гайдамацького Коша Слобідської України, працівник Генерального Штабу за гетьманату, у 1918–1919 рр. генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту, командир 3-ї Залізної стрілецької дивізії, на чолі якої воював проти Червоної та Білої російських армій (Смолій, В. А. (ред.). 2013). Сучасники свідчили, що О. Удовиченко був талановитим командиром дивізії, в операціях виявляв розумну самодіяльність та активність, завжди рішучими діями попереджав наміри противника (Капустянський, М. 1946). Після відступу Армії УНР за Збруч у листопаді 1920 р. був інтернований у польських таборих, потім — на еміграції у Франції, де й помер. Був головою Товариства вояків УНР (1927–1975), віце-президентом УНР в екзилі.

Історію бойової діяльності Української армії у 1917–1921 рр. він виклав у кількох своїх працях, що значною мірою висвітлюють національну воєнну героїку доби Української революції. Однією з перших праць, присвячених організації та бойовій діяльності Української армії, є книга О. Удовиченка «Україна у війні за державність» (Вінніпег, Канада, 1954 р.). Автор значну увагу приділяє аналізу бойових дій армії у ході війни. На думку В. Голубка, останнє, за окремими винятками, в українській військовій літературі майже не зустрічається (Голубко, В. 1997). Це значною мірою підвищує значення роботи для вивчення військової історії України доби революції 1917–1921 рр.

Автор наводить відомості щодо розвитку воєнно-політичної обстановки, що дають змогу засвідчити складність ситуації, у якій постійно перебувала УНР та її армія. Успішне виконання бойових завдань він ставить у залежність від морального стану військ, забезпечення їх зброєю, боєприпасами, медикаментами тощо. Проте автор поглиблено не розкриває процес військового будівництва в УНР.

Для вивчення тогочасної української воєнної героїки важливими є відомості про бойову діяльність українських військ під час тих чи інших боїв та операцій. Зокрема, автор відзначив бій під Крутами, висвітлив переможний похід Українських військ на Крим, проаналізував інші військові події 1918 р., а саме бойову діяльність Гайдамацького Коша Слобідської України, Січових стрільців та ін. Проте О. Удовиченко недостатньо уваги присвятив визволенню Донбасу від російсько-більшовицьких військ. Дещо ідеалізовано підкреслив роль С. Петлюри в організації та керівництві Українською армією. Така оцінка діяльності Головного отамана пройшла через усі праці О. Удовиченка (Удовиченко, О. 1954).

Більшу частину роботи займає період Директорії УНР. Це і не дивно, адже найактивніша та виснажлива збройна боротьба з різним успіхом припадає саме на цю добу. Відповідно і прикладів самовідданої бойової роботи військ тут найбільше. О. Удовиченко, хоча і з певною долею ідеалізації, засвідчує настрої, що панували тоді в Армії УНР: «Кожний вояк української армії, починаючи від козака й до старшини, розумів обставини, в яких він мусив битися. Кожний розумів, що без зброї і набоїв, голий і босий, з одною непереможною ідеєю в серці — Незалежна Україна — він не зможе подолати ворога. Ні з політичного, ні з стратегічного боку ця війна не давала надій на перемогу...» (Удовиченко, О. 1954). Ця думка значною мірою вказує на несприятливі умови збройної боротьби Української армії.

Книга О. Удовиченка була високо оцінена іноземними фахівцями. Зокрема, французький генерал А. Поль-Проспер у передмові до неї зазначає: «Українському воякові потрібно було мати глибоко патріотичну віру і разом з тим воєнні чесноти, щоб витримати усі обмеження, перенести стільки терпіння і так довго чинити опір усім цим ударам долі. Твердою і стійкою мусить бути душа цього народу, який прагне своєї волі і чекає першої нагоди її вибороти. ...Читання твору генерала Удовиченка дає змогу зрозуміти ті шанси успіху, які мав український націо-

нальний рух у 1917 році, й ті причини, які йому перешкодили перемогти» (Удовиченко, О. 1954). Як бачимо, частина зарубіжної громадськості дотримувалася точки зору, що визнавала право українського народу на власну державність, відзначала героїчну боротьбу українського війська за волю своєї Батьківщини. Формуванню саме такого підходу, що передбачав підтримку вільної боротьби українців, безумовно, сприяв доробок О. Удовиченка.

У сучасних умовах названа праця має значення для задоволення суспільного інтересу щодо військової історії Української революції у цілому, сприяє формуванню структурованого підходу для аналізу тогочасних військових подій в Україні. Okремо варто наголосити на значенні роботи О. Удовиченка для сучасних Збройних Сил України щодо змістовного наповнення заходів національно-патріотичного виховання військовослужбовців та вивчення основ національної воєнної стратегії.

Однією з праць, присвячених подіям 1918 р., є стаття О. Удовиченка про бій під Крутами. Розкриваючи його основні обставини, на жаль, не зовсім точні, автор наголошує: «Скільки треба мати відваги, ширості, аби вмерти в такий спосіб, в той час, коли в Києві тисячі здорових, сильних українців байдуже ставилися до наших бойових чинів. ... Наша молодь у своєму завзятті, любові до своєї Батьківщини випередила дорослих» (Удовиченко, О. 1928). Ця думка автора не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Варто вказати одну з праць О. Удовиченка, що носить усі ознаки художнього твору, написаного, ймовірно під враженням подій, свідком та учасником яких був автор. Так, О. Удовиченко описав героїчну загибель козака 3-го Залізного кінного полку Сергія Кравченка та його поховання у с. Озеряни (Удовиченко, О. 1935). Це рідкісний випадок, коли воєначальник настільки уважно ставиться до долі свого підлеглого, і у художній формі викладає своє ставлення до даного випадку. Зазначене оповідання, безумовно, не є історичним джерелом, проте, яскраво передає тодішні настрої Українських воїнів.

Найважливішою працею О. Удовиченка є двотомне видання, присвячене історії 3-ї Залізної стрілецької дивізії, командиром якої він був. Разом з тим, до його підготовки долучилися й соратники автора — його колишні підлеглі. Це, передусім, колишній командир 7-го Синього полку Олександр Вишнівський та інші старшини і козаки цієї героїчної дивізії. Так, сам О. Удо-

виченко написав перші 33 розділи 1-го тому цієї праці, а розділи включно по 46-й готував О. Вишнівський. Він же впорядковував увесь матеріал і підготував його до друку, до чого долучилися і ветерани 3-ї Залізної.

У першому томі висвітлюється, як на базі 16-го пішого загону, решток Синьої і Чорноморської дивізій, Okремого Запорізького стрілецького та Буковинського куренів формувалася ця дивізія, як вона воювала проти «білих» і «червоних», які успіхи та невдачі зустрічала на бойовому шляху. О. Удовиченко розглядає історію формування та бойової діяльності дивізії на фоні суспільно-політичних подій в Україні, діяльності уряду Директорії УНР, характеризує окремі державні рішення та їх наслідки. Він зазначає, що партійна гризня, що відбувалася в центрі, підривала авторитет державного керівництва в армії і зводила майже нанівець працездатність уряду. О. Удовиченко слушно стверджує, що політична невизначеність впливала на морально-психологічний стан військ. При цьому він розкриває настрої старшин дивізії, характеризуючи їх як «видатних, національно-свідомих українських патріотів-командирів, що готові були жертвувати своїм життям в ім'я національних ідеалів. Кожен з них мав бойовий досвід і командний стаж; кожен був повний національного горіння...». Думка ж старшин дивізії, за його свідченням, була такою: «Ми прагнемо чину й самопосягати в боротьбі. Нам набридло партійне безладдя, безвілля, зневіра й отаманія. Ми хочемо твердої влади, рішучості й досвідченого керування в бою...». Відтак, командир дивізії робить висновок, що «мені було легко приступити до виконання обов'язків командира...».

Автор не уникає і тих протиріч, що мали місце у тодішньому старшинському середовищі. Особливо болюче проявилися вони під час війни з новим противником — Білою російською армією. Багато хто зі старшин виявився морально неготовим виступити проти неї. Відтак, О. Удовиченко змушений був звільнити кількох старшин за їх проханням від виконання службових обов'язків. По-своєму реагує О. Удовиченко на заколот полковника П. Болбочана, якого вважав послідовним борцем за незалежність України та створення регулярної Української армії, хоча і наголошував, що за виявлене свавілля П. Болбочан мав відповідати по закону.

Щодо відносин із місцевим населенням, то О. Удовиченко пише, що самочинні реквізиції рішуче заборонялися. Селянам пояснювалася необхідність допомоги продуктами українським

військам, що воювали за незалежність України (Удовиченко, О. 1971).

Історія бойової діяльності дивізії починається з її атаки на Кам'янець-Подільський, після чого вона звільняє значні території, переможно наступаючи у напрямку Одеси. Під час походу об'єднаних Українських армій на Київ влітку 1919 р. 3-я дивізія здобуває Вапнярський залізничний вузол і утримує його проти потужних атак з боку 14-ї Червоної армії, що намагалася завдати удару по тилах наступаючих Українських армій. У цих боях 3-я дивізія діяла цілком самостійно, без підтримки з боку інших частин Армії УНР. При цьому вирішальна чисельна перевага залишалася на боці противника. Але в цих умовах дивізія не тільки витримала всі атаки «червоних», а й поширила свій плацдарм на ст. Кодима. Про завзяття старшин і козаків свідчать втрати дивізії у цих боях. Тоді загинули два командири полків, один (полковник О. Вишнівський) був двічі тяжко поранений, поранень зазнали також всі помічники командирів полків, майже всі командири куренів і сотень були вбиті чи поранені. У бою за Комаргород 8-й Чорноморський піхотний полк втратив тільки вбитими 23 старшин і до 150 козаків. О. Удовиченко пише: «Коли б 3-тя дивізія... не витримала й покотилася назад, то всі пляни наступу на Київ... зійшли на нівець...». Після переможних боїв 3-ї дивізії надано почесну назву «Залізна...». Цей наказ став стимулом для Залізних Стрільців: ще з більшим завзяттям, ще з більшою самопосвятою продовжували вони боротьбу за незалежність України.

Взаємовідносини між командуванням та підлеглими О. Удовиченко характеризує так: «Почуття обов'язку взаємної допомоги в разі небезпеки, було в полках рідчюю самозрозумілою. Водночас із тим, уся дивізія — командири полків, командний склад і козаки — ставилися до свого командира та його штабу з великим довір'ям. Усі разом були суцільною групою українських патріотів, що свідомо йшли на всі жертви за ідею визволення України. Ці чесноти вояка-патріота стали традицією 3-ої дивізії, що їй вона залишилася вірною до самого кінця її існування. Мушу об'єктивно підкреслити це во ім'я пам'яті полеглих на полі бою й живих іще «залізних», як заповіт для майбутніх українських поколінь і як матеріал для наших істориків».

Автор часто зупиняється на героїчних вчинках старшин і козаків дивізії. Прикладом є короткий опис подвигу та героїчної загибелі командира 2-го куреня Чорноморського полку полковника Орже-

ховського та його підлеглих. Останній 16 разів був поранений багнетами і загинув у рукопашному бою разом зі своїми старшинами і козаками. З пафосом автор пише: «А скільки таких героїв залишилося невідомими!... Коли запалиться вічний вогонь перед пам'ятником невідомим героям української визвольної боротьби в столиці України — Києві?» (Удовиченко, О. 1971).

О. Удовиченко дає характеристику бойовому складу дивізії, визначає роль і значення окремих родів сил: піхоти, артилерії та кінноти. Наприклад, щодо артилерії він пише: «Гармат нам вистачало, щоб підтримати бойові акції піхоти, бо кожний полк мав свою легку батарею, що була міцно злітована із своїм полком. Не було випадку, щоб батарея покинула свою піхоту, навіть під безпосереднім рушничним огнем ворога». Він об'єктивно оцінює значення кінноти в умовах тодішньої війни, зважаючи на те, що у 3-ї дивізії не було своєї кінної частини. Однак пізніше «Часово ділений до 3-ої дивізії малочисленний кінний Лубенький полк, що був таким лише з назви, а по суті тільки ескадроном, мав свої накладені на нього спеціальні завдання». Також досить детально він описує організацію всебічного забезпечення у дивізії, санітарну службу та ін. (Удовиченко, О. 1971).

1-й том історії славної дивізії закінчується її виступом у 1-й Зимовий похід та трагічною загибеллю 25 грудня 1919 р., коли на її нечисленні підрозділи напала кіннота відступаючої Білої армії. Прикметно, що під час розправи білогвардійців над українськими воїнами козаки на вимогу денікінського ротмістра не видали своїх старшин (Удовиченко, О. 1971). Цей приклад підтверджує вищенаведене твердження О. Удовиченка про взаємодопомогу і солідарність, що були притаманні для усіх, хто служив у 3-ї Залізній.

У 2-му томі даної праці, що побачив світ у Нью-Йорку у 1982 р., вже після смерті О. Удовиченка у 1975 р., йдеться про бойову діяльність дивізії у 1920 році. Його підготовлено на основі матеріалів, збережених її командиром — оригінальних бойових наказів, донесень частин, матеріалів польської армії. Частину матеріалів, що встиг підготувати сам О. Удовиченко, було надруковано у збірниках «За Державність» (Удовиченко, О. 1934; 1936).

Після повернення з денікінського полону О. Удовиченка призначили командиром 2-ї стрілецької дивізії, а по завершенню Зимового походу у травні 1920 р. вона поповнилася колишніми «Залізними». Невдовзі Головний Отаман С. Пет-

люра перейменував її на 3-ю Залізну стрілецьку, а О. Удовиченку було присвоєно звання генерал-хорунжого (Удовиченко, О. 1982).

Автор докладно охарактеризував умови, у яких доводилося діяти дивізії, процес її відродження, бої на р. Серет, відступ за Дністер та організацію оборони. Деякі події викладено буквально по окремих днях. Значною мірою заслуговує на увагу опис кінного бою під с. Сидорів. У цьому кавалерійському бойовищі взяло участь з українського боку 1500–1700, а з більшовицького 1800–2000 шабель. Перемога залишилася за українською кіннотою (Удовиченко, О. 1982). Оскільки у джерелах саме кінні бої описані недостатньо, дані відомості є досить цінними для досліджень історії української кінноти.

Доленосною була нарада у Ялтушкові 7 листопада 1920 р., коли після укладення поляками угоди з більшовиками українське командування визначалося щодо подальших дій. Тут наведено важливі міркування відносно стану і можливостей Армії УНР вести подальшу боротьбу. Війська переходили у наступ послідовно 11 і 12 листопада, тоді як перемир'я закінчувалося 9 листопада. Таким чином, українці віддавали ініціативу противнику. Автор праці вважає це величезною помилкою, що призвела до поразки. Також наголошувалося на невідповідності деяких частин до бою, недостатній кількості набоїв. Визначаються і якості Української армії. До позитивних автор відніс вміння вести наступальні дії та маневрувати, а до негативних — оборону. «Нечисельна армія, при широкому фронті, завжди витягалася в “нитку”, не маючи резервів, тому що не могла маневрувати. ... кожна оборона вимагала великої кількості муніції, якої нам завжди бракувало. ... Наша армія щодо чисельності і озброєння, муніції і техніки була значно в гірших умовах, ніж армія московська. Остання мала необмежений запас людського матеріалу та велике запілля з величезною індустрією. Ми посідали лише кілька повітів Поділля...». Відтак, з 10 листопада Армія УНР змушена була перейти до оборони (Удовиченко, О. 1982).

Автор порівнює настрої військ серед кадрових бійців і мобілізованих селян, зокрема: «... командний та кадровий склад козаків, що від 1917 року несли на своїх раменах увесь тягар збройної боротьби. Ці кадри Української армії були лицарями без страху і докору. Це були свідомі патріоти, досвідчені вояки, обкурені порохом, перед якими життєвим завданням була Незалежна Україна. Про цих знаних і незнаних героїв, могили яких розки-

дані по всьому Поділлі, треба б було багато і багато писати... Але ... було кілька тисяч мобілізованих селян... Ці люди билися, коли Армія наступала і мала перемоги. Найменший неуспіх впливав на них деморалізуючо, бо кожний відступ Армії загрожував їм, їхнім родинам, їхньому добробуту, їхньому господарству, їхньому життю. Червона армія з тими, що виступали проти неї, розправлялася жорстоко і карала смертю. Мобілізовані селяни, особливо в 1920 році, розуміли мету нашої боротьби і співчували нам, допомагали нашій Армії, але не вірили в її силу. Кожна невдача на фронті чи брак одягу та набоїв, дуже негативно впливали на їхню мораль...».

В умовах незадовільного постачання українські вояки проявляли дива винахідливості, що видно на прикладі налагодження зв'язку: «Технічні засоби для налагодження зв'язку були мізерні, та проте завдяки надзвичайній працездатності командного складу, самовідданій роботі інженерного куреня, зв'язок штабу дивізії з бригадами і штабом Дієвої Армії завжди справно підтримувано...». Для зв'язку не вистачало технічних засобів, тому фахівці технічного куреня почали самостійно виробляти їх.

У праці висвітлено бойові дії дивізії восени до переходу через Збруч 21 листопада 1920 р., становище у польських таборах інтернованих та участь вояків дивізії у Листопадовому рейді 1921 року (Удовиченко, О. 1982).

Отже, обидва томи історії 3-ї Залізної стрілецької дивізії, що писалися у складних умовах еміграції, завдяки старанням самого Олександра Удовиченка, який виступив і автором і одночасно керівником авторського колективу «Залізних», досить повно показали її бойовий шлях та внесок у збройну боротьбу Української армії.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Дослідники військової історії України у мемуарних та дослідницьких працях генерала О.Удовиченка отримали продуктивне джерело для вивчення воєнно-історичних аспектів Української революції та державотворчих пошуків 1917–1921 років. Проаналізовані авторами роботи воєначальника довели, що збройна боротьба Української армії носила регулярний характер, провадилася вмотивованими, професійними командирами і підготовленими вояками. О. Удовиченко у своїх працях значною мірою розкрив низку загальних питань розбудови і бойової діяльності збройних сил різних історичних форм української державності 1917–1921 років. Водночас приділив увагу окремим подіям Української

революції, передусім — історії окремої військової частини, якою він командував.

Праці О. Удовиченка, окрім історіографічної продуктивності, справляють виховний вплив у річищі підготовки й виховання сучасного захисника незалежної України.

Персоналістика українських військових діячів доби Української революції, їх внесок у збройну боротьбу за національну державність залишаються перспективним напрямом сучасних воєнно-історичних студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Голубко, В. (1997). *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*. Львів: Кальварія, 288 с.

Капустянський, М. (1946). *Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис)*. Кн. 1, Ч. I й II. Мюнхен, 110 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2013). *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т.10). Київ: Наукова думка, 784 с.

Удовиченко, О. (1954). *Україна у війні за державність: історія, організація і бойові дії 1917–1921*. Вінніпег, 213 с.

Удовиченко, О. (1971). *Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР*. Нью-Йорк: Червона Калина. Т. 1. Рік 1919, 264 с.

Удовиченко, О. (1982). *Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР*. Нью-Йорк: Червона Калина. Т. 2. Рік 1920, 230 с.

Удовиченко, О. (1928). Загибель студентського куреня під Крутами. *Військова справа*. Ч. 2, с. 5–8.

Удовиченко, О. (1935). Козак Сергій Кравченко. *Літопис Червоної Калини*. Ч. 9, с. 18–20.

Удовиченко, О. (1934). Форсування Дністра під Городницею. *За Державність*. Зб. 4, с. 190–200.

Удовиченко, О. (1936). Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч. *За Державність*. Зб. 6, с. 77–109; Зб. 7. с. 152–164.

REFERENCES

Holubko, V. (1997). *Armiiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1917–1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian People's Republic 1917–1918. Formation and struggle for the state]. Lviv: Kalvariia, 288 s. [in Ukrainian].

Kapustianskyi, M. (1946). *Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv — Odesu v 1919 rotsi (korotkyi voienno-istorychnyi narys)* [The march of Ukrainian armies to Kyiv-Odesa in 1919 (short military-historical essay)]. Кн. 1, Ch. I y II. Miunkhen, 110 s. [in Ukrainian].

Смолій, В. А. (ред.). (2013). *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т.10). Київ: Наукова думка, 784

Smolii, V. A. (ed.). (2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka, 784 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist: istoriia, orhanizatsiia i boiovi dii 1917–1921* [Ukraine in the war for statehood: history, organization and military actions 1917–1921]. Vinnipeg, 213 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1971). *Tretia Zalizna dyviziia. Materialy do istorii viiska UNR* [Third Iron Division. Materials for the history of the UNR]. Niu-York: Chervona Kalyna. T. 1. Rik 1919, 264 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1982). *Tretia Zalizna dyviziia. Materialy do istorii viiska UNR* [Third Iron Division. Materials for the history of the UNR army]. Niu-York: Chervona Kalyna. T. 2. Rik 1920, 230 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1928). Zahybel studentskoho kurenia pid Krutamy [The death of a student battalion near Kruty]. *Viiskova sprava*. Ch. 2, s. 5–8. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1935). Kozak Serhii Kravchenko [Cossack Serhii Kravchenko]. *Litopys Chervonoii Kalyny*. Ch. 9, s. 18–20. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1934). Forsuvannia Dnistra pid Horodnytseiu [Forcing the Dniester near Horodnytsia]. *Za Derzhavnist*. Zb. 4, s. 190–200. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1936). Vid Dnistra do linii peremyria i vidvorot za Zbruch [Dniester to the armistice line and turn beyond Zbruch]. *Za Derzhavnist*. Zb. 6, s. 77–109; Zb. 7. s. 152–164. [in Ukrainian].

Andrii NAUMENKO

*PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
Command of the Logistics Forces of the Armed Forces
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-5019>*

Serhii IVANENKO

*PhD
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6382-040X>*

**NATIONAL WAR HEROICS
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921 IN THE CREATIVE HERITAGE
OF GENERAL OLEKSANDR UDOVYCHENKO**

The article analyzes the works of Oleksandr Udovychenko, a well-known military leader of the Ukrainian Revolution 1917–1921. In them, both the combat activity of the Army of the Ukrainian People's Republic as a whole and the division that he commanded were considered. The author did not overlook other events in the history of Ukraine from 1917 to 1921. Considerable attention was paid to O. Udovychenko's coverage of individual examples of Ukrainian military heroism. As a witness and participant of those military events, Oleksandr Udovychenko gives a generally objective assessment of the combat work of the Army of the Ukrainian People's Republic during the struggle against the White and Red Russian armies and the difficult conditions in which this struggle took place. The author rightly puts the success of the armed struggle in dependence on the unity of Ukrainian society, Western support and comprehensive support of the troops. The work of O. Udovychenko was highly appreciated by the French military leaders. In their opinion, reading the work of General O. Udovychenko allows you to understand the chances of success that the Ukrainian national movement had in 1917 and the reasons that prevented it from winning. O. Udovychenko also paid considerable attention to the history of combat activities of the 3rd Iron Division. This work became, to a large extent, collective, since the material for it was collected together with their commander by his former subordinates already in exile. The significance of this work lies in the fact that it traces the entire course of the division's participation in hostilities from the spring of 1919 to the fall of 1920. Dwelling on the events of the Ukrainian Revolution, O. Udovychenko notes the need for their further in-depth study in order to preserve historical memory and the influence of the heroic history of the national army on the consciousness of society. In the conditions of the modern russian-Ukrainian war, this is of great importance. The contribution of this author to the study of the military history of Ukraine at the beginning of the 20th century, the significance of his works for modern researchers is determined. The possibility of using these materials in the national-patriotic education of servicemen of the modern Armed Forces of Ukraine is emphasized.

Keywords: *Ukrainian Revolution, Ukrainian People's Republic, Directory, Ukrainian Army, Oleksandr Udovychenko, division, regiment.*

Ігор ЧЕРНИХ

кандидат військових наук, доцент
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5144-6921>
Електронна пошта: igor-chernuh@ukr.net

Віктор КОРШОК

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1831-3307>
Електронна пошта: vrुकukirku@ukr.net

Андрій КАЙНАРАН

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5816-6386>
Електронна пошта: akainaran@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ БОЙОВОГО ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ СРСР (1939–1945 рр.)

Під час повномасштабної війни, розпочатої російською федерацією проти України у лютому 2022 року, широкого застосування набули новітні зразки озброєння та військової техніки, засоби ураження, вперше в історії війн протиборчі сторони масовано використовували безпілотні авіаційні комплекси (безпілотні літальні апарати) та різноманітні дрони — повітряні, наземні, надводні, підводні, у тому числі ударні й дрони-камікадзе. Виникла нагальна необхідність вивчення, узагальнення та впровадження досвіду їх застосування, а також захисту від подібних засобів ураження противника. Незважаючи на наявність каналів комунікації, що сприяють швидкому обміну інформацією та досвідом між військовослужбовцями зокрема та підрозділами у цілому, існує нагальна необхідність створення у Збройних Силах України системи збору, узагальнення, вивчення бойового досвіду та впровадження його в діяльність військ (сил). Це, у свою чергу, потребує врахування історії попередніх війн і збройних конфліктів, зокрема Другої світової війни, на прикладі побудови системи узагальнення бойового досвіду і доведення його до військ у Червоній армії.

Ключові слова: узагальнення, вивчення, бойовий досвід, Червона армія, Друга світова війна.

Постановка проблеми. В умовах ведення широкомасштабних бойових дій із застосуванням різноманітних систем озброєння та засобів ураження існує необхідність створення у Збройних Силах України системи узагальнення, вивчення і використання бойового досвіду для впровадження новітніх тактичних прийомів та методів ведення збройної боротьби. Під час формування її доцільно враховувати досвід створення подібних систем та діяльності відповідних структур під час інших широкомасштабних війн та збройних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роботу органів Червоної армії (далі — ЧА) із

узагальнення та впровадження бойового досвіду досліджували вітчизняні науковці Б. Семон, О. Скрябін (Семон, Б. Й. & Скрябін, О. Л. 2014), В. Грицюк, І. Євсєєв (Грицюк, В. М. & Євсєєв, І. Г. 2020) та інші. Над дослідженням цієї ж діяльності відповідних органів ЧА у різні роки працювали радянські і російські автори, такі як М. Васильєв, С. Осьмачко, В. Панасовський, С. Штеменко та інші. Із зарубіжних видань на цю тему заслуговує на увагу дослідження американського військового історика Д. Гланца. Однак роботи радянських і російських дослідників, як правило, були зосереджені на вивченні окремих напрямів діяльності з узагальнення бойового досвіду, вони певною

мірою перебували під тиском цензури, тому розкривали зазначені питання лише частково.

Метою статті є воєнно-історичне дослідження факторів становлення, організаційно-функціональної будови, форм, методів та основних результатів узагальнення бойового досвіду Червоної армії напередодні й у період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Потреба у впорядкованій системі вивчення досвіду боїв була очевидною військово-політичному керівництву СРСР ще до початку Другої світової війни. Так, була проведена певна робота з вивчення досвіду боїв на Китайсько-Східній залізниці у 1929 році. Проте узагальнення бойового досвіду відбувалося з великими затримками. Для прикладу, директива Політичного управління ЧА, що містила вимогу до командно-політичного складу уважно вивчити досвід цих боїв і використовувати його у бойовій підготовці військ, вийшла лише через два роки — 29 грудня 1931 року (Панасовський, В. Е. 1989, с. 29).

Посилення уваги до аналізу бойового досвіду відбулося після боїв із японськими агресорами на Далекому Сході — біля озера Хасан у 1938 році і після невдач початкового періоду боїв на Халхин-Голі у 1939 році, коли японські війська продемонстрували стійкість у бою, а ЧА зазнала доволі суттєвих втрат в особовому складі і техніці. Здійснений військовими фахівцями аналіз Хасанських подій переконливо показав недоліки у бойовій підготовці частин і підрозділів радянських військ, нерішучість, а часом навіть розгубленість молодих командних кадрів, які не мали достатньої підготовки та бойового досвіду. У боях на Халхин-Голі окремі червоноармійці і командири почали відкрито критично оцінювати стан Червоної армії: «У нас машини погані. Зброю ми знаємо погано, наша частина небоєздатна...» (Осьмачко, С. Г. 1999, с. 107).

30 листопада 1939 року СРСР розв'язав війну проти Фінляндії. Зважаючи на початкову двократну перевагу у кількості особового складу (згодом її збільшили у чотири рази), майже дев'яностократну — у танках, десятикратну — у літаках (пізніше збільшена до тридцятикратної), п'ятикратну — в артилерії, військово-політичне керівництво СРСР вважало, що війна проти Фінляндії відбудеться за сценарієм Польської кампанії, і триватиме лише кілька тижнів. Насправді ж ця війна затягнулася до 13 березня 1940 року, а Червона армія зазнала значних втрат в особовому складі і військовій техніці, що переважали

втрати фінської армії. За оцінками радянських дослідників, безповоротні втрати радянських військ склали 126 875 осіб, санітарні — 188 671, кількість тих, хто потрапив у полон, не вказувалася (Кривошеєв, Г. Ф. 2001, с. 77–78). За оцінками інших дослідників, безповоротні втрати СРСР становили до 167 976 осіб (вбитих, померлих від ран і зниклих безвісти), до 207 538 осіб санітарних втрат і до 5 572 полонених. За оцінками фінських дослідників втрати Фінляндії в особовому складі становили 25 904 загиблих та зниклих безвісти (Kurenmaa, P. & Lentilä, R. 2005, с. 1152), 43 557 поранених (Lentilä, R. & Juutilainen, A. 1999, с. 821) і 800–1000 полонених. Отже, співвідношення втрат в особовому складі становило 5,4:1 на користь Фінляндії, а у техніці — навіть більше.

Звісно ж, і цю війну радянське керівництво публічно проголосило переможною, а отже — успішною. Проте її перебіг і понесені втрати військово-політичне керівництво СРСР вже не могло проігнорувати, розуміючи, що у системі бойової підготовки ЧА є значні недоліки, що потребували усунення. Виступаючи 17 квітня 1940 року на нараді начальницького складу по збору досвіду бойових дій проти Фінляндії, Й. Сталін наголосив, що, на його думку, Червоної армії заважають підходи «шапками закидаємо» і досвід громадянської війни: «Так ось, що завадило нашому командному складу з ходу вести війну у Фінляндії по-новому, не за типом громадянської війни, а по-новому? Перешкодили, на мою думку, культ традицій та досвіду громадянської війни... Я маю сказати, звичайно, досвід громадянської війни дуже цінний, традиції громадянської війни також цінні, але вони зовсім недостатні. Ось саме культ традицій та досвіду громадянської війни, з якими треба покінчити, і завадив нашому командному складу одразу перебудуватися на новий лад, на рейки сучасної війни» (Сойма, В. 2005, с. 373–374). Було створено комісію Головної військової ради Червоної армії з узагальнення досвіду фінської кампанії, що розробила низку пропозицій з доопрацювання проекту Польового Статуту 1939 р. та інших статутних і керівних документів, а також щодо внесення змін у систему бойової підготовки ЧА (Тархова, Н. С. 2004, с. 52–57). Проте й ця робота не була цілісною, її результати частково залишилися на рівні проєктів, або повільно впроваджувалися.

Так, у серпні 1940 року в акті про передачу справ Генерального штабу Червоної армії від Маршала Радянського Союзу Б. М. Шапошнікова

генералу армії К. А. Мерецкову було зазначено, що «...оперативно-стратегічні та тактичні висновки з досвіду останніх війн та теоретичні основи організації та ведення сучасної операції та бою» не розроблені (Усиков, А. В. 2015, с. 695). Вирішення цих завдань покладалося переважно на тимчасові органи (комісії). Єдиним штатним підрозділом Генерального штабу, функції якого передбачали узагальнення бойового досвіду, був Військово-історичний відділ.

Важкі поразки, яких Червона армія зазнала на початку вторгнення німецьких військ у червні — жовтні 1941 року, серед яких були масштабні оточення армій і навіть фронтів під Мінськом, Уманню, Києвом, Вязьмою, показали, що найважливіші теоретичні положення та вимоги статутних документів, що лежали в основі підготовки ЧА у мирний час, не відповідали фактичному змісту бойових дій, що розгорнулися на величезному просторі СРСР. Червона армія не змогла реалізувати свою концепцію глибокої наступальної операції навіть частково, понісши внаслідок слабо скоординованих, неорганізованих і запізнених дій частин та з'єднань великі втрати. Не вдалося також практично втілити і довоєнні погляди на організацію стратегічної оборони. Події початкового періоду війни показали також, що не були достатньо опрацьовані й інші важливі питання військового мистецтва, такі як дії угруповань, що опинилися у відриві від головних сил або в оточенні, та порядок відведення військ при загрозі оточення. Необхідність перегляду теоретичних положень та статутних вимог стала очевидною.

Роботу зі створення системи узагальнення та використання бойового досвіду у збройних силах СРСР довелося розпочинати практично з нуля у надзвичайно складній обстановці катастрофічних поразок ЧА на першому етапі відбиття агресії гітлерівської Німеччини. З початком німецько-радянської війни обсяг матеріалу, що підлягав узагальненню, аналізу та впровадженню, багаторазово збільшився. Робота з узагальнення досвіду війни та доведення його до військ різко відрізнялася від повсякденної діяльності Військово-історичного відділу у передвоєнні роки. Крім того, відділ не був допущений у необхідному обсязі до організації і проведення відповідної роботи на оперативно-стратегічному та оперативному рівнях у масштабах Червоної армії, адже не мав відповідних повноважень та підготовлених фахівців, здатних робити глибокі наукові та аналітичні висновки. Маршал Радянського Союзу А. М. Василевський згадував: «Друга світова

війна висунула небачено високі вимоги до штабів, особливо до вищих. Незмірно піднялося значення Генерального штабу в... узагальненні та поширенні досвіду війни» (Василевський, А. М. 2014, с. 578).

Із перших днів війни аналіз ходу збройної боротьби здійснювався на усіх рівнях військового управління, але найкращими можливостями для узагальнення бойового досвіду та впровадження отриманих результатів у реорганізацію, підготовку та застосування Червоної армії та Військово-морського флоту (далі — ВМФ) мали вищі органи стратегічного керівництва. Висновки та рішення Верховного Головнокомандувача та начальника Генерального штабу за результатами первинного узагальнення інформації, що надходила від командувачів військ фронтів, членів Ставки верховного головнокомандування (далі — Ставка ВГК, СВГК), представників Генерального штабу в об'єднаннях, з'єднаннях та частинах, вищого керівного складу Народного комісаріату оборони (далі — НКО) та Народного комісаріату ВМФ, командування та органи військового управління ЧА та ВМФ отримували у вигляді наказів і директив.

Першими документами, виданими за результатами узагальнення бойового досвіду, були директиви про вдалі нічні дії військ проти танкових і моторизованих частин противника (Грылев, А. Н. (ред.). 1968, с. 21–22), основні причини невдалих дій радянських військ в обороні та наступі (Грылев, А. Н. (ред.). 1968, с. 95–96, 217–220), зміну організації частин ВПС з урахуванням досвіду війни (Барсуков, А. И. (ред.). 1997а, с. 22) та інші.

У важкій обстановці початкового періоду війни вирішальне значення набула оперативність роботи з узагальнення бойового досвіду як найважливіша умова внесення необхідних змін до організації застосування військ та сил.

У директивному листі Ставки ВГК № 01 від 15 липня 1941 року було підсумовано досвід перших тижнів війни та зроблено висновки про неефективність громіздких механізованих корпусів, армій із великою кількістю дивізій і проміжними корпусними управліннями в них, необхідність мати у стрілецьких дивізіях хоча б роту легких або середніх танків і, при можливості, взвод важких танків, громіздкість авіаційних з'єднань із пропозицією ліквідації авіаційних корпусів та про роль кавалерії у маневровій війні і рейдових діях по тилах противника (Сорокин, А. К. (отв. ред.). 2020, с. 188–190).

Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони № 300с від 28 липня 1941 року «Про поліпшення роботи Генерального штабу Червоної армії та центральних управлінь Народного комісаріату оборони» було проведено реорганізацію апарату НКО та ГШ (Сорокин, А. К. (отв. ред.). 2020, с. 244–245). Вирішення завдань «... збору та обробки матеріалів з вивчення досвіду війни та розробку наказів, директив та вказівок щодо його використання...» було покладено на Генеральний штаб ЧА. Основну частину роботи з узагальнення досвіду війни мало виконувати Оперативне управління, куди надходили доповіді та зведення від фронтів та армій і де акумулювалася вся інформація про стан військ та перебіг воєнних дій.

У поширенні бойового досвіду важливу роль відігравали органи воєнного друку, а саме журнали «Військова думка» та «Військово-історичний журнал», що влітку 1941 року об'єднали під назвою першого з них. Об'єднаний друкований орган увійшов до складу Генерального штабу.

Узагальнення досвіду починалося зі збору даних, що здійснювався кількома каналами. Інформація отримувалася із матеріалів звітної документації, що надходила до Генштабу оперативними, розвідувальними та іншими каналами згідно з «Табелем термінових донесень» та іншими регламентуючими документами. Збір інформації здійснювався також через представників Ставки ВГК та Генерального штабу: виїзди керівництва, діяльність військово-історичного відділу, відрядження спеціально створених груп для вивчення досвіду конкретних операцій та боїв тощо. Крім того, до збору даних широко залучалися представники штабів та інспекцій родів військ, військових академій, курсів, яких відповідно до вимог Генштабу відряджали до військ для вивчення досвіду бойових дій, тактики і бойових прийомів військ противника. Матеріали відряджень подавали до Оперативного управління Генерального штабу у вигляді аналітичних довідок.

Велике значення для підвищення ефективності дій військ у початковому періоді війни мали директиви Ставки та Генштабу «Про боротьбу з танковими і моторизованими частинами противника» (Грылев, А. Н. (ред.). 1968, с. 58–60), «Про забезпечення стиків частин, з'єднань та об'єднань» (Соколов, А. М. (ред.). 1996, Т. 16, с. 103–104), «Про пристосування до оборони населених пунктів», «Про тактику боротьби з опорними пунктами противника» (Грылев, А. Н. (ред.).

1968, с. 217–218), «Про недооцінку інженерної служби та неправильне використання інженерних військ та засобів» (Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. 1947, с. 27–28), інші.

Хоча уже наприкінці 1941 року було отримано перші практичні результати узагальнення досвіду війни, проте, стали очевидними й недоліки в організації цієї діяльності, оскільки в оперативно-стратегічній та оперативній ланках управління не було створено органів, на які поклалися б завдання зі збору та узагальнення досвіду. Зберігалася неконкретність у порядку, термінах і змісті представлення даних, необхідних для узагальнення бойового досвіду.

Навесні 1942 року було вжито заходів з удосконалення організації роботи з вивчення та впровадження досвіду війни у діяльність військ. Ця робота мала стати самостійним напрямом діяльності оперативних штабів, для чого на усіх рівнях управління були створені штатні органи із вивчення та впровадження досвіду війни. У Генеральному штабі, відповідно до наказу наркома оборони від 25 квітня 1942 року, на базі відділу оперативної підготовки Оперативного управління був створений відділ з використання досвіду війни. На нього покладалося вивчення та узагальнення досвіду війни, розроблення загальновійськових настанов та інструкцій з ведення бою та операції і директивних вказівок головним та центральним управлінням НКО, а також реалізація висновків із бойового досвіду. У штати оперативних відділів (відділень) штабів фронтів (армій) було введено посади старших помічників і помічників начальників оперативних відділів (відділень) із вивчення досвіду війни. Крім того, було визначено новий склад групи офіцерів – представників Генштабу з розрахунку: по дві особи на корпус, по три — на армію та по три – на фронт (Васильев, Н. М. 2013, с. 6).

Навесні 1942 року Генеральний штаб узагальнив досвід дій військ Червоної армії та роботи командування та штабів у зимовій кампанії 1941–1942 років. Результати цієї дослідницької роботи були викладені у директиві від 31 травня 1942 року, адресованій командувачам військ військових округів, резервних армій, начальникам військових академій та центральних управлінь НКО. Поряд із висновками за підсумками наступальних і оборонних дій вона містила план оперативної підготовки ЧА на період з липня по вересень 1942 року, складений з урахуванням досвіду, набутого військами.

У директиві від 19 серпня 1942 року було узагальнено досвід роботи командування та штабів, оцінено організацію роботи з узагальнення та вивчення досвіду війни у військах і заходи, вжиті для її покращення. В інтересах підвищення оперативності були уточнені терміни подання звітів про проведені операції та бої: до штабу армії — не пізніше трьох днів, до штабу фронту — не пізніше п'яти днів, до Генштабу — не пізніше десяти днів після їх завершення (Усиков, А. В. 2015, с. 702–703).

Для контролю виконання вимог директиви від 19 серпня комісія з представників Генштабу провела перевірку в 50 штабах фронтів і армій, котра показала, що досвід боїв добре вивчається лише у 10% штабів, у 22% — задовільно, а у решті — погано. За результатами перевірки, після вивчення висновків і пропозицій комісії, начальник Генерального штабу видав директиву від 9 листопада 1942 року і «Інструкцію по вивченню і використанню досвіду війни» у штабах фронтів і армій. Директива визначала щомісячно (20-го числа) надавати до відділу з використання досвіду війни Генштабу короткі довідки по узагальненню бойового досвіду. У разі виявлення нових прийомів ведення бойових дій і використання бойових засобів, що заслуговували на особливу увагу, відповідні детальні донесення мали надсилатися негайно (Ефремов, А. Д. (ред.). 1999, с. 386–387).

3 жовтня 1942 року наказом заступника НКО № 0792 окремо було наголошено на необхідності вивчення і врахування досвіду війни інженерними військами «з метою систематизації досвіду бойового застосування інженерної техніки, і в першу чергу нових і модернізованих засобів..., а також для вивчення нових засобів боротьби, що використовуються противником» (Барсуков, А. И. (ред.). 1997а, с. 320–322). Начальникам інженерних військ фронтів і армій, дивізійним і полковим інженерам та всьому начальницькому складу інженерних частин та з'єднань наказувалося звернути особливу увагу на повсякденне вивчення і узагальнення досвіду бойової діяльності інженерних військ.

Подією величезного значення у справі впровадження бойового досвіду у практику військ стало набрання чинності у листопаді 1942 року нового «Бойового статуту піхоти» (Боевой устав пехоты Красной Армии. 1942). Заслуговує на увагу й те, що його початковий варіант було розглянуто за участю досвідчених командирів рот, батальйонів і полків, доопрацьовано з урахуванням висунутих

зауважень і пропозицій, представлено на обговорення членам Ставки ВГК і лише після цього затверджено.

У другій половині 1942 року система збору, накопичення та узагальнення інформації з бойового досвіду досягла такого рівня розвитку, що давала змогу перейти до нових форм реалізації результатів цієї роботи, основним із яких став «Збірник матеріалів вивчення досвіду війни». У ньому публікувалися статті з питань оперативно-тактичного характеру, що призначалися для генералів і старших офіцерів та використовувалися як посібники з оперативної підготовки. Усього за роки війни було випущено 17 номерів. Зокрема, у другому номері було опубліковано «Інструкцію з вивчення та використання досвіду війни в штабах фронтів та армій», а також «Вказівки щодо ведення в частинах та з'єднаннях журналу бойових дій» (Сборник по изучению материалов опыта войны. 1942, с. 178–184), що стали нормативно-правовою базою організації та ведення цієї роботи у Червоній армії.

Однак разом із розвитком цього процесу відкрився і його зворотний бік — значне зростання документообігу. Складання планів та звітів відбувалося за рахунок відриву особового складу відповідних підрозділів від основної роботи зі збору, накопичення та узагальнення інформації з бойового досвіду, що позначалося на її якості та оперативності. Щомісячні плани нерідко були настільки громіздкими, що для їх виконання не було ані сил, ані часу або їх не складали взагалі. Робота велася стихійно, без належного керівництва з боку начальників штабів та оперативних відділів. У штабах деяких фронтів підготовлені матеріали місяцями лежали у сейфах і не розсилалися, взаємного обміну досвідом не було. Якість збірників, що видавалися, була низькою. У багатьох випадках вони були просто викладенням бойового шляху у вигляді простого перерахування фактів.

При цьому і в тактичній ланці військового управління організація узагальнення та використання бойового досвіду залишалася на низькому рівні. Тому відділ з використання досвіду війни Генерального штабу рекомендував штабам з'єднань звернутися до форм доведення бойового досвіду до військ, непередбачених інструкціями, а саме: розбір бойових дій, командирські заняття на оперативно-тактичному фоні проведених операцій, оперативні військові ігри та командно-штабні навчання, заняття на місцевості на теми майбутніх бойових дій та інші. Пропонува-

лося уникнути об'ємних описів операцій та боїв і перейти до випуску інформаційних листків, бюлетенів, збірок, пам'яток, інструкцій та інших, більш простих форм передачі бойового досвіду у війська (Сборник по изучению материалов опыта войны. 1943, с. 159).

Одним із ефективних способів доведення результатів узагальнення бойового досвіду до військ були публікації у журналах «Військова думка», «Військовий вісник», газеті «Червона зірка» та інших періодичних виданнях. Найоперативнішим виданням вважалася газета «Червона зірка», тираж якої складав 300 тис. примірників. З огляду на це з 1943 року відділ з використання досвіду війни Генерального штабу значно розширив свою видавничу діяльність і розпочав випуск нових видань: «Збірника тактичних прикладів з досвіду Вітчизняної війни» та інформаційних бюлетенів.

У жовтні 1943 року заступник наркома оборони Маршал Радянського Союзу А. М. Василевський провів у Москві першу всеармійську нараду з питань впровадження бойового досвіду для оцінювання стану цієї роботи, розкриття недоліків та обміну досвідом організації та ведення її. На нараді були присутні старші помічники начальників оперативних відділів (відділень) штабів фронтів та армій з вивчення досвіду війни, представники відділів бойової підготовки штабів фронтів, представники центральних управлінь НКО та заступники редакторів журналів «Військова думка» та «Військовий вісник». Обговоривши організаційні основи діяльності, учасники наради дійшли висновку, що зміст та обсяг роботи з узагальнення, вивчення та впровадження бойового досвіду до військ набагато перевищували можливості з її опрацювання. Передбачені штабами офіцери з використання досвіду в штабах фронтів та армій були не в змозі якісно впоратися з таким великим навантаженням. Не було єдиної, чітко побудованої централізованої організації збору, узагальнення та впровадження у війська бойового досвіду.

Підбиваючи підсумки наради, заступник начальника оперативного управління Генштабу з політичної частини генерал І. М. Рижков звернув увагу його учасників на головну вимогу до їхньої роботи, висловлену начальником Генштабу, а саме, що «робота буде цінною лише в тому випадку, якщо вона буде оперативною» (Усиков, А. В. 2015, с. 708–709). Підсумки роботи наради знайшли своє конкретне втілення у наказі начальника Генерального штабу від 11 грудня

1943 року «Про роботу з вивчення та використання досвіду війни у військах та штабах Червоної армії» та введеної ним у дію оновленої «Інструкції з використання досвіду війни у військах та штабах Червоної армії» (Барсуков, А. И. (ред.). 1997b, с. 228–231). Так, істотних змін зазнала організаційна сторона цієї діяльності, були внесені зміни в структуру органів з вивчення та впровадження досвіду. Робота була зосереджена також у штабах командувачів родів військ, з'єднань та частин. Було створено таку структуру органів: у польових управліннях фронтів та армій — відділення з використання досвіду війни у складі оперативних відділів; в управліннях і штабах родів військ і служб фронтів і армій — старші помічники або помічники начальників оперативних відділів (відділень) з вивчення та впровадження досвіду війни; у штабах командувачів родів військ ЧА та в центральних управліннях НКО — відділи (відділення) або спеціально призначені офіцери; у штабах корпусів та дивізій наказами командирів мав призначатися один із офіцерів оперативного відділу (відділення) штабу для вивчення та узагальнення бойового досвіду, який поєднував би цю роботу з основними функціональними обов'язками; у полку (окремій частині) всю роботу з вивчення бойового досвіду мав виконувати штаб за вказівками командира; у батальйоні та нижче роботу з вивчення бойового досвіду виконували особисто командири підрозділів.

З урахуванням цих вимог та збільшенням обсягу завдань наказом заступника наркома оборони від 8 березня 1944 року «...з метою найбільш повного використання досвіду ... війни у бойовій підготовці Червоної армії та покращення постановки цієї роботи у військах та центральних управліннях НКО...» у Генштабі на базі відділу з використання досвіду війни та статутного відділу було розгорнуто Управління з використання досвіду війни Генерального штабу Червоної армії (Барсуков, А. И. (ред.). 1997b, с. 262). На нього було покладено такі завдання: збір, вивчення та узагальнення бойового досвіду військ, а також контроль та надання практичної допомоги військам та штабам у цій роботі; використання досвіду війни через розроблення нових та уточнення діючих загальновійськових статутів та настанов, приведення статутів та настанов родів військ у відповідність до загальновійськових статутів та вказівок НКО; опублікування у службових виданнях Генштабу попередніх висновків із досвіду війни; розроблення загальних вказівок із питань оперативного використання родів військ

та тактики загальновійськового бою на основі висновків із досвіду війни; організацію та контроль оперативно-тактичної підготовки польових управлінь армій резерву Ставки ВГК та штабів внутрішніх військових округів, а також контроль оперативної підготовки загальновійськових академій; випуск загальновійськових статутів, настанов і керівництв Червоної армії та службових видань Генштабу.

Відповідно до покладених завдань було сформовано і структуру Управління з використання досвіду війни Генерального штабу. Організаційно воно складалося з чотирьох відділів (з вивчення досвіду війни, статутного, оперативної підготовки та редакційно-видавничого), редакції журналу «Військова думка», бібліотеки секретного фонду, а також загальної та секретної частин.

Істотних змін зазнало і планування роботи. Було вирішено відмовитися від тримісячних планів, що не виправдали себе на практиці та виявилися нежиттєздатними, оскільки було дуже складно детально спланувати роботу на такий тривалий термін. Водночас визнавалося за необхідне складати намітки на перспективу. Основними залишалися календарний план роботи і план роботи з вивчення бойового досвіду конкретної операції (бою). Звітність по роботі також стала короткою, простою, а головне, оперативною. Замість об'ємних описів бойових дій, як це визначала попередня інструкція, опрацьовувалися короткі оперативно-тактичні висновки, викладені у довільній формі.

Також було уточнено питання ведення воєнно-історичної роботи. Категорично заборонялося у штабах фронтів і нижче залучати відділення з використання досвіду війни та призначених для вивчення досвіду війни офіцерів для складання військово-історичних монографій та інших трудомістких описів, таких як «Бойовий шлях з'єднання». Воєнно-історична робота штабів від фронту до полку обмежувалася своєчасним і точним веденням журналу бойових дій, а у штабах дивізій (бригад) і полків (окремих частин) — ще й веденням формуляру. Таким чином, чітке розмежування завдань воєнно-історичної роботи та роботи з вивчення та використання досвіду війни також сприяло підвищенню оперативності та результативності вивчення і впровадження досвіду.

Розбір проведених операцій та боїв вважався однією з найефективніших і найшвидших форм доведення досвіду війни до військ, тому з метою впровадження його в практику Генштаб у додатку до своєї інструкції дав зразковий план — ме-

тодику проведення розбору. Методика організації та проведення аналізу операції та бою обговорювалася на нарадах, доводилася через офіційні видання Генштабу, журнал «Військова думка» (Воронин, В. 1944, с. 41–52). Для поширення досвіду війни широко використовувалися й сторінки «Військового вісника» — журналу управління інспектування та бойової підготовки запасних та навчальних стрілецьких частин ЧА. Журнал обсягом у три друкованих листи виходив двічі на місяць і висвітлював найсвіжіший матеріал бойового досвіду з тактики дій військ.

Проблеми у роботі з вивчення досвіду війни, особливо у оперативній і тактичній ланках, були зумовлені недостатнім рівнем підготовки та великою плінністю кадрів. Тому Ставка ВГК, Генеральний штаб та командування фронтів насамперед приділяли увагу вирішенню цих питань. Поряд із укомплектуванням органів узагальнення досвіду війни кадрами із академічною освітою (станом на березень 1945 р. у штабах фронтів вони становили вже близько 45%) здійснювалася їхня цілеспрямована підготовка з урахуванням специфіки роботи, у тому числі і в інтересах її оперативності. Однак і після цього розраховувати на те, що в матеріалах, що подаються, будуть міститися суворо обґрунтовані теоретичні узагальнення, цінні висновки і рекомендації не доводилося. Навіть на завершальному етапі війни через невисоку якість представлених до Генштабу зведень з узагальнення досвіду, у середньому лише 15–20% їх матеріалів можна бути використати у службових виданнях Генерального штабу відразу, без додаткового переопрацювання (Матеріали второго совещания... 1945, с. 25).

Усього Управління з використання досвіду війни Генерального штабу за роки війни переробило чи розробило більше 30 статутів, настанов та інструкцій з питань організації та ведення загальновійськового бою. Через статутний відділ управління пройшло погодження близько 40 статутів, настанов, посібників і інструкцій з бойового застосування родів військ та величезна кількість інших документів (Матеріали второго совещания... 1945, с. 62).

Висновки. Отже, швидке усвідомлення військово-політичним керівництвом СРСР у 1941 році важливості узагальнення, вивчення та впровадження бойового досвіду було реалізоване у створенні вертикально інтегрованої системи, де виконання цих завдань починалося від рівня батальйон-полк і до рівня Генерального штабу, в якому навесні 1944 року було створе-

но Управління з використання досвіду війни. Зі створенням цього управління у Червоній армії було завершено формування дієздатної структури органів з узагальнення та використання бойового досвіду, що до кінця війни не зазнавала значних організаційних змін.

На думку авторів статті, вивчення досвіду минулого має сприяти створенню ефективної системи узагальнення та вивчення досвіду бойових дій у Збройних Силах України. У цій вертикально

інтегрованій системі робота зі збору інформації про застосування нових видів озброєння та військової техніки, нові тактичні прийоми своїх військ та військ противника має починатися з рівня рота-батальйон. Зазначена інформація має поступати для узагальнення до відповідних органів військового управління, управлінь Генерального штабу ЗС України, що й будуть вивчати і впроваджувати отриманий бойовий досвід у систему бойової підготовки Збройних Сил України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Kurenmaa, P. & Lentilä, R. (2005). *Sodan tappiot. Jatkosodan pikkujättiläinen*. Helsinki: WSOY.
- Lentilä, R. & Juutilainen, A. (1999). *Talvisodan uhrin. Talvisodan pikkujättiläinen*. Porvoo: WSOY.
- Барсуков, А. И. (ред.) (1997а). *Русский архив: Великая Отечественная. Т. 13 (2–2). Приказы народного комиссара обороны СССР (22 июня 1941 г.–1942 г.)*. М.: ТЕРРА, 448 с.
- Барсуков, А. И. (ред.) (1997б). *Русский архив: Великая Отечественная. Т. 13 (2–3). Приказы народного комиссара обороны СССР (1943–1945 гг.)*. М.: ТЕРРА, 456 с.
- Боевой устав пехоты Красной Армии*. (1942). В 2-х ч. М.: Воениздат, Ч. 1–2.
- Василевский, А. М. (2014). *Дело всей жизни*. М.: Вече, 624 с.
- Васильев, Н. М. (2013). Когда гремела гроза. *Красная звезда*. № 13 (26232), с. 6.
- Воронин, В. (1944). Организация и методы проведения разбора боевых действий. *Военная мысль*. № 8–9, 92 с.
- Грицюк В. М., Євсєєв І. Г. (2020). Трансформація органів РСЧА з вивчення та використання бойового досвіду у роки Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (35), с. 85–100.
- Грылев, А. Н. (ред.) (1968). *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны*. Вып. 1. М.: Воениздат.
- Ефремов, А. Д. (ред.) (1999). *Русский архив: Великая Отечественная. Т. 23 (12–2). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны, 1942 г.: Документы и материалы*. М.: ТЕРРА, 464 с.
- Кривошеев, Г. Ф. (2001). *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. М.: ОЛМА-Пресс, 607 с.
- Материалы второго совещания по вопросам изучения опыта войны при Генеральном штабе*. (1945). М.: Воениздат.
- Осьмачко, С. Г. (1999). *Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика*. Ярославль: ЯЗРИ ПВО, 221 с.
- Панасовский, В. Е. (1989). *Уроки Хасана и Халкин-Гола*. М.: Знание, 60 с.
- Сборник боевых документов Великой Отечественной войны*. (1947). М.: Воениздат. Т. 5, 52 с.
- Сборник по изучению материалов опыта войны*. (1942). М.: Воениздат. № 2, 217 с.
- Сборник по изучению материалов опыта войны*. (1943). М.: Воениздат. № 7, 190 с.
- Семон Б. Й., Скрябін О. Л. (2014). Діяльність органів військового управління Червоної армії з вивчення бойового досвіду у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (13), с. 44–50.
- Сойма, В. (2005). *Запрещенный Сталин*. М.: ОЛМА-Пресс, 472 с.
- Соколов, А. М. (ред.) (1996). *Русский архив: Великая Отечественная. Т. 16 (5–1). Ставка ВГК, 1941 г.: Документы и материалы*. М.: ТЕРРА, 448 с.
- Сорокин, А. К. (отв. ред.) (2020). *В штабах Победы. 1941–1945: Документы в 5 книгах. Кн. 1. 1941. «Вставай страна огромная»*. М.: Научно-политическая книга, 576 с.
- Тархова, Н. С. (2004). *«Зимняя война»: работа над ошибками (апрель-май 1940 г.)*. Материалы комиссий Главного военного совета Красной Армии по обобщению опыта финской кампании. М.; СПб.: Летний сад, 560 с.
- Усиков, А. В. (2015). *Великая Отечественная война 1941–1945 годов. Т. II. Политика и стратегия Победы: стратегическое руководство страной и Вооруженными силами СССР в годы войны*. М.: Кучково поле, 864 с.

REFERENCES

- Barsukov, A. I. (ed.). (1997a). *Russkii arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 13 (2–2). Prikazi narodnogo komissara oborony SSSR (22 iyunya 1941 g.–1942 g.)* [Russian archive: The Great Patriotic War. T. 13 (2–2). Orders of the People's Commissar of Defense of the USSR (June 22, 1941–1942)]. M.: TERRA, 448 s. [in Russian].
- Barsukov, A. I. (ed.). (1997b). *Russkii arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 13 (2–3). Prikazi narodnogo komissara oborony SSSR (1943–1945 gg.)* [Russian archive: The Great Patriotic War. T. 13 (2–3). Orders of the People's Commissar of Defense of the USSR (1943–1945)]. M.: TERRA, 456 s. [in Russian].
- Boevoi ustav pekhoti Krasnoi Armii.* (1942). [Combat Manual of the Red Army Infantry]. V 2-kh ch. M.: Voenizdat, Ch. 1–2. [in Russian].
- Efremov, A. D. (ed.). (1999). *Russkii arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 23 (12–2). Generalnii shtab v godi Velikoi Otechestvennoi voini, 1942 g.: Dokumenty i materialy* [Russian archive: The Great Patriotic War. T. 23 (12–2). General Staff during the Great Patriotic War, 1942: Documents and materials]. M.: TERRA, 464 s. [in Russian].
- Grilev, A. N. (ed.). (1968). *Sbornik dokumentov Verkhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velikoi Otechestvennoi voini* [Collection of documents of the Supreme High Command during the Great Patriotic War]. Vip. 1. M.: Voenizdat. [in Russian].
- Hrytsiuk, V. M., Yevsieiev, I. H. (2020). Transformatsiia orhaniv RSChA z vyvchennia ta vykorystannia boiovoho dosvidu u roky Druhoi svitovoi viiny [Transformation of the organs of the Russian Army for the study and use of combat experience during the Second World War]. *Voienno-istorychnyi visnyk.* № 1 (35), s. 85–100. [in Ukrainian].
- Krivosheev, G. F. (2001). *Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri vooruzhennikh sil. Statisticheskoe issledovanie* [Russia and the USSR in the wars of the XX century. Losses of the armed forces. Statistical research]. M.: OLMA-Press, 607 s. [in Russian].
- Kurenmaa, P. & Lentilä, R. (2005). *Sodan tappiot. Jatkosodan pikkujättiläinen.* [Casualties of the War. The little giant of the Continuation War]. Helsinki: WSOY. [in Finnish].
- Lentilä, R. & Juutilainen, A. (1999). *Talvisodan uhrit. Talvisodan pikkujättiläinen.* [Victims of the Winter War. The little giant of the Winter War.]. Porvoo: WSOY. [in Finnish].
- Materialy vtorogo soveshchaniya po voprosam izucheniya opita voini pri Generalnom shtabe.* (1945). [Materials of the second meeting on the study of war experience at the General Staff]. M.: Voenizdat. [in Russian].
- Osmachko, S. G. (1999). *Krasnaya Armiya v lokalnykh voynakh i voennykh konfliktakh (1929–1941 gg.): boevoi opit i voennaya politika* [The Red Army in local wars and military conflicts (1929–1941): combat experience and military policy]. Yaroslavl: YaZRI PVO, 221 s. [in Russian].
- Panasovskii, V. Ye. (1989). *Uroki Khasana i Khalkin-Gola* [Lessons from Hasan and Halkin-Gol]. M.: Znanie, 60 s. [in Russian].
- Sbornik boevykh dokumentov Velikoi Otechestvennoi voini.* (1947). [Collection of combat documents of the Great Patriotic War]. M.: Voenizdat. T. 5, 52 s. [in Russian].
- Sbornik po izucheniyu materialov opita voini.* (1942). [Collection of materials on the study of war experience]. M.: Voenizdat. № 2, 217 s. [in Russian].
- Sbornik po izucheniyu materialov opita voini.* (1943). [Collection of materials on the study of war experience]. M.: Voenizdat. № 7, 190 s. [in Russian].
- Semon B. Y., Skriabin O. L. (2014). Diialnist orhaniv viiskovoho upravlinnia Chervonoii armii z vyvchennia boiovoho dosvidu u roky Velykoi Vitchyznianoii viiny (1941–1945) [Activities of the military administration of the Red Army on the study of combat experience during the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Voienno-istorychnyi visnyk.* № 3 (13), s. 44–50. [in Ukrainian].
- Soima, V. (2005). *Zapreshchennii Stalin* [Banned Stalin]. M.: OLMA-Press, 472 s. [in Russian].
- Sokolov, A. M. (ed.). (1996). *Russkii arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 16 (5–1). Stavka V GK, 1941 g.: Dokumenty i materialy* [Russian archive: The Great Patriotic War. T. 16 (5–1). Supreme Command Headquarters, 1941: Documents and materials]. M.: TERRA, 448 s. [in Russian].
- Sorokin, A. K. (ed.). (2020). *V shtabakh Pobedi. 1941–1945: Dokumenty v 5 knigakh. Kn. 1. 1941. “Vstavai strana ogromnaya”* [At the Victory headquarters. 1941–1945: Documents in 5 books. Book 1. 1941. “Get up, huge country.”]. M.: Nauchno-politicheskaya kniga, 576 s. [in Russian].

Tarkhova, N. S. (2004). “*Zimnyaya voina*”: *rabota nad oshibkami (aprel-mai 1940 g.)*. *Materiali komissii Glavnogo voennogo soveta Krasnoi Armii po obobshcheniyu opita finskoi kampanii* [“Winter War”: working on mistakes (April-May 1940). Materials of the commissions of the Main Military Council of the Red Army to summarize the experience of the Finnish campaign]. M.; SPb.: Letnii sad, 560 s. [in Russian].

Usikov, A. V. (2015). *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945 godov. T. 11. Politika i strategiya Pobedy: strategicheskoe rukovodstvo stranoy i Vooruzhennyimi silami SSSR v godyi voynyi* [Great Patriotic War of 1941–1945. T. 11. Politics and strategy of Victory: strategic leadership of the country and the Armed Forces of the USSR during the war]. M.: Kuchkovo pole, 864 s. [in Russian].

Vasilevskii, A. M. (2014). *Delo vsei zhizni* [Life’s work]. M.: Veche, 624 s. [in Russian].

Vasilev, N. M. (2013). *Kogda gremela groza* [When the thunderstorm rumbled]. *Krasnaya zvezda*. № 13 (26232), s. 6. [in Russian].

Voronin, V. (1944). *Organizatsiya i metodi provedeniya razbora boevikh deistvii* [Organization and methods of conducting analysis of combat operations]. *Voennaya misl.* № 8–9, 92 s. [in Russian].

Ihor CHERNYKH

*PhD of Military Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5144-6921>

Viktor KORSHOK

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1831-3307>

Andrii KAINARAN

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5816-6386>

**FEATURES OF THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE SYSTEM
OF GENERALIZATION AND IMPLEMENTATION OF COMBAT EXPERIENCE
IN THE ARMED FORCES OF THE USSR (1939–1945)**

In the ongoing full-scale war, which Russian Federation launched in February 2022 against Ukraine, there was a wide use of new weapons and military equipment, new means of destruction, for the first time in the history of wars, the massive use of unmanned aircraft systems (unmanned aerial vehicles) and various drones - aerial, ground, overwater, underwater, including strike drones and kamikaze drones. There was an urgent need to generalize study and implement the experience of their use by their troops, as well as to protect their troops from similar means of defeating the enemy. Summarizing and studying the experience of the past war, the military and political leadership of the country, to one degree or another, uses this experience in the next war. In today’s full-scale war, which Ukraine is waging against an enemy that greatly outnumbers it, such an approach to generalizing and applying combat experience to the troops is unacceptable. The Armed Forces of Ukraine must learn operationally, in advance, implementing the gained combat experience as soon as possible, applying new tactical methods of fighting, adopting the latest means of defeating the enemy, means of protecting its troops. Of course, the communication channels available in our time contribute to the rapid exchange of information and experience between soldiers, instructors, and units, but it is equally important to create a certain structured system of collecting, summarizing, studying combat experience in the Armed Forces of Ukraine, and its implementation in the activities of the troops (forces). To create such a system, it is necessary to take into account the similar experience of the past, which is highlighted in this article on the example of building a system of generalizing combat experience and bringing it to the troops of the Red Army in World War II.

Keywords: *generalization, study, combat experience, Red Army, World War II.*

Дмитро ВЕДЕНЄВ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Електронна пошта: zastava67@i.ua

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ СПЕЦСЛУЖБОЮ РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКУПОВАНОМУ ГІТЛЕРІВЦЯМИ КИЄВІ (1941–1943 рр.)

У статті на основі архівних документів радянських спецслужб досліджується організація розвідувально-диверсійної роботи по лінії органів НКВС-НКДБ в окупованому гітлерівцями Києві у 1941–1943 роках. Висвітлюються організаційні трансформації та функції органу керівництва зафронтовою роботою в НКВС СРСР та УРСР. Дається характеристика контррозвідувально-поліцейським органам окупантів як фактору оперативної обстановки. Приділяється увага причинам провалів резидентур, висвітлюються факти важких зрад у лавах підпілля. Досліджуються такі чинники організації розвідувальної роботи, як підбір негласних помічників, їх соціально-професійний склад, підготовка агентури до зафронтової роботи, визначення завдань й легендування груп, формування резидентур, їх виведення до Києва, результат їх роботи. Окремо розглядається розвідувальна робота із вивчення гітлерівських установ інформаційно-психологічного протиборства у Києві та характер співробітництва з ними антирадянські налаштованої інтелігенції.

Ключові слова: Друга світова війна, спеціальні служби, розвідка, диверсії, підпільна діяльність, психологічна війна, історія Києва.

Постановка проблеми. Розвідувально-диверсійна та оперативно-бойова діяльність на окупованій гітлерівськими агресорами території України із перших днів війни почала організовуватися й розвиватися як самостійний напрям зусиль органів державної безпеки, спрямований на відсіч агресору. Завдання здобування розвідувальної інформації на зайнятій противником території (а також на території Німеччини та її сателітів), усебічної дестабілізації ворожого тилу потягло за собою необхідність творення спеціальних функціональних підрозділів із керівництва, координації та безпосереднього розгортання зафронтової роботи у складі Народного комісаріату внутрішніх справ (далі — НКВС), а з квітня 1943 р. — і Народного комісаріату державної безпеки (далі — НКДБ) Української РСР. Діяльність військової розвідки та Головного (з лютого 1942 р.) розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії у цій статті не розглядається.

Органи зафронтової спеціальної діяльності, долаючи серйозні прорахунки й ускладнення першого періоду війни з нацистською Німеччиною та її союзниками, розгорнули формування на окупованій території мережі осередків із здобування розвідувальної інформації в інтересах

діючої армії, зриву адміністративно-економічних та інших заходів агресора з експлуатації ресурсів України, попередження розвідувально-підривної та інформаційно-психологічної діяльності противника. Одним із пріоритетів розвідувальної діяльності у 1941–1943 рр. стало місто Київ — великий адміністративний, промисловий, науково-технічний центр, один із головних історичних й духовно-культурних символів України.

Механізм формування розвідувальних органів (позицій) радянської спецслужби у м. Києві, діяльність створеного ним підпілля у вітчизняній історіографії висвітлені значно менше, аніж діяльність партизанського руху та партійно-комсомольського підпілля. Між тим, історико-документальна спадщина творення розвідувально-диверсійної мережі та нелегальних позицій (підпілля) в умовах великого міста та активної контррозвідувальної протидії противника залишається носієм повчального досвіду оперативного мистецтва діяльності спецслужб у специфічному урбанізованому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливістю радянської історіографії, присвяченої організації розвідувально-диверсійної діяльності як складової руху опору на окупава-

ній території СРСР та Української РСР, зокрема у 1941–1944 рр., була суттєва перевага дослідницького інтересу, наукових та науково-документальних праць до діяльності спецслужб (НКВС-НКДБ та їх зафронтових підрозділів, військової розвідки Наркомату оборони та Генерального штабу, розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху) із організації саме партизанського руху та спеціальної діяльності з його позицій.

Передусім, йдеться про закриті на той час наукові праці з минулого зафронтової боротьби науковців Вищої школи (ВЧШ) КДБ СРСР імені Ф.Е.Дзержинського (де працювала спецкафедра № 9 з історії радянських спецслужб*), Курсів удосконалення офіцерського складу КДБ СРСР**, а також Вищих курсів (ВК) КДБ СРСР у м. Києві***. З-поміж науковців ВК у м. Києві

* Крім того, після введення радянських військ в Афганістан (1979 р.) і загострення міжблокової конфронтації у світі постала необхідність у створенні у складі ВЧШ КДБ СРСР окремої кафедри тактики органів держбезпеки в особливий період (спецкафедра «М»). Упродовж 1981–1990 рр. на кафедрі було захищено 18 кандидатських дисертацій, а у 1990 р. — першу докторську дисертацію. Наукові праці кафедри стали солідним доробком в галузі дослідження агентурно-оперативної роботи органів спецслужби в особливий період (передусім, на матеріалах Другої світової війни), застосування ними специфічних партизанських та інших зафронтових методів роботи.

** Створені у 1969 р. для підготовки з офіцерів КДБ спецрезервістів для розвідувально-диверсійної діяльності за кордоном в особливий період (стали базою створення постійного спецпідрозділу «Вимпел» у 1981 р.). Куратором курсів виступав 8-й відділ Управління «С» (нелегальна розвідка) Першого головного управління (зовнішня розвідка) КДБ СРСР. Відомим викладачем і дослідником, який працював на Курсах, став знаний організатор диверсійної діяльності, конструктор мінної техніки та теоретик спеціальних форм боротьби Ілля Старинов (1900–2000). Під час війни працював заступником з диверсійної роботи Українського штабу партизанського руху.

*** Цей спеціальний навчальний заклад (на базі якого у 1992 р. створили Інститут підготовки кадрів, згодом — Національну академію СБ України) мав найбільший прошарок співробітників із науковими ступенями і вченими званнями у системі регіональних Вищих курсів КДБ СРСР. Лише за

виділяються праці О. Іванкова, який певною мірою узагальнив дослідження провідних напрямів оперативної роботи органів держбезпеки в Україні, включаючи боротьбу за лінією фронту (див. зокрема: Андрианов, В.Н. 1989; 1990; Брайко, П.Е. & Старинов, И.Г. 1983; Зафронтовая работа оперативных групп... 1989; Иванков, А.В. 1983; Коровин, В.В. 1968; Никитченко, В.Ф. 1971). Документи щодо діяльності розвідувальних осередків НКВС-НКДБ в окупованих гітлерівцями містах України включалися у закриті капітальні збірники документів (Деятельность органов государственной безопасности... 1964; Советские органы государственной безопасности... 1985 та ін.). Узагальнювалася і бойова діяльність спецформвань НКВС УРСР (Куманев, Г.А. & Чайковский, А.С. 1986).

З іншого боку, значний масив наукових та науково-популярних праць (із зрозумілими на той час ідеологічним забарвленням та «фігурами замовчування» драматичних моментів, далеко не повним доступом до архівно-документальної бази) радянських авторів розкривав підпільну діяльність осередків, створених органами правлячої комуністичної партії більшовиків (зокрема — Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) та комсомолу). Зі зрозумілих причин (закритість архівів органів держбезпеки, секретність навколо форм і методів агентурно-оперативної роботи, ідейно-моральна специфіка справ про факти зрад і провалів підпілля тощо) всебічне висвітлення агентурно-розвідувальної діяльності київського підпілля було не можливе.

Тим не менш, і нині науково-пізнавальний інтерес становлять основані на документах (у т.ч. обмеженого на той час доступу) праці українських дослідників щодо органів управління та розвідувально-диверсійної роботи партизанів України, у розгортанні яких брали вирішальну участь співробітники спецслужб (див. зокрема: Курас, И.Ф. & Кентій, А.В. 1988; Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. 1985; Старожилов, Н.В. 1983). Продуктивно велося вивчення підпільної роботи у містах (див. зокрема: Кондуфор, Ю. Ю. (ред.). 1985; Григорович, Д.Ф. 1976; Кучер, В.І. 1983). Певні документальні матеріали щодо діяльності розвідувальних резидентур, створених спецслужбою у Києві, вміщувалися у документальних ви-

1986–1990 рр. викладачі захистили 12 дисертацій й підготували 8 монографій. Науковий потенціал до 1991 р. становили доктор наук, 26 кандидатів наук, 16 доцентів.

даннях із історії Києва воєнної доби (Із справки КГБ при Совете Министров УССР. 1963).

Вітчизняна наукова школа з дослідження антифашистського руху опору продовжила продуктивну роботу і в умовах суверенної України. Сучасна історіографія антифашистської боротьби українського народу формувалася на основі усунення обмежуючих ідеологічних настанов і широкого залучення розсекречених документів партійно-державних керівних органів, партизанського руху та власне радянських спеціальних служб. Зокрема, документи спецслужб щодо становища в окупованому Києві та нелегальної роботи радянських розвідувальних осередків опубліковані у капітальному археографічному виданні «Київ у дні нацистської навали» (Лисенко, О.С. (ред.). 2003), спецвипуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (Веденєєв, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). 2000). Окремо варто назвати працю О. Шевченка з історії органів безпеки на Київщині, де подано цікаві факти з протиборства спецслужб в окупованому Києві (Шевченко, О.І. 2008).

Діяльність спецслужб із організації партизанського руху, його розвідувально-диверсійної роботи досліджувалася науковцями СБ України та цивільними дослідниками (Биструхін, Г.С. 2002; Вронська, Т. & Ляковська, С. 2013; Шевченко, О.І. 2008; Веденєєв, Д. 2008; 2011; 2014 та ін.). Побачили світ ґрунтовні науково-документальні праці та статті щодо малодосліджених або замовчуваних аспектів бойової та спеціальної діяльності українських партизанів та ролі спецслужб у їх організації, протиборства радянських та німецьких спецслужб у ході визволення України від нацизму (див. зокрема: Україна партизанська. 2001; Кентій, А. & Лозицький В. 2005; Гогун, А. & Кентій, А. 2006; Веденєєв, Д.В. 2015; Чайковський, А.С. 2019).

Водночас, потребує поглибленого дослідження проблема механізму створення та діяльності розвідувальних осередків радянської спецслужби у специфічних умовах окупованого Києва (на сьогодні детально вивчена, по суті, лише нелегальна діяльність у Києві резидентури на чолі із І. Кудрею). В основу цієї публікації нами покладені маловідомі широкому загалу документи щодо діяльності органу керівництва розвідувально-диверсійною діяльністю на окупованій території України органів державної безпеки (4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР), окремих його резидентур, оперативних груп (фонд 60 Галузевого державного архіву СБУ «Особові та робочі

справи агентів радянських спецслужб») та інші документи радянської спецслужби.

Мета статті — на основі маловідомих документів Галузевого державного архіву СБ України розкрити механізм організації й особливостей провадження радянськими спецслужбами нелегальної розвідувальної діяльності в окупованому гітлерівцями Києві.

Виклад основного матеріалу. Першим координаційним органом здобуття розвідувальної інформації на окупованій території стала Особлива група при народному комісарі внутрішніх справ СРСР, створена його наказом від 5 липня 1941 р. № 00882. Основу цього спецпідрозділу склали співробітники Першого (розвідувального) управління НКВС СРСР, котрі мали досвід розвідувально-диверсійної діяльності за межами СРСР (зокрема, під час громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр.). Група негайно розпочала формування резидентур, агентурних груп та підготовку агентів-одинаків для виконання спеціальних завдань за лінією фронту, а також для залишення їх на осідок в окремих містах та місцевостях, яким загрожувала окупація. При цьому через Президію Верховної Ради СРСР було докладено зусиль до повернення з таборів сотень незаконно репресованих оперативних співробітників, котрих одразу ж направляли у розпорядження відповідних підрозділів НКВС.

Наприкінці серпня 1941 р. Особлива група розпочала формування спеціальних опергруп та загонів для відправлення у тил ворога (3–20 учасників із радіостанціями, мінно-вибуховими засобами, документами прикриття). Їхніми командирами призначали кваліфікованих операцівників, командири Прикордонних військ, найбільш досвідчені оперативники ставали заступниками командирів груп з розвідки й контррозвідки. Важливе місце відводилося розгортанню зафронтової роботи в Україні, куди Особлива група направила у липні 1941 р. оперативні групи «Форт» В. Молодцова (Одеса), «Місцеві» В. Лягіна (Ніколаєв), у вересні до Києва попрямувала резидентура І. Кудрі тощо (Советские органы государственной безопасности. 1985, с.117).

Розуміючи значення столиці України для розгортання руху опору на окупованій гітлерівськими загарбниками території, радянська спецслужба у передвоєнні роки та з початком війни вживала заходів для налагодження у Києві нелегальних позицій для оперативних груп, резидентур та підпільної мережі для збору значущої інформації, дестабілізації тилу противника, пе-

решкоджання використання економічного потенціалу України. Для розгортання розвідувально-диверсійної діяльності на випадок окупації столиці Української РСР задалегідь створювали резидентури на чолі з кадровими співробітниками спецслужби та у складі підготовлених агентів НКВС. Закладалися схованки із мінно-вибуховою технікою, зброєю, засобами зв'язку, продуктами тощо. Відпрацьовувалися відповідні «легенди», документи прикриття тощо.

Водночас формування зафронтових розвідувально-диверсійних формувань відбувалося прискорено, без належного кадрового й матеріально-технічного забезпечення. Як визнавалося у указівці наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова від 27 липня 1941 р. № 252, такі групи утворювалися «буквально за кілька годин з осіб, котрі один одного не знають», не вміють поводитися зі зброєю та спецтехнікою, не отримують належного інструктажу, карт, продовольства, «і в кращому разі розвалюються, не доходячи до лінії фронту, а в гіршому потрапляють у полон противника й розстрілюються»¹.

У літературі найбільш відома та докладно описана діяльність резидента розвідки НКВС «Максима» — кадрового офіцера-розвідника Івана Кудрі (до війни — начальника відділу розвідувального управління НКВС Української РСР, досвідченого оперативного співробітника), який створив у столиці України нелегальну резидентуру «Максима». Патріоти — учасники резидентури «Максима» («студента Івана Кондратюка»), здобули цінні розвідувальні дані про розвідувальний пункт Абверу, будівництво особливо важливого об'єкта під Вінницею (польова ставка А. Гітлера), німецькі частини. Вони створили сім диверсійних груп, здійснили диверсію на залізничному вузлі Дарниця, пустили під укіс військовий ешелон, провели низку вибухів (зокрема, знищивши одну з комендатур).

Була придбана агентура в органах окупаційної адміністрації (генеральному комісаріаті) і навіть у київському гестапо. Особисто «Максим» виявив та уклав список із 87 колаборантів, які активно допомагали окупантам. Зрадниця-фольксдойче Н. Грюндвальд (агент німецької служби безпеки СД «Нанетта») видала І. Кудрю (арештований 5 липня 1942 р.) та низку учасників групи. Усі вони мужньо трималися й загинули під тортурами у нацистських буцегарнях. Резидент «Максим»

¹ Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф. 60. Спр. 29447. Т. 1. Арк. 1.

нікого не видав і у листопаді був страчений (лише у 1965 р. здобув заслужене звання Героя Радянського Союзу)². Основний склад групи продовжив нелегальну боротьбу під проводом заступника резидента Д. Соболева (пізніше захопленого й страченого гітлерівцями) (Булавин, А.А. 2019, с. 238–239; Деймон, О. 2000; Из справки КГБ при Совете Министров УССР 1963).

На початковому етапі війни і відступу радянських військ діяльність нелегальної мережі радянської розвідки у Києві суттєво ускладнилася. Говорячи про провідні фактори оперативної обстановки, у якій діяла радянська розвідка на окупованій території, передусім варто визначити наявність потужних контррозвідувальних та поліцейських органів противника. Окупований нацистами Київ став ареною жорстокого протистояння спецслужб. Доводиться визнати, що контррозвідувальні та антипідпільні операції гітлерівців відзначалися доволі високою результативністю. Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення — розвідки (абверкоманди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів Абвер-3 (військової контррозвідки). Контррозвідувальну роботу вели, передусім, підрозділи німецької військової розвідки — органи Абвер-3 (тобто контррозвідки), зокрема в Україні — придані армійським штабам Абвергрупи-303, 304, 305, 306, 314, 322 і 323, «Геррес-Група В», Зондерштаб «Р», Зондерштаб «Z». Безпосередньо у Києві та Київській області працювали філії абвергруп 302, 306, 314, абверкоманда 1 ВІ/150 безпосередньо діяла в концтаборі для полонених у Дарниці.

Згаданий Зондерштаб «Р» — великий розвідувальний та контррозвідувальний орган, який дислокувався і у Києві, створив розгалужену агентурно-інформаційну мережу під прикриттям різноманітних окупаційних адміністративних, господарських закладів та «Маслопрому». Серед очільників цього спецоргану — колишній полковник Червоної армії М. Шаповалов*

² Справа резидентури «Максим»: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86699. Т. 1–15; Справа розслідування провалу групи І.Кудрі: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86699.

* Шаповалов Михайло Михайлович (1898–1945). Полковник Червоної армії, будучи командиром 1-го Окремого стрілецького корпусу 14 серпня 1942 р. добровільно здався німцям під Армавіром. Активно співпрацював із гітлерівськими

та колишній полковник армії УНР П. Дяченко*. На штаб покладалися розшук та оперативна розробка радянських партизанських формувань, партійного й комсомольського підпілля, агентури радянських розвідорганів. Київ став центром т.зв. «першої резидентської області» штабу, яка включала відповідні міжобласні, обласні та районні резидентури, охоплювала центральні області УРСР, суміжну частину території білорусі та росії. Власну агентуру німецькі контррозвідники набували із числа переверованих учасників підпілля (або ініціативних зрадників), кримінальних елементів, осіб, постраждалих від репресивної політики або ідейних противників радянської влади, учасників націоналістичного руху. «Штатна» агентура отримувала щомісячні виплати та продовольчі пайки³.

Гітлерівські спецслужби взяли курс на створення масового агентурно-інформаційного апарату, куди під час окупації великих міст залучали, зокрема, двірників, соціальних працівників, комунальників та інших, від яких вимагалось скласти списки комуністів, комсомольців, євреїв, співробітників НКВС, радянських активістів, стежити за громадянами. Лише після звільнення України від гітлерівців радянська контррозвідка встановила понад 400 і арештувала 136 агентів (у т.ч. 5 резидентів) цього спецоргану, у т.ч. тих,

спецслужбами. Генерал-майор «Вооруженных сил Комитета освобождения народов России», командир її 3-ї (700-ї піхотної) дивізії у складі вермахту. 8 травня 1945 р. затриманий чеськими партизанами, упізнаний розвідниками опергрупи НКДБ УРСР і розстріляний.

* *Дяченко Петро Гаврилович* (1895, Полтавська губ. — 1965, США). Полковник Армії Української Народної Республіки (УНР, 1919-1920), командир полку «Чорних запорожців» (1920). До 1939 р. — майор Війська Польського, учасник війни 1939 р. з Німеччиною. У 1941 р. (недовго) — начальник штабу «Поліської Січи» Т. Бульби-Боровця. З 1944 р. — начальник штабу «Волинського легіону самооборони» (31-й батальйон СД). У складі вермахту командував (1945 р.) протитанковою бригадою «Вільна Україна», 2-ю дивізією «Української національної армії» у складі танкового корпусу «Герман Герінг». 9 травня 1945 р. здався американцям, емігрував до США. Державним центром УНР в екзилі підвищений до генерал-поручника (після 1961). Автор мемуарів.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 485. Арк. 8–17.

яких залишили для підривної роботи в Україні після відступу окупантів⁴.

Безпосередньо у Києві у 1941–1943 рр. (у т.ч. тимчасово) працювали також інші контррозвідувально-поліцейські та каральні органи:

територіальний орган поліції безпеки і СД «Генерального округу Київ», включаючи його 4-й відділ — гестапо;

оперативна група «Ц» поліції безпеки і СД та її «оперативні команди», створені із колаборантів та зрадників. До березня 1942 р. орган працював під прикриттям управління кадрів німецького комісаріату у м. Київ. Зокрема, оперативна команда 5 групи «Ц» займалася агентурною роботою із фільтрації та знищення підозрілих осіб у концтаборах для військовополонених;

719-А та 730-А групи таємної польової поліції (ГФП, виконавчий орган військової контррозвідки у діючій армії), які залучалися до контррозвідувальної та каральної роботи проти партизанів і підпільників (Шевченко, О.І. (автор-упоряд.). 2008, с. 290–293).

Водночас давалося взяти те, що учасників оперативних груп нерідко підбирали без належної перевірки їх стійкості, придатності до суворих зафронтових умов, вони не отримували належної спецпідготовки, навичок конспірації, слабо проводилося і попереднє вивчення становища у місцях висадки зафронтових груп, контррозвідувально-поліцейський режим противника у місцевостях дій зафронтових груп, бракувало далекосяжних засобів зв'язку, спеціального обладнання й амуніції тощо. Спецслужбам Німеччини й Румунії вдалося створити агентурні позиції у радянському підпіллі, траплялися і випадки добровільної зради або фізичного зламання захоплених ворогом учасників підпілля. Зокрема, зрада серед співробітників та агентів розвідувально-диверсійних резидентур у Києві, Одесі, Миколаєві призвела до розгрому нелегальних резидентур НКВС, загибелі їх керівників.

Співробітництво частини радянських громадян із окупантами зумовлювалося бажанням соціально-політичної помсти представників колишніх привілейованих або заможних верств населення, репресивною політикою радянської влади у 1920–1930-х рр., екстремальними методами розбудови нової соціально-економічної моделі «мобілізаційного» соціалізму того періоду. Навіть історики КДБ СРСР, дослідивши понад 500 кри-

⁴ Огляд дано за справою: ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 73–77.

мінальних справ на засуджених цієї категорії, доходили висновку, що майже 80% засуджених за участь в окупаційних карально-репресивних формуваннях радянських громадян перейшли на бік ворога з певних політичних міркувань. Так, «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на сторону ворога у 44% випадків, «незгода з політичним режимом у СРСР» — 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» — 10% (у Західній Україні — чверть випадків), «зневіра у перемогу» — 11% (див. докладніше: Веденеев, Д. 2008, с. 328).

Залишена у київському підпіллі по лінії ЦК ЛКСМУ Надія Джимма була завербована гестапо (квітень 1942 р.), видала німцям одного з керівників опору Івана Кучеренка, з якого вирвали інформацію про весь очолюваний ним підпільний обком комсомолу та підпільний міський комітет КП(б)У⁵. Як з'ясувалося у ході оперативної справи «Зрадники» (заведеної у вересні 1944 р. 2-м Управлінням НКДБ УРСР), у Києві діяла підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», яка мала до 40 конспіративних і явочних квартир, підпільну типографію, радіостанцію, кілька партизанських груп. Однак у квітні 1943 р. почалися провали й масові арешти патріотів-підпільників (за підозрою у зраді органами НКДБ розроблялося 9 осіб)⁶.

Частина резидентур загинула під ударами спецслужб противника або не спромоглася розгорнути роботу з різних причин (суворий контррозвідувальний режим противника, факти заради, пасивність населення у перший період війни, суб'єктивні причини). Крім того, спецслужби противника достатньо вдало практикували створення лжепартизанських загонів і підпільних груп-«приманок», чому сприяв перехід на сторону ворога⁷.

Властиво, що за умов поразок на фронтах поширилися і випадки зрадництва зі сторони партійних та комсомольських функціонерів, залишених НКВС для організації партизанського опору на Київщині. Наприклад, як показало слідство у справі резидента німецької розвідки М. Глухова, він у вересні 1941 р. був призначений НКВС УРСР командиром з'єднання партизанських загонів Київщини. 28 вересня 1941 р. М. Глухов

добровільно прибув до німецької комендатури м. Яготина (Київська обл.), здався та видав місця базування своїх загонів, тайники зі зброєю, вибухівкою й продовольством⁸.

Серйозні втрати системі підпільної роботи на окупованій території завдала зрада низки керівних партійних та комсомольських працівників, які безпосередньо та у взаємодії із спецслужбою займалися організацією зафронтового опору. Лише на Київщині серед арештованих органами НКВС-НКДБ агентів спецслужб противника і активних колаборантів виявилось 62 члени партії та 91 комсомолец. Ймовірно, найбільший масив інформації видав противнику колишній помічник секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка (котрий відповідав від ЦК за організацію партизансько-підпільного руху і загинув в оточенні 20 вересня 1941 р.*) — Іван Сірик⁹. З грудня 1941 р. останній добровільно пішов на агентурне співробітництво зі спецслужбами Німеччини. Він видав усе, йому було відомо про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад та організацію низки обласних партійних підпільних організацій (за формування яких він безпосередньо відповідав), партизанських формувань, повідомив про низку шкіл по підготовці розвідувально-диверсійних кадрів та їх курсантів, конспіративні квартири, паролі. Як агент спецоргану «Абверштелле-Київ» з травня 1942 р. особисто увійшов до підпілля, удаючи із себе «представника підпільного партійного Центру», виявляв підпільників, чимало з яких буди захоплені та страчені. У травні 1945 р. зрадника розшукали й затримали у Будапешті. І. Сірик розстріляний 4 квітня 1946 р. згідно з вироком Військового трибуналу військ НКВС Українського округу, не реабілітований.

Уже після звільнення столиці України радянські органи держбезпеки розгорнули контррозвідувальні та розшукові заходи, спрямовані на нейтралізацію наслідків діяльності спецслужб

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк.6–7, 64.

* Бурмистенко Михайло Олексійович (1902–1941). Секретар ЦК КП (б) У та голова Верховної Ради УРСР у 1938–1941 роках. Відповідав від ЦК КП (б)У за організацію партизансько-підпільного руху, взаємодію з органами державної безпеки. Загинув при спробі виходу з оточення під урочищем Шумейки на Полтавщині 20 вересня 1941 р.

⁹ Огляд за кримінальною справою на Сірика І.Т.: ГДА СБУ. Ф.5. Спр.52153.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 119.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 5. Арк. 236–239.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 6–7, 64; Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 19.

противника на окупованій території. Органи НКВС-НКДБ СРСР на підставі отриманих від територіальних органів та органів військової контррозвідки агентурно-слідчих матеріалів уклали орієнтування на закинутих або підготовлених до виведення у радянський тил агентів противника (особливе значення при цьому мала інформація негласних джерел НКВС-НКДБ у розвідувально-диверсійних школах ворога)¹⁰. Директива НКДБ УРСР від 21 грудня 1944 р. № 2534/с спрямовувала контррозвідників на оперативну розробку членів компартії та комсомолу, серед яких проводили вербувальну роботу органи «Абверштелле Україна», СД, Зондерштаб «Р» для створення лжепідпілля, лжепартизанських загонів та провокаторської роботи¹¹. Показово, що станом на 1 жовтня 1948 р. Управління МДБ по Київській обл. встановило щонайменше 22 лжепідпільних групи і 18 лжепартизанських загонів. По німецькій агентурі в Києві велися оперативні справи «Поділ», «Краби» та інші, було затримано на той час 16 агентів та 15 провокаторів гітлерівських спецслужб¹².

Підвищеної уваги потребувало знешкодження гітлерівської агентури у промисловому й науково-технологічному комплексах, на потрапляння до яких радянська спецслужба орієнтувала свою зафронтову агентуру. Вказівка НКДБ СРСР від 8 липня 1943 р. № 40 спрямовувала на вдосконалення контррозвідувального захисту та протидиверсійного забезпечення заводів та інших установ, які мали оборонне значення, використовували бактеріологічні препарати та отруйні хімічні речовини, проведення ревізії агентурного апарату та придбання негласних помічників із кваліфікованих, патріотично налаштованих працівників (Васильев, В. 1980, с. 93–94). Зокрема, за справою оперативної розробки «Хвиля» (весна 1945 р.) у Києві викрили члена-кореспондента АН УРСР, біолога С. (завідувача відділу Інституту зообіології АН УРСР), який під час окупації створив під егідою окупантів лабораторію з виготовлення сипнотифозної вакцини — зняряддя бактеріологічної війни¹³.

Серйозні позиції гітлерівці спромоглися створити і на транспорті. Так, агентурно-диверсійні групи противника на станції Київ знешкоджувалися або здавалися у полон аж до лютого 1945 р.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 80. Арк. 28.

¹¹ ГДА СБУ. Спр. 75. Арк. 260–261.

¹² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 104–105.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 97.

Контррозвідка, зокрема, викрила завербованого окупантами начальника залізничного депо Київ-2 П. Казакова, котрий видав ворогу шість підпільних груп, використовувався як провокатор (його жертвами стали понад 50 підпільників (Воронин, Н.Ф. 1967, с. 17).

У вкрай важкій для радянської сторони стратегічній ситуації 1941 року виведення зафронтової агентури до великих міст було дуже ускладнено. Обмежені можливості для цього існували і у самій спецслужбі, про що, наприклад, дає уявлення план розвідувальної роботи оперативної групи 4-го відділу НКВС УРСР при Військовій раді Південно-Західного фронту (на допомогу розвідорганам армій фронту НКВС УРСР направив групи з трьох співробітників із завданням перекидування маршрутної агентури («ходоків») за лінію фронту, створення агентурної мережі з місцевого населення). Передбачалося до 15 листопада 1941 р. направити агентів-ходоків у низку великих міст та обласних центрів, у т.ч. лише трьох розвідників до Києва. На малочисельну розвідувальну агентуру (крім спостереження за німецькими військами, їх пересувань, морального стану та забезпеченості) покладалося вивчення широкого кола питань, у т.ч. таких, для розуміння яких була потрібна робота у великих містах (державна, національна політика окупантів, стан промисловості, ставлення до інтелігенції та робітників, організація гітлерівської пропаганди та ефективність радянської пропаганди тощо) (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 441–442).

Керівництво НКВС УРСР висувало малореалістичні вимоги до зафронтової діяльності. Так, директива від 30 листопада 1941 р. № 3320/СВ вимагала від 1-го Управління (розвідувальна робота) та 4-го відділу НКВС УРСР покласти на розвідувальну агентуру за лінією фронту завдання «систематичного винищення» окупаційної адміністрації, співробітників та агентури німецьких каральних органів та активних колаборантів, створювати для цього «спеціальні тергрупи» із 3–5 осіб і підбирати додаткову агентуру (Советские органы государственной безопасности. 1985, с. 490–491). Директива НКВС УРСР від 27 грудня 1941 р. № 3467/СВ щодо активізації агентурної роботи на окупованій території звертала увагу на посилення нацистського терору, знищення людей лише за підозрою у співробітництві з партизанами і підпільниками, запровадження суворого режиму. Приписувалося провести на підконтрольній території пошук серед агентури

осіб, здатних працювати у тилу противника і вербувати громадян, які проживають на окупованій території із надійною легалізацією. Йшлося про відновлення контактів із довоєнною агентурою по лінії контррозвідки та секретно-політичній лінії (робота по інтелігенції, релігійних конфесіях), використання партизанських загонів як бази активізації розвідувальної діяльності (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 545–546).

Розвідувальна робота у Києві багато у чому визначалася пошуком організаційно-функціональних форм підрозділу органів держбезпеки із розгортання розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території. Як відомо, 18 січня 1942 р. було створене 4-те Управління (зафронтана робота) НКВС СРСР (із відтворенням Наркомату державної безпеки СРСР у 1943 р. цей підрозділ перейшов до складу НКДБ СРСР та відповідних союзних республік) (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 258). Його місією визначалося «руйнування тилів ворога та організація агентурної розвідки на окупованій противником території»¹⁴.

Згадані 4-ті підрозділи НКВС-УНКВС-НКДБ-УНКДБ та їх зафронтані формування упродовж війни слугували провідним інструментом таємного протиборства з агресором. Наказ НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151 покладав на 4-ті відділи НКВС-УНКВС, окрім іншого, організацію партизанського руху та керівництво діяльністю диверсійних груп, а також затвердив Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС прифронтанових областей.

Відповідно до нормативного документа, 4-ті підрозділи НКВС-УНКВС мали здійснювати організацію агентурної та військової розвідки у районах ймовірних дій партизанських загонів та диверсійних груп у тилу противника, керувати діяльністю диверсійних груп, проводити розвідувальне опитування військовополонених, взаємодіяти при цьому з органами військової контррозвідки НКВС, армійським командуванням, партійними організаціями та органами влади (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 257–258).

Після утворення згаданого 4-го Управління НКВС СРСР були уточнені завдання спецпідрозділу із зафронтанової роботи та визначено функціо-

нальну спрямованість його апарату. Затверджене наказом НКВС СРСР від 1 червня 1942 р. № 001124 «Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС республік, країв і областей» покладало на них функцію «організації та керівництва агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю в тилу противника», збирання військово-політичної інформації про становище на окупованій території. Встановлювалося, що здобуту інформацію про розвідувальні та інші спеціальні органи противника, антиурядову («антирадянську») діяльність політичних організацій, становище у релігійній сфері та інші значущі відомості мали передаватися до контррозвідувального та секретно-політичного відділів НКВС-УНКВС.

- Серед провідних завдань спецпідрозділу визначалися:
- створення нелегальних резидентур у населених пунктах на окупованій території та забезпечення надійного зв'язку з ними;
- відновлення взаємодії із найбільш цінною та перевіреною агентурою на окупованій території;
- введення агентури у розвідувальні, адміністративні органи противника та антирадянські організації;
- підбір та перекидання за лінію фронту кваліфікованої агентури та просування її до Німеччини та інших європейських країн;
- формування та направлення за лінію фронту розвідувально-диверсійних груп, маршрутною агентури;
- забезпечення зафронтанових формувань зброєю, диверсійними засобами, засобами зв'язку тощо.

Проте на першому етапі розгортання зафронтанової спеціальної роботи НКВС УРСР його розвідувальна складова у містах розвивалася повільно. Безумовно, суттєвими причинами цьому слугували швидке просування фронту на схід, порушення системи зв'язку із залишеними на осідок резидентурами та удари спецслужб противника по підпіллю та осередках радянської розвідки. Певний аналіз ситуації подає довідка про розвідувальну роботу НКВС УРСР (станом на 10 травня 1942 р.) за підписом заступника очільника відомства Т. Строкача*. Як зазнача-

* *Строкач Тимофій Амвросієвич* (1903–1963). Генерал-лейтенант (1944). Заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР у 1941–1946 рр., керівник НКВС-МВС УРСР у 1946–1956 рр. (з першою), заступник міністра внутрішніх справ

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 1.

ється у документі, до квітня 1942 р. 4-й відділ НКВС України (організація партизанської й розвідувально-диверсійної роботи за лінією фронту) «спеціальною розвідувальною роботою майже не займався», вона мала статус «супутньої» у ході розгортання у тилу противника партизанської та диверсійно-бойової роботи. Лише надалі почалася активізація розвідувальних зусиль, основними знаряддями якої (якщо виходити зі специфіки розвідроботи у містах) стала «спеціальна розвідувальна агентура», «розвідувальні резидентури з радіостанціями» під орудою оперативних працівників НКВС УРСР, та «кур'єри-зв'язківці».

Загалом із 1 січня до 1 травня 1942 р. за лінію фронту перекинули 1045 агентів-розвідників (800 з них у складі розвідгруп). Добування інформації виходило на той час із пріоритетів забезпечення бойових дій Південно-Західного та Південного фронтів (у згаданий період було отримано кілька сотень розвідувальних зведень щодо військ противника та становища на окупованих територіях, із яких 114 – «особливої важливості»). Водночас, основною базою роботи розвідувальних осередків виступали партизанські загони.

Зазначалося, що суттєвою перешкодою для перекидування за лінію фронту резидентур та окремих агентів є відсутність у НКВС УРСР літаків, парашутів, портативних радіостанцій далекої дії (1,5–2 км), відповідних документів та іншого реквізиту для легалізації на окупованих землях. Містилося і прохання сприяння створенню у 4-му Управлінні лабораторії із виготовлення документів прикриття для агентури, що прямує у тил ворога. Водночас констатовалася активізація матеріального забезпечення зафронтаної роботи, що повною мірою відносилось до нелегальної розвідки в умовах великих міст. Зокрема, йшлося про виготовлення 100 портативних радіостанцій, обладнання трьох потужних центральних радіостанцій (дві у Ворошиловграді (Луганську) та у Воронежі), підготовку 75 радистів і навчання ще 82¹⁵.

Стан розвідувальної (та й у цілому оперативної) роботи спецслужби за лінією фронту якісно поліпшився зі створенням у системі НКВС СРСР та республіканських НКВС єдиного організаційно-координаційного органу зафронтаної діяльності. Наказом НКВС СРСР від 1 червня 1942 р. було створено орган координації зафронтаної ро-

боти — 4-е управління НКВС СРСР із відповідним підрозділом в Українській РСР. «Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС республік, країв і областей» покладало на них функцію «організації та керівництва агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю в тилу противника». Станом на грудень 1942 р. у складі 1-го відділу 4-го управління НКВС УРСР вже працювала спеціальна група з організації спеціальної діяльності в окупованому Києві (куди увійшло п'ять оперпрацівників підрозділів розвідки та контррозвідки)¹⁶.

Завдання з організації та координації агентурно-розвідувальної діяльності на окупованій території, активізації її в урбанізованому просторі та по відповідних об'єктах у містах містилися, зокрема, у плані розвідувально-диверсійної роботи Оперативної групи (тимчасового керівного органу після евакуації з України) НКВС УРСР за профілем роботи 4-го Управління на 15 серпня — 15 жовтня 1942 р. (серпень 1942 р.). 3-поміж подібних завдань можна виокремити:

- відновлення та підтримання зв'язку (у т.ч. додаткову підготовку радистів) із залишеною в тилу противника розвідувальною агентурою, облаштування потужної радіостанції у м. Енгельс;
- підготовку та виведення у «важливі пункти та райони» розвідувально-диверсійних груп, евакуйованих із України;
- впровадження агентури до адміністративних, карально-репресивних органів окупантів, у середовище колаборантів та інженерно-технічної інтелігенції;
- підготовку й впровадження спеціальної агентури у середовище українських націоналістів у Києві та Рівному;
- підготовку кількох груп із 2–3 бойовиків для «спеціальної роботи у тилу противника».

Пріоритетами у збиранні розвідувальних даних визначалися соціально-економічна ситуація на окупованих територіях, стан промисловості, транспорту, сільського господарства, сфера культури, преса та релігійна ситуація, пропагандистські ресурси противника, військові заходи окупантів, діяльність поліції, гестапо, їх агентура та колаборанти тощо¹⁷. Для системного покращання нелегальної розвідки по лінії НКВС УРСР у м. Києві важливе значення мало затвердження керівництвом НКВС УРСР 19 грудня 1942 р. до-

СРСР у 1956–1957 рр. Начальник Українського штабу партизанського руху (1942–1945 рр.).

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 1–12.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 48.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 23–28.

кумента під назвою «Пропозиції НКВС Української РСР щодо організації розвідувальної роботи в м. Києві».

4-е Управління НКВС Української РСР поставило завдання щодо організації агентурної роботи Києві як «в одному із найважливіших пунктів розвідки на окупованій території». Передбачалося зусилля розвідувальної роботи «спрямувати на глибоке й систематичне вивчення діяльності окупантів..., вивчення каральних і адміністративних органів, висвітлення політичного і економічного становища, військових заходів противника..., діяльності українських націоналістів, духовенства та білогвардійців». План роботи у Києві передбачав:

- переправити до міста на тривале осідання підготовлені групи (резидентури) із радіостанціями та агентів-одинаків;
- десантувати «підготовлені резидентські групи та агентів-одинаків» із радіостанціями для осідання у найближчих до міста районах;
- направити через лінію фронту кур'єрів і відновити зв'язок із агентурою, залишеною при відступі Червоної армії;
- продовжувати підготовку спеціальної агентури та відновити зв'язок із цінною агентурою, завербованою до війни розвідувальним, контррозвідувальним та секретно-політичним управліннями НКВС УРСР;
- вивести на базу одного з партизанських загонів групу з 4–5 співробітників для налагодження «розвідувальної роботи по Києву з окупованої території»¹⁸.

У перші місяці війни підготовку зафронтових кадрів здійснювали прискорено, на спеціальних курсах і у школах, створених обласними та республіканськими партійними організаціями спільно з НКВС (упродовж 3–10 днів). Наголос робили на вивченні підривної справи, зброї вітчизняних та іноземних зразків і топографії. Поступово налагоджували спеціальну підготовку зафронтової агентури. Відомо, наприклад, про створену у жовтні 1941 р. досвідченим оперативним працівником, капітаном держбезпеки С. Карінім-Даниленком* спеціальну розвідшколу № 7

4-го Управління НКВС УРСР у Лисичанську Ворошиловградської обл. (Луганська обл.) для підготовки радистів підпільних та зафронтових груп органів безпеки. «Програма 2-місячної підготовки була дуже насиченою. Вивчалися радіостанції різних типів, азбука Морзе, шифри, — згадував її колишній офіцер-викладач Л. Дубінін**. — Велика увага приділялася швидкості прийому та передачі радіограм, адже зайва хвилина в ефірі могла коштувати життя. Крім того, здійснювалася парашутно-десантна підготовка, студіювалися методи конспірації, балістика, топографія. Майбутній підпільник опановував навички виживання у лісах та окупованих населених пунктах, оволодівав радянською, німецькою, румунською, італійською вогнепальною зброєю» (Дубінін, Л.М. 2000, с. 213). Загалом школа випустила 1 200 спеціалістів із зафронтової роботи. У Ворошиловграді (Луганську) створили школу підготовки організаторів партизанських загонів та курси радистів.

Для забезпечення радіозв'язку з партизанськими загонами та розвідувальними групами у Ворошиловграді спорудили радіостанцію потужністю 250 Вт. Одночасно розпочали будівництво ще двох таких саме станцій у Ворошиловграді та Воронежі. 1 квітня 1942 р. розпочала роботу спецшкола 4-го Управління НКВС України (перший набір — 192 особи; з червня 1942 р. — школа особливого призначення Українського штабу партизанського руху). Крім того, Українська міжкрайова школа НКДБ-НКВС СРСР (м. Харків, далі переміщувалася на схід, в евакуацію до Куйбишева) 27 червня 1941 р. достроково випустила 220 курсантів і переключилася на підготовку партизанів, розвідників і диверсантів. Готувала їх і Київська школа удосконалення оперативного складу НКДНКВС СРСР (Семистяга, В. 1997, с. 384–390; Вронська, Т. & Ляковська, С. 2013, с. 111–123).

Розвідувальні резидентури, які планувалося вивести до Києва, складалися суто з оперативних джерел спецслужби — агента-резидента, одного або кількох агентів і радиста. Серед них були представники уже нового покоління радянських громадян. Так, у резидентурі «Кармелюк» мали

й займався організацією партизансько-підпільних формувань.

** Згодом — полковник держбезпеки, очолював Чернівецьке УМДБ, 6-е Управління (контррозвідка у сфері економіки та науково-технологічного комплексу) КДБ УРСР.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 51–58.

* С. Карінім-Даниленко (1898–1985) у 1937 р. був арештований за сфабрикованим звинуваченням. 26 місяців піддавався допитам і тортурам у Лефортовській в'язниці у Москві, але не дав хибних свідчень про себе або інших осіб. Із початком війни зголосився до військової служби

працювати «вправний агентурист», резидент «Іскра» (1907 р. нар., уродженець Києва), колишній співробітник карного розшуку, та кваліфікований радист «Дашевський» (1917 р. нар.), комсомолец. Резидент «Ковпак» (1913 р. нар.), член КП (б)У до війни працював завідувачем економічного відділу у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і визначався для роботи із серйозною, кваліфікованою агентурою.

Резиденту «Бурлаку» (1912 р. нар.), молодшому лейтенанту Червоної армії (завербованому після виходу з оточення у лютому 1942 р.) після першого успішного відрядження через лінію фронту до Києва (березень-травень 1942 р.) та одруження з мешканкою Дарниці довірили керувати кількома перевіреними на справі агентами, які спочатку визначалися для роботи за кордоном («закагенти»), але були залишені у Києві під час відступу. Так, агент «Олександров» (1913 р. нар.), журналіст, після вербування у 1940 р. спромігся здійснити шість «ходок» до Угорщини і придбати там «двох цінних агентів». Був залишений у 1941 р. на осідок у Києві, де з ним відновив зв'язок «Бурлак». Закагент «Даль», колишній офіцер польської армії і співробітник її Здолбунівського розвідувального пункту, був завербований у 1940 р. та осів у Києві. По Румунії до війни працювали довоєнні закагенти-молдавани «Бесарабець» та «Бойовий».

Водночас, виходячи із соціальної специфіки Києва, необхідності забезпечення лояльного ставлення окупаційної адміністрації та налагодження нових зв'язків, а також орієнтації на роботу у різних соціально-професійних групах населення, визначався і склад агентів. Одним із резервів для підбору високоосвічених й кваліфікованих негласних помічників став контингент агентури, який формувався до війни, відповідно до директиви НКВС СРСР від 19 травня 1940 р. № 4749 керівникам регіональних органів НКВС УРСР. Нею приписувалося до 10 жовтня 1940 р. підібрати й передати до 2-го відділу (контррозвідка) Управління держбезпеки (УДБ) НКВС УРСР кваліфіковану агентуру для оперативної роботи у Німеччині, Румунії та Угорщині. Серед відібраних конфідентів перевагу віддавали особам із вищою освітою, учасникам подій Української революції та державотворення 1917–1920 рр., колишнім членам українських національних партій, представникам інтелігенції¹⁹.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 265959. Арк. 387.

Підбір зі згаданого контингенту кадрів для створення резидентур для роботи в окупованому Києві можна проілюструвати на прикладі резидентури «Сміливі» на чолі із резидентом «Богданом». Останній, Іван Носарь (1907 р. нар.) закінчив Київський політехнічний інститут та очолював будівництво Дарницького будинку культури у 1938–1941 рр. З березня 1941 р. перебував в агентурному апараті 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Погодився виконувати завдання спецслужби на окупованій території, влаштувався у німецьку будівельну організацію «Тодт». У червні 1941 р. подав до НКДБ УРСР розлогу доповідь про становище в окупованому Києві. Матеріал містив цінні дані про органи окупаційного режиму, терор окупантів та розстріли приблизно 55 тис. євреїв, поведінку інтелігенції, колаборантів, ситуацію в конфесійній сфері, активістів націоналістичних організацій, які прибули із Західної України²⁰. 30 червня 1943 р. очолив згадану резидентуру. До неї ввели досвідчених конфідентів характерного соціального складу та досвіду негласного співробітництва, а саме:

П. Тараненка (1896 р. нар., конфідента по національній інтелігенції секретно-політичного підрозділу з 1930 р. «Педченка», декана педінституту). Розстріляний окупантами у листопаді 1941 р. за доносом;

К. Кравченка («Сірого», 1899 р. нар.), колишнього учасника українського студентського руху та члена Української комуністичної партії (1920–1925 рр.) та колишнього директора Художнього музею в Києві, агента з 1936 р. з розробки відомих діячів української інтелігенції;

П. Лутковського (1886 р. нар., агента з 1929 р. «Науменка»), колишнього дворянина та офіцера, «підставленого» у 1934 р. польській розвідці для ліквідації її агентурної мережі у Києві;

М. Назаренка (1893 р. нар., юриста), колишнього сотника армії УНР, засудженого у 1927 р. до таборів, з 1931 р. — агента «Потапова» з розробки колишніх «петлюрівців»;

П. Плюща (1896–1975), колишнього військовослужбовця УНР, співробітника наркомату освіти УРСР, доцента-філолога Київського університету, агента «Південного» з 1933 р. з великими зв'язками у колах української інтелігенції*;

П. Демченка (1894 р. нар., з 1939 р. — агента секретно-політичного підрозділу НКВС УРСР).

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 265959. Арк. 56–142.

* У майбутньому — доктор філологічних наук, професор-мовознавець.

У 1942 р. агентам-резидентам «Кармелюку», «Бурлаку», «Ковпаку», «Марині», «Тарасу» та іншим доручили відновити у Києві зв'язок із довоєнною перевіреною агентурою, серед якої були і представники «старої» інтелігенції, до-революційного шляхетства, духовенства, генералітету. Так, раніше репресований антиквар, агент «Поміщик» мав широкі знайомства з до-революційною науковою та медичною інтелігенцією, серед католицької громади міста, свого часу активно контактував із німецьким консульством у Києві (осередком розвідроботи Німеччини в Україні).

Конфідент «Попов», активіст православної громади міста, мав широкі контакти серед «інтелігенції та церковних авторитетів...», активу мирян та бродячого чернецтва». Помічник «Ковпака», агент «Київський», співпрацював із чекістами з 1921 р., був успішно введений у середовище «кулацько-націоналістичних та антирадянських угруповань». Використовувалася перевірена агентура по різних релігійних конфесіях — «Бистрий» у православному середовищі, «Чернов» — серед українських автокефалів тощо²¹.

До розвідувальної роботи підключили чимало осіб із особливими можливостями. Зокрема, агент «Андрєєва», етнічна німкеня, до війни за-відувала кафедрою іноземних мов Київського медичного інституту, мала широкі контакти серед інтелігенції та родичів у Німеччині. Перспективи роботи по окупаційних управлінських органах та інтелігенції мали агент-архітектор «Арс» та його дружина «Ларіна» (утримувач явочної квартири), кваліфіковані агенти-актори «Зеро» та його дружина «Паніна»²².

В окупованому місті залишалася і перевірена агентура, скерована на розробку «антирадянської» інтелігенції та українського націоналістичного руху. Серед них, зокрема, Михайло Захаржевський — псевдонім «Таран» (1889–1945), колишній член Центральної Ради та конфідент ГПУ з 1924 р. Розробляючи націоналістичне середовище, за завданням НКВС увійшов до підпілля ОУН, став провідником із псевдо «Донець». Значним досвідом негласної роботи вирізнялося подружжя конфідентів ДПУ-НКВС Міньковських — Олександр (псевдонім «Нагорний»), колишній український повстанець, добровільно запропонував свої послуги чекістам

у 1923 р., у 1927 р. допоміг залучити дружину до співпраці зі спецслужбою*) та Катерина («Євгенія»).

Конфіденти мали довірчі відносини із представниками антирадянські налаштованої української інтелігенції. Органи держбезпеки активно використовували їх у фабрикуванні резонансних справ і політичних процесів «Союзу визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації», «Польської військової організації», «Союзу української молоді» та інших, за якими були репресовані сотні осіб. Безпосередньо розробляли сестру Лесі Українки — Ольгу Косач, родичів діячів Української революції 1917–1920 рр. Згадані «Таран» та «Євгенія» (нагороджена орденом Червоної зірки) відіграли вирішальну роль у розгромі НКДБ у 1944 р. Київського проводу ОУН (Б) за оперативною розробкою «Карпати» (арештовано 75 учасників націоналістичного підпілля). У 1945 р. агенти були знищені Службою безпеки ОУН після невдалої спроби оперативної комбінації НКДБ з їх введення до націоналістичного підпілля на Західній Україні²³.

В умовах суворого контррозвідувально-поліцейського режиму окупантів робота зафронтової агентури була пов'язана з великим ризиком. Відомо, наприклад, що виведена до Києва у червні 1943 р. резидент розвідгрупи «Світло» Галина Астахова («Марина»²⁴) виконала завдання по відновленню зв'язку з цінною агентурою, була арештована гестапо і 30 серпня 1943 р. розстрі-

---

* *Міньковський Олександр Захарович* (1900–1979). Народний артист СРСР (1960 р.). З початку 1930-х рр. на викладацькій роботі, керував хоровою капелюю Українського радіо. У 1946–1974 рр. — художній керівник та головний режисер Капели бандуристів УРСР. Із 1965 р. — професор Київської консерваторії. Лауреат Державної премії УРСР імені Т.Г.Шевченка (1969). За оцінкою контррозвідників, «за громадським і службовим становищем мав широкі зв'язки серед творчої інтелігенції республіки, був відомий українській еміграції та діячам мистецтва за кордоном».

²³ Див.: ГДА СБУ. Ф.13. Спр. 495; Ф. 60. Спр. 11946. Конфідентів видала й перейшла на сторону підпілля ОУН агент «Квітнева» — Людмила Фоя (1923–1950).

²⁴ Справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 26974. До війни Г. Астахова працювала науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 56.

²² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 51–58.

ляна (зрадник Задорожнюк-Стадницький, який її видав, згодом був засуджений до вищої міри покарання). На слідстві була закатована, але попри тортури не видала відомих їй негласних помічників та підпільників. Керівник диверсійної резидентури «Тарас» Ф. Євтушенко, виведений до Києва 14 червня 1943 р., був арештований і доля його, і підлеглих невідома²⁵. Не всі резидентури змогли розпочати роботу.

Поступово виявлялися, аналізувалися прорахунки й недоліки в організації зафронтової агентурно-розвідувальної роботи, вживалися заходи по їх усуненню. Так, директива НКВС СРСР від 10 лютого 1943 р. № 48 вказувала, що основними недоліками в організації підготовки та закидання агентури за фронтову смугу можна вважати незадовільну перевірку та поверхову підготовку оперативних джерел; недостатньо забезпечений зв'язок, нестачу радіозасобів, внаслідок чого із більшістю зафронтових джерел не було обміну інформацією; постановку агентурі надто масштабних, нереалістичних для виконання завдань; відсутність належної централізації у справі виведення негласних помічників на окуповану територію. Відтак, пропонувалося зосередити роботу з виведення агентури у тил противника винятково у 4-х підрозділах НКВС (виведення агентури іншими оперативними підрозділами мало здійснюватися у погодженні та засобами 4-го Управління — 4-х відділів НКВС). Уточнювалися основні завдання зафронтової розвідувальної діяльності, які ставили перед негласним складом НКВС:

- збір інформації про агентуру спецслужб агресорів, закинуту в радянський тил, або залишену на радянській території при відступі;
- запровадження перевіреної агентури НКВС у розвідувальні, контррозвідувальні, адміністративні органи окупаційної влади, антирадянські організації тощо;
- вивчення контррозвідувального режиму противника, здобуття зразків документів, білетів, перепусток тощо для легалізації радянських розвідників на окупованій території;
- вербування на окупованих теренах конфіденційних джерел серед персоналу окупаційної адміністрації, проникнення в агентурний апарат спецслужб ворога, формування колаборантів тощо²⁶.

²⁵ Справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 28462.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83529. Ч. 2. Арк. 1–2.

Як зазначалося у довідці заступника начальника 4-го Управління НКВС УРСР майора М. Решетова (травень 1943 р.) про агентурну роботу в тилу противника, саме наведені у директиві настанови були покладені в основу розвідувальної роботи у Києві та Харкові — пріоритетних об'єктах розвідки²⁷. Налагоджувалася і взаємодія резидентур у Києві із партизанськими формуваннями у зоні досяжності. Саме партизанські загони ставали важливою базою для прийому, додаткової підготовки та виведення у Київ нових розвідувальних резидентур.

Окрім традиційних напрямів розвідувальної роботи (пов'язаних, передусім, із армією, спецслужбами, адміністративним апаратом противника), важливим й новим завданням для нелегальних резидентур став збір інформації про діяльність створених окупантами установ із функціями аналітичної розвідки, спецпропаганди та формування контенту для інформаційно-психологічного протиборства, а також розроблення контенту для пропагандистської обробки населення окупованих територій, дестабілізації сфери міжнародних відносин та релігійної сфери.

Варто зауважити, що гітлерівські спецслужби, апарат СС та його дослідницькі центри, на кшталт інституту «Аненербе», органи міністерства східних окупованих територій на чолі з провідним розробником антилюдської ідеології рейху А. Розенбергом*, міністерства пропаганди приділяли величезну увагу розробленню новітніх технологій управління масовою свідомістю, створення керованих ними етноконфесійних організацій як знаряддя перетворення у своїх інтересах соціальної дійсності на окупованих землях, утворення нових соціальних спільнот із завданями характеристиками тощо. При цьому особлива увага приділялася створенню відповідних дослідницьких структур, що розгорталися і в окупованому Києві, з залученням представників місцевої науково-творчої інтелігенції. Частина з них до війни перебувала в агентурному апараті радянських органів держбезпеки.

Як зазначалося вище, у планових документах НКВС УРСР щодо відновлення контактів із довоєнною агентурою в окупованому Києві особливе значення надавалося залученню конфідентів із числа знаних представників на-

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 77–78.

* Повішений 16 жовтня 1946 р. за вироком Нюрнберзького міжнародного трибуналу.

укової інтелігенції. Серед них у документі, датованому груднем 1942 р., називалися історики О. Оглоблин* та К. Штепа**. Передбачалося, що після облаштування у Києві і «легалізації» нові резидентури мають «встановити з ними зв'язок, ретельно висвітлити поведінку й діяльність зазначеної агентури для вирішення питання про використання її на нашій роботі»²⁸. Зауважимо, що така постановка питання (через кілька місяців після початку співробітництва цих агентів НКВС уже з німецькими спецслужбами!) свідчила про незадовільну орієнтацію розвідки про ситуацію у місті та у середовищі власної агентури. Справді, згадані науковці мали чималий досвід співпраці з органами ОДПУ-НКВС, хоча встановлення з ними конфіденційних відносин відбувалося під примусом й загрозою репресування, що далось взнаки у 1941 р. і позначилося на готовності перейти на сторону окупантів.

О. Оглоблин став конфідентом ОДПУ, ймовірно, під час арешту на початку 1930-х рр. (агентурний псевдонім — «Кримський»). За даними відділу контррозвідки Управління державної безпеки НКВС УРСР (червень 1939 р.), агент центрального апарату НКВС УРСР «розробляв українські націоналістичні кадри», активно працював за оперативною справою «Гниль», брав участь у «комбінаціях» (нерідко беручи для «прикриття» сина), готував доноси на колеґ-викладачів і студентів Київського держуніверси-

---

* *Оглоблин Олександр Петрович* (1899–1992). Доктор історичних наук, професор. Із 1944 р. емігрував. В еміграції — професор Українського вільного університету (1946–1951, Мюнхен). Переїхав до США, де заснував і очолив Українське генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965). У 1968–1970 роках — візит-професор історії Гарвардського університету. У 1970–1989 рр. очолював Українську вільну академію наук у США.

** *Штепа (Штенпа) Костянтин Теодосійович* (1896–1958). Доктор історичних наук, візантист. В еміграції у Німеччині працював бібліотекарем кардинала фон Галена, викладав російську мову і літературу в американській розвідшколі (1950–1952). Один із співзасновників та співробітників «Інституту для вивчення історії та культури СРСР» (аналітичний центр психологічної війни) у Мюнхені (1950). Із 1952 р. жив у США, працював оглядачем «Радіо Свобода».

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 55.

тету (КДУ) імені Т.Г. Шевченка²⁹. Залучався до оперативної розробки провідних представників української гуманітарної науки — А. Кримського (репресований), К. Студинського (ймовірно, ліквідований у 1941 р. під час евакуації), М. Возняка, М. Василенка, Катерини Грушевської (донька М. Грушевського, репресована, померла у 1943 р. у таборах), жінки-історика, завідувачки кафедри історії КДУ Н. Мірзи-Авакянц (репресована, ймовірно, загинула у 1942 р.). У вересні-жовтні 1941 р. О. Оглоблин очолював Київську міську управу, з 1942 р. працював директором (документальні та усні свідчення про руйнування міських культурних пам'яток), за сприяння К. Штепи став професором Київського університету.

Агент Секретно-політичного управління ДПУ-НКВС УРСР «Самарський» (К. Штепа) ще під час арешту та вербування у 1927 р., за словами чекістського документа, «з власної ініціативи висвітлював нам настрої арештованих — його співкамерників, повідомив ряд даних, що становили для слідства певний інтерес»³⁰. Завідував кафедрою КДУ, виступив провокатором у справі арешту К. Грушевської. Залишився у Києві без згоди чекістів і під час окупації редагував маріонеткову газету «Нове українське слово» (1941–1943), очолював підрозділ міської «управи», став ректором столичного університету. Згідно зі свідченнями колишнього начальника IV-го відділу (гестапо) Управління безпеки і СД у Києві Вальтера Ебелінга, К. Штепа перебував на агентурному зв'язку у гауптштурмфюрера Губера, начальника одного з рефератів IV-го відділу. Властиво, що окупанти залучили обох конфідентів-істориків до співпраці, у т.ч. по лінії т.зв. «штабу Розенберга».

Згадана аналітична структура гітлерівців стала предметом вивчення резидентур радянської розвідки. Властиво, що, враховуючи розмах й витонченість психологічної війни гітлерівських спецслужб та інших структур окупаційного режиму, значну увагу приділяли оперативній розробці створених гітлерівцями структур із дестабілізації етноконфесійних відносин в Україні, вивчення й переформатування суспільної свідомості, підривної діяльності в ідеологічній сфері, а також підготовки рекомендацій із проведення «суцільного пограбування культурних та історичних цінностей України». Зокрема, агенти радянської

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 43. Арк. 89–90.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 43. Арк. 111–112.

спецслужби з числа гуманітарної інтелігенції «Ігоренко», «Смірнов», «Луїза», «Том», «Сидоров», «Дніпровський», «Овсянніков» зосередилися на вивченні діяльності т.зв. «штабу Розенберга» (створеного у Києві у лютому 1942 р. органу розроблення матеріалів психологічної війни, що формально вважався науково-дослідною установою³¹).

Розвідники встановили, що цей штаб (до роботи якого долучилося до 50 підконтрольних німцям представників місцевої інтелігенції, здебільшого постраждалої від незаконних репресій, агенти НКВС, що перейшли на бік противника³²) мав відділи або секції з історії (де працювали О. Оглоблин та К.Штепа), культури, вивчення психології східнослов'янських народів. Досліджувалися питання національної та соціальної структури радянського суспільства, роль марксистсько-ленінської ідеології, «жіноче питання», робота профспілок, «пристосування» української мови до умов окупації, зміни суспільної психології за радянської доби, розвиток науки в СРСР тощо. Тему «Психологія українського, російського й білоруського народів» вели проректор КДУ А. Грузинський, завідувач відділом культури та освіти міської управи, філолог Є. Марковський. Наголос на важливі для психологічної війни

³¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 21–21зв.; Міністр у справах окупованих «східних» територій, військовий злочинець Альфред Розенберг відверто заявляв (червень 1943 р.), що «ні про яку науку для українських вчених не може бути і мови», крім розробок для потреб вермахту «під контролем німецьких штабів». Для освіти достатньо 2–4 класних професійних шкіл (ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 21–21об.).

³² Показово, що у перші дні війни (крім сумнозвісного «розвантаження» в'язниць і розстрілу близька 4,5 тис. в'язнів) за заздалегідь визначеними списками у великих містах пройшли арешти «облікового елементу» — осіб, які розроблялися як «антирадянщики» і «могли бути використані німцями для підривної роботи у нашому тилу». У Києві лише у період 22–25 червня 1941 р. арештували понад 800 осіб. Стратили (після 6 липня) навіть «статусних», але нелояльних за агентурними даними осіб, такі як депутати Верховної Ради УРСР, академік АН УРСР К. Студинський та Петро Франко, син видатного письменника. Розстрілювали навіть «підозрілих» агентів спецслужби (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 1а; Тихолиз, Н. 2020. «Расстрелян за националистическую деятельность...»).

проблеми історії, психології, повсякдення й побуту переважав і в тематиці «штабу Розенберга» в Харкові³³. Кураторами досліджень виступали німецькі спеціалісти.

Висновки. Нелегальна діяльність в окупованому Києві у 1941–1943 рр. розглядалася як один із пріоритетних напрямів розвідувальної роботи радянської спецслужби. У перші місяці війни поразки й швидкого відступу радянських військ, запровадження агресором суворого контррозвідувального режиму та дезорганізація роботи органів держбезпеки, втрата баз постачання, закладених у Києві, поширення випадків зради й колабораціонізму багато у чому паралізували діяльність створеної заздалегідь у місті «кадрової» розвідувальної мережі радянської спецслужби. Вона ж зазнала значних втрат через зраду та ефективну протидію противника й залучення ним колабораційних елементів. В екстремальних умовах органам НКВС доводилося налагоджувати підготовку кадрів зафронтової роботи та формування нових розвідгруп, важкі умови зафронтової комунікації призводили до надмірних втрат. Нерідко розвідувально-диверсійним групам ставилися нереалістичні завдання. Фактично до середини 1942 р. здійснювався пошук оптимальної форми органу керівництва зафронтовою роботою, яким стало 4-е Управління НКВС-НКДБ УРСР.

Викриття (загибель, неможливість приступити до реальної роботи) на початковому етапі війни резидентур із числа кадрових співробітників спецслужби та підготовлених агентів у подальшому змусила використовувати групи із числа конфідентів без досвіду (належної підготовки) нелегальної діяльності. З іншого боку, позитивні результати дала наявність в агентурному апараті осіб із відповідними біографічними даними та соціально-професійними якостями, що давало їм змогу легалізуватися в окупованому місті та вивчати роботу окупаційних структур, діяльність колабораційних кіл, аналізувати настрої населення тощо. Поступово вдалося налагодити спеціальну підготовку організаторів підпілля, розвідників та радистів, хоча навряд чи може вважатися достатнім тривалість їх навчання, а також розгорнути засоби далекого зв'язку та кур'єрську мережу.

У цілому, основними мотивами негласного співробітництва громадян із спецслужбою в умовах великого ризику нелегальної роботи у Києві

³³ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 31–33 об.

були патріотичні настрої. Показово, що нерідко самовідданість з-поміж агентури демонстрували колишні політичні противники радянської влади, а зрада окремих представників комуністичного владного апарату призводила до важких наслідків та численних жертв. Водночас, розвідники-нелегали ставали жертвами соціальної помсти ідейних противників радянської влади. Причиною переходу частини агентури на сторону противника також ставав страх перед репресіями як основний мотив їх, по суті, примусового вербування (або притягнення до співробітництва в умовах позбавлення волі, арештів, в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр.).

Наявність розвідувальних позицій саме у Києві давала змогу збирати значущу інформацію про органи окупаційної адміністрації, німецькі спецслужби та їх агентуру, поліцейсько-репресивний апарат противника, його кадри, активних колаборантів, формування політики на окупованих

землях, використання потужного транспортного вузла та переміщення військ тощо. Робота у місті давала змогу здобувати необхідні документи та реквізити для розвідувальної роботи на решті окупованої території. Важливим напрямом стало вивчення органів інформаційно-психологічної війни та розвинутої системи спецпропаганди нацистів. Водночас, у тих конкретних умовах навряд чи видавалося реалістичним розгорнути ефективну диверсійно-терористичну діяльність проти ворога.

Важливими дослідницькими питаннями залишаються, зокрема, визначення реального ступеня ефективності (результативності) діяльності резидентур в окупованому Києві, встановлення причин знищення гітлерівцями конкретних підпільних осередків НКВС-НКДБ, характер роботи спецслужб противника із розшуку й контролю за діяльністю нелегальних осередків радянської сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андрианов, В.Н. (1989). *Зафронтовая работа органов государственной безопасности*. М.: ВКШ КГБ СССР, 248 с.
- Андрианов, В.Н. (1990). *Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВКШ КГБ СССР, 116 с.
- Биструхін, Г.С. (2002). Діяльність спецпідрозділів органів державної безпеки у Великій Вітчизняній війні та використання їх досвіду в сучасних «гарячих точках». *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6, с. 114–119.
- Брайко, П.Е. & Старинов, И.Г. (1983). *Партизанская война*. М.: В/ч 64510, ч.1, 335 с.
- Булавин, А.А. (2019). *Вспомним всех поименно...* К.: Изд. «Винниченко», 526 с.
- Васильев, В. (1980). Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны. *Сборник КГБ СССР*. № 87, с. 92–98.
- Веденеев, Д. (2008). *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*. К.: К.И.С., 432 с.
- Веденеев, Д. (2014). Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2, с. 291–352.
- Веденеев, Д. (2011). Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни. (Ред. В. А. Смолій). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Историчні нариси*. (Кн. 2). К.: Наукова думка, с. 279–310.
- Веденеев, Д.В. (2015). Роль спеціальних служб в організації та оперативному забезпеченні розвідувальної роботи партизанського руху на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2(16), с. 96–103.
- Веденеев, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). (2000). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: спецвипуск (Документи про участь органів держбезпеки України у Великій Вітчизняній війні)*, 254 с.
- Воронин, Н.Ф. (1967). *Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ СССР, 68 с.
- Вронська, Т. & Ляковська, С. (2013). Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. № 3, с. 111–123.
- Лисенко, О.Є. (ред.). (2003). *Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб*. К., Львів: Б. в., 527 с.

- Григорович, Д.Ф. (1976). *Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны*. К.: Политиздат Украины, 225 с.
- Деймон, О. (2000). В окупованому Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1, с. 239–249.
- Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941 — 1945): сборник документов и материалов* (1964). М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 444 с.
- Дубінін, Л.М. (2000). Зустріч з майбутньою підпільницею. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1, с. 213–214.
- Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности* (1989). М.: ВКШ КГБ СССР, 217 с.
- Иванков, А.В. (1983). *Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 — 1945 гг.)* (автореф. дисс. ... канд. юр. наук). Москва, 26 с.
- Из справки КГБ при Совете Министров УССР о диверсионно-разведывательной деятельности группы подпольщиков в г. Киев под руководством И. Д. Кудри*. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сб. док. (1963). К.: Киев. обл. кн.-газ. изд-во, с. 215–224.
- Кентій, А. & Лозицький, В. (2005). *Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)*. К.: Генеза, 408 с.
- Коровин, В.В. (1968). *Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 412 с.
- Куманев, Г.А. & Чайковський, А.С. (1986). *Чекисты стояли насмерть*. К.: Политиздат Украины, 237 с.
- Курас, И.Ф. & Кентий, А.В. (1988). *Штаб непокоренных*. К.: Политиздат Украины, 424 с.
- Кучер, В.І. (1983). *Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941–1944*. К.: Наукова думка, 240 с.
- Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. (1985). *Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941 — 1945 гг.)*. К.: Вища школа, 206 с.
- Кондуфор, Ю. Ю. (ред.). (1985). *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 — 1944* (1985). (в 2 кн. Кн. 2). К.: Наукова думка, 431 с.
- Никитченко, В.Ф. (1971). Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ при СМ СССР*. № 2, с. 78–85.
- Семистяга, В. (1997). З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1–2, с. 384–390.
- Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (1985). М.: ВКШ КГБ, Т. II, 640 с.
- Старожилов, Н.В. (1983). *Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне*. К.: Вища школа, 237 с.
- Тихолиз, Н. (2020). «Расстрелян за националистическую деятельность...». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/09/14/158111/> [дата зверн.: 11.01.2024].
- Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 — 1945)*: науково-довідкове видання (2001). К.: Парламентське видавництво, 319 с.
- Чайковський, А. С. (2019). *Протистояння. Німецькі і радянські спецслужби у Другій світовій війні (1939–1945)* (у 2-х т. Т.1). К.: Фенікс, 456 с.
- Шевченко, О.І. (автор-упоряд.) (2008). *Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях та документах*: видання третє (доопрацьоване і доповнене). К.: Діапринт, 504 с.

REFERENCES

- Andrianov, V.N. (1989). *Zafrontovaya rabota organov gosudarstvennoi bezopasnosti* [Behind-the-front work of state security agencies]. М.: VKSh KGB SSSR, 248 s. [In Russian].
- Andrianov, V.N. (1990). *Uchastie chekistov v partizanskoj borbe v godi Velikoi Otechestvennoj vojni* [Participation of security officers in partisan warfare during the Great Patriotic War]. М.: VKSh KGB 116 s. [In Russian].
- Bystrukhin, H.S. (2002). *Dialnist spetspidrozdiliv orhaniv derzhavnoi bezpeky u Velykii Vitchyznianiі viini ta vykorystannia yikh dosvidu v suchasnykh «hariachykh tochkakh»* [The activities of special units of state

security agencies in the Great Patriotic War and the use of their experience in modern «hot spots». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp.6, s.114–119. [In Ukrainian].

Braiko, P.E., Starinov, I.G. (1983). *Partizanskaya voina* [Guerrilla warfare]. M.: V/ch 64510, ch.1, 335 s. [In Russian].

Bulavin, A.A. (2019). *Vspomnim vsekh poimennenno...* [Let's remember everyone by name]. K.: Izd. «Vinnichenko», 526 s. [In Russian].

Vasilev, V. (1980). Iz opita kontrrazvedivatel'nogo obespecheniya osobo vazhnikh obektov promishlennosti v godi Velikoi Otechestvennoi voini [From the experience of counterintelligence support of especially important industrial facilities during the Great Patriotic War]. *Sbornik KGB SSSR*, № 87, s.92–98. [In Russian].

Vedeneev, D. (2008). *Ukrainskii front v voynakh spetssluzhb: Istoricheskie ocherki* [Ukrainian Front in the Wars of the Special Services: Historical Essays]. K.: K.I.S., 432 s. [In Russian].

Vedeneev, D. (2008). Ukraynskyi front v voynakh spetssluzhb: YstoViedienieiev, D. (2014). Rozviduvalno-dyversiiina ta kontrolroviduvalna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky za liniieiu frontu v 1941–1945 rr. (za dokumentamy NKVS–NKDB Ukrainskoi RSR) [Intelligence-sabotage and counter-intelligence activities of state security agencies along the front line in 1941–1945 (according to documents of the NKVD–NKDB of the Ukrainian SSR)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, № 2, s.291–352 [In Ukrainian].

Viedienieiev, D. (2011). Radianski spetssluzhby v Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet special services in Ukraine during the Second World War]. (Red. V. A. Smolii). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XX st. Istorychni narysy*. (Vol. 2). K.: Naukova dumka, s. 279–310. [In Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. (2015). Rol spetsialnykh sluzhb v orhanizatsii ta operatyvnomu zabezpechenni rozviduvalnoi roboty partyzanskoho rukhu na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.) [The role of special services in the organization and operational support of intelligence work of the partisan movement in the occupied territory of Ukraine (1941–1944)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (16), s. 96–103. [In Ukrainian].

Viedienieiev, D., Kozeniuk, V. & Serdiuk, S. (comps.). (2000). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB: spetsvypusk*. (Dokumenty pro uchast orhaniv derzhbezpeky Ukrainy u Velykii Vitchyzniani viini) [From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB: special edition. (Documents on the participation of the state security agencies of Ukraine in the Great Patriotic War)], 254 s. [In Ukrainian].

Voronin, N.F. (1967). *Borba organov gosbezopasnosti s diversionnoi deyatelnostyu nemetsko-fashistskoi razvedki na zheleznodorozhnom transporte v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [The fight of state security agencies against the sabotage activities of Nazi intelligence on railway transport during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB SSSR. 68 s. [In Russian].

Vronska, T. & Liaskovska, S. (2013). Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyzniano viiny [The system of training personnel of state security bodies during the Great Patriotic War]. *Kraieznavstvo*. №3, s.111–123 [In Ukrainian].

Lysenko, O.E. (ed.). (2003). *Kyiv in the days of the Nazi invasion: according to the documents of the Soviet special services* [Kyiv in the days of the Nazi invasion: according to the documents of the Soviet special services]. K., Lviv: B. v., 527 s. [In Ukrainian].

Grigorovich, D.F. (1976). *Kommunisticheskoe podpole na Ukraine v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [The communist underground in Ukraine during the Great Patriotic War]. K.: Politizdat Ukraini, 225 s. [In Russian].

Deimon, O. (2000). V okupovanomu Kyievi [In occupied Kyiv In occupied Kyiv]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. № 1, s. 239–249 [In Ukrainian].

Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941 — 1945) [Activities of state security bodies during the Great Patriotic War (1941 — 1945)]: sbornik dokumentov i materialov (1964). M.: VSh KGB pri SM SSSR, 444 s. [In Russian].

Dubin, L.M. (2000). Zustrich z maibutnoiu pidpilnytseiu [A meeting with a future underground woman]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. № 1, s. 213 [In Ukrainian].

Zafrontovaya rabota operativnykh grupp organov gosudarstvennoi bezopasnosti (1989) [Behind-the-front work of operational groups of state security agencies]. M.: VKSh KGB SSSR, 217 s. [In Russian].

Ivanov, A.V. (1983). *Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainskoi SSR v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941 — 1945 gg.)* [Activities of state security bodies of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War (1941 — 1945)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva, 26 s. [In Russian].

Iz spravki KGB pri Sovete Ministrov USSR o diversionno-razvedivatelnoi deyatelnosti gruppi podpolshchikov v g. Kiev pod rukovodstvom I. D. Kudri [From a certificate from the KGB under the Council of Ministers of the

Ukrainian SSR on the sabotage and intelligence activities of a group of underground fighters in Kiev under the leadership of I. D. Kudri. *Kievshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini. 1941-1945: Sb. dok. (1963)*. K.: Kiev. obl. kn.-gaz. izd-vo, s. 215–224 [In Russian].

Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). *Viina bez poshchady i myloserdia. Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944)*. [War without mercy or mercy. Partisan front near the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. K.: Heneza, 408 s. [In Ukrainian].

Korovin, V.V. (1968). *Deyatelnost operativnikh grupp organov gosudarstvennoi bezopasnosti v tylu protivnika v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [Activities of operational groups of state security agencies behind enemy lines during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB pri SM SSSR. 412 s. [In Russian].

Kumanev, G.A. & Chaikovskii, A.S. (1986). *Chekisti stoyali nasmert* [The security officers fought to the death]. K.: Politizdat Ukraini, 237 s. [In Russian].

Kuras, I.F. & Kentii, A.V. (1988). *Shtab nepokorennikh* [Invictus Headquarters]. K.: Politizdat Ukraini, 424 s. [In Russian].

Kucher, V.I. (1983). *Boiova diialnist antyfashystskoho pidpillia na Ukraini. 1941–1944* [Combat activity of the anti-fascist underground in Ukraine. 1941–1944]. K.: Naukova dumka, 240 s. [In Ukrainian].

Mishchenko, G.P. & Migrin, G.P. (1985). *Zadacha osoboi vazhnosti (Partizanskaya razvedka. 1941 — 1945 gg.)* [A task of special importance (Partisan intelligence. 1941 - 1945)]. K.: Vishcha shkola, 206 s. [In Russian].

Kondufor, Yu. Yu. (ed). (1985). *Narodnaya voina v tylu fashistskikh okkupantov na Ukraine. 1941 — 1944* [People's war in the rear of the fascist occupiers in Ukraine]. (Vol. 2). K.: Naukova dumka, 431 s. [In Russian].

Nikitchenko, V.F. (1971). *Chekisti Ukraini v period Velikoi Otechestvennoi voini* [Chekists of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Trudi VKSh KGB pri SM SSSR, № 2*, s. 78–85 [In Russian].

Semystiaha, V. (1997). *Z istorii shkoly osoblyvoho pryznachennia Ukrainskoho shtabu partyzanskoho rukhu* [From the history of the special purpose school of the Ukrainian headquarters of the partisan movement]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 1-2*, s. 384–390 [In Ukrainian].

Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov (1985) [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. M.: VKSh KGB, t. II, 640 s. [In Russian].

Starozhilov, N.V. (1983). *Partizanskie soedineniya Ukraini v Velikoi Otechestvennoi voine* [Partisan formations of Ukraine in the Great Patriotic War]. K.: Vishcha shkola, 237 s. [In Russian].

Tykholyz, N. «Rasstrelia za natsionalystycheskuiu deiatelnost...» [«Arrested for nationalist activities...»]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/09/14/158111/> [Accessed: 11.01.2024]. [In Ukrainian].

Ukraina partyzanska. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941 — 1945): naukovodovidkove vydannia (2001) [Ukraine is partisan. Partisan formations and their management bodies (1941 — 1945)]. K.: Parlamentske vydavnytstvo, 319 s. [In Ukrainian].

Chaikovskiy, A. S. (2019). *Protystoiannia. Nimetski i radianski spetssluzhby u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Confrontation. German and Soviet special services in the Second World War (1939–1945)]. (Vol. 1). K.: Feniks, 456 s. [In Ukrainian].

Shevchenko, O.I. (comps.). (2008). *Orhany derzhavnoi bezpeky Kyivshchyny (1917-2008) u fotohrafiiakh ta dokumentakh: vydannia tretie (doopratsovane i dopovnene)* [State security bodies of Kyiv region (1917-2008) in photographs and documents]. K.: Diaprynt, 504 s. [In Ukrainian].

Dmytro VIEDIENIEIEV

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

**FEATURES OF THE SOVIET SPECIAL SERVICE ORGANIZATION
OF INTELLIGENCE AND SUBVERSIVE ACTIVITIES
IN NAZIS-OCCUPIED KYIV (1941–1943)**

The article, based on archival documents of the Soviet special services, examines the organization of intelligence and sabotage work by the NKVD-NKGB bodies in Kyiv occupied by the Nazis in 1941–1943. An analysis of the Soviet and modern Ukrainian historiography of the problem is given, as well as archival documents on the study of the issues raised.

The organizational transformations and functions of the front-line management body in the NKVD of the USSR and Ukrainian SSR are highlighted. Factors that caused serious failures in the organization of intelligence in Kyiv at the initial stage of the war are considered in detail. The characterization of the counter-intelligence and police bodies of the occupiers as a factor of the operational situation is given.

It is proven that the bodies of the front-line special activities, overcoming serious miscalculations and complications of the first period of the war with Nazi Germany and its allies, launched the formation of a network of cells in the occupied territory for the acquisition of intelligence information, disruption of administrative, economic and other resource exploitation measures of the aggressors of Ukraine, prevention of intelligence-subversive and informational-psychological activities of the enemy.

Attention is paid to the reasons for the failures of residencies, the facts of serious betrayals in the ranks of the underground are highlighted. It is explained that illegal spies often became victims of social revenge by ideological opponents of the Soviet government. The reason for the transfer of part of the agents to the side of the enemy was also the fear of repression as a motive for their recruitment (or involve to cooperation in the conditions of deprivation of liberty, arrests, in the conditions of the “Great Terror” of 1937–1938). Such factors as the organization of intelligence work, as the selection of secret assistants, are being studied, their socio-professional composition, preparation of the agency for front-line work, definition of tasks and legend of groups, formation of residencies, their removal to Kyiv, the result of their work. Intelligence work on the study of Hitler’s institutions of informational and psychological struggle in Kyiv and the nature of cooperation with them by the anti-Soviet intelligentsia are separately considered.

Keywords: *World War II, special services, intelligence, sabotage, underground activities, psychological warfare, history of Kyiv.*

Віктор ДЕЙНЕГА

Філія Національного військово-історичного музею
України — Музей важкої бомбардувальної авіації
(Полтава, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1385-6599>

Електронна пошта: mvba@ukr.net

ПІОНЕРИ ОСВОЄННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У статті визначено основні етапи розвитку повітроплавання, авіації та дальньої авіації, а також внесок дослідників — уродженців регіонів сучасної України (Б. Луцького, Г. Котельникова, Л. Каденюка). Також висвітлено діяльність дослідників, які або здобували освіту в українських закладах освіти (М. Ломоносов) або проживали і втілювали свої розробки, а також експериментували з польотами саме на українських теренах (О. Можайський, П. Нестеров, І. Сікорський): розроблення літального апарату важчого за повітря та конструювання першого у світі літака, винайдення першого у світі авіаційного ранцевого парашута, виконання замкнутого кола у вертикальній площині, яким започатковано виконання фігур вищого пілотажу («петля Нестерова»), та повітряного тарана. Також проаналізовано розвиток авіації до Першої світової війни (1903–1914 рр.), визначаючи його як період активного розвитку авіаційної промисловості на теренах України. Фрагментарно висвітлено події, пов'язані з авіаційною галуззю у період від 1910 до 1918 року (після завершення Першої світової війни), що був доволі важливим етапом розвитку авіаційної промисловості.

Ключові слова: авіація, дальня авіація, повітроплавання, політ, літальні апарати, дослідження, повітряний простір, першопрохідник, Україна.

Постановка проблеми. Історія розвитку авіації та повітроплавання фактично є історією підкорення людиною повітряного простору. Варто зазначити, що «повітроплавання» — це керовані або некеровані польоти в атмосфері Землі на літальних апаратах, легших за повітря (Повітроплавання. Велика українська енциклопедія. 2024). У свою чергу, «авіація» означає керований засіб пересування в атмосфері на літальних апаратах, важчих за повітря (Авіація. Велика українська енциклопедія. 2024). Наявність дискусійних суджень щодо першості у сфері літальних апаратів спонукають до ретельного аналізу історичного розвитку подій у повітроплаванні та авіації. Особливий дослідницький інтерес викликають постаті уродженців регіонів сучасної України, а також дослідників, які провадили свою діяльність на її теренах

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика зародження повітроплавання та авіації в Україні висвітлена багатьма вченими, зокрема їй присвятили праці В. Скрипченко (Скрипченко, В. 2024), Г. Черкаська (Черкаська, Г. 2019), А. Курбанова (Курбанова, А. 2016), М. Арлазоров

(Arlazorov, M. 2023). Безумовно, вони зробили вагомий внесок у висвітлення цієї проблематики, однак, зазначені автори досліджували більшою мірою визначений період історії та не вдавалися в його передумови.

Дослідження всесвітнього характеру історичного розвитку повітроплавання, авіації та дальньої авіації висвітлювались у наукових працях зарубіжних дослідників, зокрема П. Жакаба (Jakab, P. 2011), Е. Жонеса (Jones, E. 2024), Д. Лема (Lam, D. 2024), проте, аналіз їх розвитку здійснювався здебільшого у контексті винайдення та польоту певного літального об'єкта.

Метою статті є виявлення новаторського внеску (першості) в розвиток повітроплавання, авіації та дальньої авіації піонерів освоєння повітряного простору, які були уродженцями України (у її сучасних кордонах), а також здобували освіту в українських закладах освіти або реалізовували свої розробки (здійснювали експерименти) з польотами на українській землі.

Виклад основного матеріалу. Перша у світі задокументована практична розробка літального апарата, важчого за повітря, була ви-

конана у 1754 р. підданим Російської імперії, ученим-енциклопедистом Михайлом Ломоносовим (1711–1765 рр.). У 1734–1735 рр. він навчався у Києво-Могилянській академії у Києві. Варто наголосити, що першим творцем прототипу літального апарата є Леонардо да Вінчі. Однак його креслення були виявлені значно пізніше, коли свою розробку презентував М. Ломоносов (Ломоносов Михайло Васильович. НУ «Києво-Могилянська академія». 2024; Авіація. Велика українська енциклопедія. ДНУ «Енциклопедичне видавництво». 2024).

20 липня 1882 р. літак Олександра Можайського (1825–1890 рр.) (рис. 1) з двома паровими машинами потужністю 20 та 10 к.с. відірвався від землі (рис. 2, 3). Апарат втримався у повітрі лише кілька секунд, після чого нахилився і впав на крило, що призвело до ставлення під сумнів статусу конструктора як родоначальника світової авіації (Олександр Федорович Можайський. 2019; Черкаська, Г. 2019). Цікавим є те, що О. Можайський, винахідник першого у світі літака, народився у Фінляндії, і був спадковим моряком, який досяг звання контр-адмірала. Вийшовши у відставку, він оселився у маєтку в с. Вороновиці на Поділлі (тепер — Вінницька область), де і здійснював свої дослідження. Нині в цьому маєтку розташовується Музей історії авіації і космонавтики імені О. Можайського (Курбанова, А. 2016; Вороновицький музей історії авіації та космонавтики ... 2023).

Рис. 1. Олександр Федорович Можайський (1825–1890 рр.)
(джерело: фотофонд філії НВІМУ–МВБА, м. Полтава)

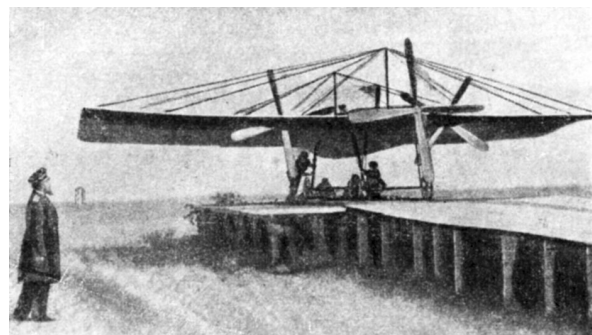

Рис. 2. Спроектований і побудований О. Можайським перший у світі літак (джерело: фотофонд філії НВІМУ–МВБА, м. Полтава)

Рис. 3. Модель літака О. Ф. Можайського. Політехнічний музей (РФ, м. Москва)
(джерело: фотофонд філії НВІМУ–МВБА, м. Полтава)

На початку 1910 р. у повітря піднявся двомоторний аероплан, створений уродженцем Бердянська, інженером Борисом Луцьким (у Німеччині — барон фон Луцкой) (1865–1943 рр.). Інженера вважали своїм і у царській Росії, і у кайзерівській Німеччині, де він прожив більше 60-ти років, будучи водночас підданим Російської імперії. Це випробування стало першим в історії вдалим тестом багатомоторного літака (Фірсов, О. В. 2015, с. 63–79; Фірсов, О. В. 2016, с. 79–87).

Перший у світі авіаційний ранцевий парашут у 1910 р. розробив українець Гліб Котельников (1872–1944 рр.). Він проявляв значний інтерес до техніки і винахідництва, пропонуючи численні оригінальні ідеї у різних галузях. Наприклад, Г. Котельников винайшов конструкцію автомобільної свічки, пристрій для запуску автомобільних двигунів, низку пристроїв для трамваїв, кіль-

ка поштових машин-напівавтоматів тощо. Однак головним його досягненням стало створення саме авіаційного ранцевого парашута (1872 — народився Гліб Котельников, винахідник... 2023).

У цьому ж 1913 р., уродженець м. Києва, який у 1919 р. емігрував до США, інженер Ігор Сікорський (1889–1972 рр.) розробив перший у світі 4-х моторний, важкий бомбардувальник «Ілля Муромець» (рис. 4). У 1915 р. він же створив винищувач «С.XVI», що став першим у світі літаком винищувальної авіації. Цей літак випускався серіями (Гаврилюк, Л. О. 2012, с. 573). 27 серпня 1913 року Петро Нестеров (1887–1914 рр.) на літаку «Ньюпор-4» вперше у світі виконав у Києві так звану «мертву петлю», тобто замкнуло коло у вертикальній площині у повітрі. Ця подія започаткувала впровадження у практику пілотування фігур вищого пілотажу. За свої винаходи та досягнення, зокрема за глибокий

крен та виконання «мертвої петлі», названої на його честь «петля Нестерова», авіатора нагородили золотою медаллю, а місцева влада вручила золотий жетон, яким він пишався і постійно носив. Інша його фігура вищого пілотажу була не менш визначною, проте, трагічно обірвала його життя. У 1914 році П. Нестеров очолив 11-й авіазагін, що брав участь у боях Першої світової війни, зокрема поблизу Львова. 26 серпня він протаранив австрійський літак-розвідник «Альбатрос», яким керував барон Розенталь. Унаслідок цього обидва літаки розбилися, а пілоти загинули. Петро Нестеров був посмертно нагороджений орденом святого Георгія IV ступеня за відвагу та відданість батьківщині і був похований на Лук'янівському кладовищі у Києві (27 лютого 1887 року народився Петро Миколайович Нестеров... 2023).

Рис. 4. Ігор Іванович Сікорський у 1908 році
(джерело: фотофонд філії НВІМУ–МВБА, м. Полтава)

Першим в історії безпілотним космічним апаратом став радянський корабель «Буран», що здійснив свій єдиний політ 15 листопада 1988 р., стартувавши з космодрому «Байконур». «Буран» працював бездоганно, двічі облетівши орбіти, перш ніж повернутися на Землю під дистанційним керуванням. Проте через 12 років після цього проєкт був припинений у зв'язку з перевитратами коштів і розпадом Радянського Союзу (Buran. Britannica. The Editors of Encyclopaedia. Encyclopedia Britannica. 2023).

З 19 листопада по 5 грудня 1997 року здійснив політ на американському транспортному космічному кораблі «Колумбія» місії STS-87 Леонід Каденюк (1951–2018 рр.), перший космонавт незалежної України. Під час польоту він проводив дослідження із впливом невагомості на вегетацію рослин. Завдяки Л. Каденюку в космосі вперше було розгорнуто Державний Прапор України і прозвучав Гімн (1951 — народився Леонід Каденюк, перший космонавт... 2024).

Проаналізувавши основні етапи у розвитку повітроплавання, авіації та дальньої авіації, ми встановили, що низка учасників розглянутих подій є або уродженцями території сучасної України, або здобували освіту в українських закладах освіти, або проживали і реалізовували свої розробки чи здійснювали експерименти з польотами саме на українській землі. Запропоновані у дано-

му дослідженні етапи не є остаточними і в ході подальшого вивчення історії авіації можуть бути уточнені чи доповнені.

Висновки. Розвиток авіації на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. значною мірою здійснювався у м. Києві, зокрема завдяки науковій спільноті Київського політехнічного інституту. Крім того, новаторський науковий і техніко-конструкторський внесок у цей процес зробили дослідники, які народилися, жили чи навчалися і працювали на території України. Зокрема, М. Ломоносов (уродженець Києва), О. Можайський (жив і працював у Вінниці), Б. Луцький (уродженець Бердянська), Г. Котельников (уродженець Києва), П. Нестеров (жив і працював у Києві), І. Сікорський (народився, жив і працював у Києві), Л. Каденюк (народився на Івано-Франківщині, жив і працював у Києві) тощо. Цей список можна продовжувати у рамках розширеного дослідження.

У ХХ столітті розвиток авіації визначив появу таких джерел руху, як парові двигуни, а згодом реактивні двигуни, що дало змогу літати на значні відстані та великі висоти. Сучасна авіація та аерокосмічна галузь, активно розвиваючись у ХХІ столітті, стала ключовим елементом технологічного прогресу країн світу, забезпечуючи транспортне сполучення, військові потреби, наукові та комерційні дослідження тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1872 — народився Гліб Котельников, винахідник ранцевого парашута. Український інститут національної пам'яті. (2023). URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/30/1872-narodyvsya-glib-kotelnykov-vynahidnyk-rancevogo-parashuta> [дата зверн.: 06.01.2024].

1951 — народився Леонід Каденюк, перший космонавт незалежної України. Український інститут національної пам'яті. (2024). URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/28/1951-narodyvsya-leonid-kadenyuk-pershyu-kosmonavt-nezaleznoyi-ukrayiny> [дата зверн.: 07.01.2024].

27 лютого 1887 року народився Петро Миколайович Нестеров. Державний музей авіації. (2023). URL: <https://aviamuseum.com.ua/ua/news/news/den-v-istorii-aviatsii/878-27-lyutogo-1887-roku-narodyvsya-petro-mikolayovich-nesterov> [дата зверн.: 07.01.2024].

April 12, 1981: Launch of the First Shuttle Mission. NASA. (2022). URL: <https://www.nasa.gov/image-article/april-12-1981-launch-of-first-shuttle-mission/#:~:text=In%20the%20early%20morning%20hours,on%20the%20Moon%20in%201972.> [дата зверн.: 07.01.2024].

Arlazorov, M. (2023). Konstantin Tsiolkovsky. Russian scientist. Encyclopedia Britannica. 15 Sep. URL: <https://www.britannica.com/biography/Konstantin-Eduardovich-Tsiolkovsky> [дата зверн.: 06.01.2024].

Buran. Britannica. The Editors of Encyclopaedia. Encyclopedia Britannica. (2023). URL: <https://www.britannica.com/topic/Buran-Russian-spacecraft> [дата зверн.: 07.01.2024].

Friedman, N. (1988). *British Carrier Aviation: The Evolution of the Ships and Their Aircraft*. Annapolis; Maryland (USA): Naval Institute Press, 384 p.

Jakab, P. (2011). The Real Wright Flyer. The National Air and Space museum. URL: <https://airandspace.si.edu/stories/editorial/real-wright-flyer> [дата зверн.: 06.01.2024].

- Jones, E. (2024). 6-Charles Voisin. The Very Earliest Early Birds. Web.archive. URL: <https://web.archive.org/web/20160303221416/http://www.earlyaviators.com/earlhis.htm> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Lam, D. (2024). Thérèse Peltier. Earlyaviators. URL: <https://www.earlyaviators.com/epeltier.htm> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Авіація. Велика українська енциклопедія. (2023). URL: <https://vue.gov.ua/Авіація> [дата зверн.: 26.10.2023].
- Авіація. Велика українська енциклопедія. ДНУ «Енциклопедичне видавництво». (2024). URL: [https://vue.gov.ua/Авіація#:~:text=Російський%20вчений%20М.,Нюрнберга%20\(Німеччина\)%20Ф](https://vue.gov.ua/Авіація#:~:text=Російський%20вчений%20М.,Нюрнберга%20(Німеччина)%20Ф) [дата зверн.: 06.01.2024].
- Вороновицький музей історії авіації та космонавтики. Вінницький обласний краєзнавчий музей. (2023). URL: <https://vinnitsia-museum.in.ua/branches/voronovytsia-museum?showall=1> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Гаврилюк, Л. О. (2012). Сікорський Ігор Іванович. (Ред. В. А. Смолій). *Енциклопедія історії України* (у 10 т., Т.9). Київ: Наукова думка, 944 с.
- Курбанова, А. (2016). Вороновиця: за 20 кілометрів від Вінниці був створений перший літак. *Новини м. Вінниця*. URL: <https://vn.20minut.ua/Podorozhi/voronovitsya-za-20-kilometriv-vid-vinnitsi-buv-stvoreniy-pershyy-litak-10494832.html> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Ломоносов Михайло Васильович. НУ «Києво-Могилянська академія». (2024). URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/about-us/istoriya-akademiji/91-about-us/vudatni-prof-stud/134-lomonosov> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Олександр Федорович Можайський (1825–1890). Контр-адмірал, винахідник першого в світі літака. Обличчя. Справжня Україна. (2019). URL: <https://faces.hrest.info/2019/02/oleksandr-fedorovich-mozhayskiy-1825-1890-kontr-admiral-vinahidnik-pershogo-v-sviti-litaka/> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Повітроплавання. Велика українська енциклопедія. (2024). URL: <https://vue.gov.ua/Повітроплавання> [дата зверн.: 06.01.2024].
- Скрипченко, В. (2024). Дещо про історію повітроплавання: від Анноне до Києва. *Київський політехнік*. № 1–2, с. 5.
- Фірсов, О. В. (2015). Невідомі та маловідомі факти з життя та діяльності інженера Б. Г. Луцького: до 150-річчя від дня народження. *Дослідження з історії техніки*. Вип. 21, с. 63–79.
- Фірсов, О. В. (2016). Діяльність інженера Б. Г. Луцького напередодні Першої світової війни. *Дослідження з історії техніки*. Вип. 23, с. 79–87.
- Черкаська, Г. (2019). Олександр Можайський. Uahistory. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/7705 [дата зверн.: 06.01.2024].

REFERENCES

- 1872 — narodyvsia Hlib Kotelnikov, vynakhidnyk rantsevoho parashuta. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty (2023). [1872 — Hleb Kotelnikov, the inventor of the knapsack parachute, was born. Ukrainian Institute of National Memory]. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/30/1872-narodyvsya-glib-kotelnikov-vynahidnyk-rancevogo-parashuta> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- 1951 — narodyvsia Leonid Kadeniuk, pershyi kosmonavt nezaleznoi Ukrainy. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty (2024). [1951 — Leonid Kadeniuk, the first cosmonaut of independent Ukraine, was born. Ukrainian Institute of National Memory]. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/28/1951-narodyvsya-leonid-kadenyuk-pershyy-kosmonavt-nezalezhoi-ukrayiny> [Accessed: 07.01.2024]. [in Ukrainian].
- 27 liutoho 1887 roku narodyvsia Petro Mykolaiovych Nesterov. Derzhavnyi muzei aviatsii (2023). [Petro Mykolayovych Nesterov was born on February 27, 1887. State Aviation Museum]. URL: <https://aviamuseum.com.ua/ua/news/news/den-v-istorii-aviatsii/878-27-lyutogo-1887-roku-narodivsya-petro-mikolayovich-nesterov> [Accessed: 07.01.2024]. [in Ukrainian].
- April 12, 1981: Launch of the First Shuttle Mission. NASA. (2022). URL: <https://www.nasa.gov/image-article/april-12-1981-launch-of-first-shuttle-mission/#:~:text=In%20the%20early%20morning%20hours,on%20the%20Moon%20in%201972.> [Accessed: 07.01.2024]. [in English].

- Arlazorov, M. (2023). Konstantin Tsiolkovsky. Russian scientist. Encyclopedia Britannica. 15 Sep. URL: <https://www.britannica.com/biography/Konstantin-Eduardovich-Tsiolkovsky> [Accessed: 06.01.2024]. [in English].
- Aviatsiia. Velyka ukrainska entsyklopediia (2023). [Aviation. Great Ukrainian encyclopedia]. URL: <https://vue.gov.ua/Авіація> [Accessed: 26.10.2023]. [in Ukrainian].
- Aviatsiia. Velyka ukrainska entsyklopediia. DNU “Entsyklopedychne vydavnytstvo” (2024). [Aviation. Great Ukrainian encyclopedia. DNU “Encyclopedic Publishing House”]. URL: [https://vue.gov.ua/Авіація#:~:text=Російський%20вчений%20М.,Нюрнберга%20\(Німеччина\)%20Ф](https://vue.gov.ua/Авіація#:~:text=Російський%20вчений%20М.,Нюрнберга%20(Німеччина)%20Ф) [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Buran. Britannica. The Editors of Encyclopaedia. Encyclopedia Britannica. (2023). URL: <https://www.britannica.com/topic/Buran-Russian-spacecraft> [Accessed: 07.01.2024]. [in English].
- Cherkaska, H. (2019). Oleksandr Mozhaiskyi. Uahistory [Oleksandr Mozhaiskyi. Uahistory]. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/7705 [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Firsov, O. V. (2015). Nevidomi ta malovidomi fakty z zhyttia ta diialnosti inzhenera B. H. Lutskoho: do 150-ricchya vid dnia narodzhennia [Unknown and little-known facts from the life and work of engineer B. G. Lutsky: to the 150th anniversary of his birth]. *Doslidzhennia z istorii tekhniky*. Vyp. 21, s. 63–79. [in Ukrainian].
- Firsov, O. V. (2016). Diialnist inzhenera B. H. Lutskoho naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Activities of the engineer B. G. Lutsky on the eve of the First World War]. *Doslidzhennia z istorii tekhniky*. Vyp. 23, s. 79–87. [in Ukrainian].
- Friedman, N. (1988). *British Carrier Aviation: The Evolution of the Ships and Their Aircraft*. Annapolis; Maryland (USA): Naval Institute Press, 384 p. [in English].
- Havryliuk, L. O. (2012). Sikorskyi Ihor Ivanovych [Ihor Ivanovich Sikorsky]. (Red. V. A. Smolii). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (v 10 t. T. 9). Kyiv: Naukova dumka, 944 s. [in Ukrainian].
- Jakab, P. (2011). The Real Wright Flyer. The National Air and Space museum. URL: <https://airandspace.si.edu/stories/editorial/real-wright-flyer> [Accessed: 06.01.2024]. [in English].
- Jones, E. (2024). 6-Charles Voisin. The Very Earliest Early Birds. Web.archive. URL: <https://web.archive.org/web/20160303221416/http://www.earlyaviators.com/earlhis.htm> [Accessed: 06.01.2024]. [in English].
- Kurbanova, A. (2016). Voronovytsia: za 20 kilometriv vid Vinnytsi buv stvorenyi pershyi litak [Voronovitsa: the first airplane was created 20 kilometers from Vinnytsia]. URL: <https://vn.20minut.ua/Podorozhi/voronovitsya-za-20-kilometriv-vid-vinnitsi-buv-stvoreniy-pershiy-litak-10494832.html> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Lam, D. (2024). Thérèse Peltier. Earlyaviators. URL: <https://www.earlyaviators.com/epeltier.htm> [Accessed: 06.01.2024]. [in English].
- Lomonosov Mykhailo Vasylovych. NU “Kyievo-Mohylianska akademiia” (2024). [Mykhailo Vasyliovych Lomonosov. NU “Kyiv-Mohyla Academy”]. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/about-us/istoriya-akademiji/91-about-us/vudatni-prof-stud/134-lomonosov> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Oleksandr Fedorovych Mozhaiskyi (1825–1890). Kontr-admiral, vynakhidnyk pershoho v sviti litaka. Oblychchia. Spravzhnia Ukraina (2019). [Oleksandr Fyodorovych Mozhaiskyi (1825–1890). Rear Admiral, inventor of the world’s first airplane. Face. Real Ukraine]. URL: <https://faces.hrest.info/2019/02/oleksandr-fedorovich-mozhaiskiy-1825-1890-kontr-admiral-vinahidnik-pershogo-v-sviti-litaka/> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Povitroplavannia. Velyka ukrainska entsyklopediia (2024). [Aeronautics. Great Ukrainian encyclopedia]. URL: <https://vue.gov.ua/Повітроплавання> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].
- Skrypchenko, V. (2024). Deshcho pro istoriiu povitroplavannia: vid Annone do Kyieva [Something about the history of aeronautics: from Annone to Kyiv]. *Kyivskiy politekhnik*. № 1–2, s. 5. [in Ukrainian].
- Voronovytskyi muzei istorii aviatsii ta kosmonavtyky. Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (2023). [Voronovytskyi Museum of the History of Aviation and Cosmonautics. Vinnytsia Regional Museum of Local Lore]. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/branches/voronovytsia-museum?showall=1> [Accessed: 06.01.2024]. [in Ukrainian].

Viktor DEINEHA

*Branch of The National Military Historical Museum
of Ukraine — The Museum of Heavy Bomber Aviation
(Poltava, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1385-6599>

PIONEERS OF THE DEVELOPMENT OF AIR SPACE ON THE LANDS OF UKRAINE

The article defines the main stages of the development of aeronautics, aviation and long-range aviation, in which researchers who were either natives of the territory of modern Ukraine (B. Lutskyi, G. Kotelnikov, L. Kadeniuk) or were educated in Ukrainian educational institutions (M. Lomonosov), or lived and implemented their developments or carried out experiments with flights precisely on Ukrainian soil (O. Mozhaiskyi, P. Nesterov, I. Sikorskyi). In particular, from the practical development of a heavier-than-air aircraft and the construction of the world's first airplane to the invention of the world's first aviation knapsack parachute and the execution, for the first time in the world, of a closed circle in the vertical plane, which started the execution of aerobatic figures, now — “Nesterov's loop” and air ram.

The article also analyzes the pre-war (1903–1914) stage of aviation development, defining it as a period of active development of the aviation industry on the territory of Ukraine. The events related to the aviation industry in the period from 1910 to 1915, which was a rather important stage in the development of the aviation industry, are fragmentarily covered. Having analyzed the main stages in the development of aeronautics, aviation and long-range aviation, the author found that a number of participants in the considered events in one way or another were connected with Ukraine. The stages proposed in this study are not final and may be clarified or supplemented in the course of a more detailed study of the history of aviation.

Keywords: *aviation, long-distance aviation, aeronautics, flight, aircraft, research, air space, pioneer, Ukraine.*

Андрій СЛЮСАРЕНКО

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7812-6277>

Електронна пошта: savnvp@gmail.com

РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ США (1991 — ПОЧАТОК XXI ст.)

У статті на основі аналізу концептуальних документів США та спеціальної літератури досліджується еволюція концептуальних поглядів та настанов щодо ведення інформаційного протиборства. Аналізується стан наукової розробки проблеми у працях науковців сектору безпеки і оборони України. Розглядається роль інформаційно-психологічного чинника у застосуванні збройних сил США у низці локальних війн та конфліктів межі XX і XXI століть. Автор зосереджується на розвитку уявлень вищих органів військового управління збройних сил США про зміст і стратегічне призначення інформаційно-психологічного протиборства як перспективної складової сучасного військового мистецтва в умовах геополітичних змін у світі та в арсеналі військової справи на рубежі XX і XXI століть. Висвітлюється розвиток теоретичних поглядів на сутність феномена «інформаційної війни», зміст її новітніх відгалужень, на киталт «ментальної» або «поведінкових» війн.

Ключові слова: військове мистецтво, інформаційне протиборство, психологічні операції, збройні сили США, сили спецоперацій, стратегічні комунікації.

Постановка проблеми. У сучасному світі неухильно зростає значення фактору інформаційно-психологічного протиборства, що набуло статусу однієї із провідних сутнісних складових неконвенційних (гібридних) війн. Відбувається постійне удосконалення форм, методів, технологій інформаційно-психологічного впливу (зокрема, концентральної, когнітивної, поведінкової зброї тощо), застосування яких проти особового складу військових формувань та населення противника дає змогу досягати масштабних політичних результатів, що можна зіставити із наслідками «класичних» війн або державних переворотів. В умовах творення в Україні національної системи стратегічних комунікацій, розбудови міжвідомчої системи забезпечення інформаційної безпеки та удосконалення діяльності структур інформаційно-психологічних операцій Сил спеціальних операцій Збройних Сил України видається особливо актуальним урахування світового досвіду (передусім, США та провідних країн НАТО) ведення інформаційно-психологічного протиборства й забезпечення кібербезпеки у контексті інноваційних особливостей війн «шостого покоління» та неконвенційної (гібридної) конфліктності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерпретація американським військовим керівництвом та воєнно-стратегічною думкою проблематики змісту інформаційного протиборства, його місця у модерній воєнно-політичній стратегії США висвітлювалася українськими науковцями у роботах із забезпечення інформаційної безпеки України (Куйбіда, В., Бебик, В. & Дмитренко, М. 2019). Низка праць вітчизняних дослідників виявила призначення спеціальних структур інформаційно-психологічного протиборства у рамках творення й застосування сил спеціальних операцій США (Веденєєв, Д., Биструхін, Г. & Семука, А. 2010; Веденєєв, Д. 2012), їх бойове застосування у локальних війнах і конфліктах (Вилко, В.М. 2004; Павловська, С. 2010; Радецький, В.Г. 2006; Странніков, А.М. 2006; Черкаський, І.Б. & Дузь-Крячченко, О.П. 2003). Проблеми концептуальних засад і стратегії інформаційного протиборства США стали одним із чільних предметів дослідження у низці узагальнюючих праць, присвячених функціям і значенню «інформаційного фронту» в сучасній неконвенційній (гібридній) воєнно-політичній конфліктності (Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. 2020; 2021; Кротюк, В.А. (ред.).

2021; Певцов, Г.В., Гордієнко, А.М., Залкін, С.В., Сідченко, С.О., Феклістов, А.О. & Хударковський, К.І. 2017; Курбан, О.В. 2016). Досвід США у значеній царині знайшов розкриття у низці робіт, присвячених мистецтву проведення інформаційних операцій, втілення їх досвіду у практику діяльності військових формувань України (Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М. & Онищук М.І. 2006; Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М., Замаруєва, І.В., Онищук, М.І. & Присяжнюк М.М. 2007; Жарков, Я.М. 2007; Жарков, Я.М., Петрик В.М. & Присяжнюк М.М. 2013; Кацалapa, В.О. 2015; Ревуцький, А.В., Ушаков, І.В. & Кулинич, І.І. 2014; Руснак, І.С. & Телелим, В.М. 2000).

Автор статті у рамках дослідження феномену сил спеціальних операцій (далі — ССО) як перспективного функціонального компонента сучасних збройних сил приділив увагу дослідженню розвитку концептуальних засад діяльності та організаційних форм структур інформаційно-психологічного протиборства як елемента ССО збройних сил США та провідних країн НАТО (Слюсаренко, А. 2005; 2017; 2019).

Мета статті — дослідження еволюції концептуальних поглядів вищих органів військового управління збройних сил США на зміст і стратегічне призначення інформаційно-психологічного протиборства як перспективну складову сучасного військового мистецтва в умовах глибоких якісних геополітичних змін у світі та в арсеналі військової справи на рубежі ХХ й ХХІ століть.

Виклад основного матеріалу. Стратегія та арсенал інформаційної війни як самодостатньої зброї багато у чому сформувалися в роки глобального міжблокового протистояння («холодної війни»), основним театром дій якої стала ідеологічна та інформаційно-психологічна сфери. Водночас, розроблення новітніх концептуальних засад та структур інформаційно-психологічного протиборства помітно стимулювало створення у 1987 р. за рішенням Конгресу США Командування спеціальних операцій (USSOCOM) як окремого компонента збройних сил. Керівництво США розглядало Сили спеціальних операцій як один із найбільш дієвих військових інструментів, що використовується для посилення власного політичного і військового впливу за межами країни.

Відродження та розвиток саме сил психологічних операцій (ПсО) як складової ССО почалися у 1980-х — першій половині 1990-х рр. У лютому 1987 р. Об'єднаний комітет начальників штабів (далі — ОКНШ) ухвалив доктрину проведення ПсО у мирний час, загрозливий період та

під час війни. У Польовому статуті армії США FM-33-1 для сухопутних сил визначалося, що ПсО проводяться у мирний та воєнний час, на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях. Американські військові теоретики вважали, що майбутні війни та збройні конфлікти будуть вестися за таким алгоритмом:

на початковому етапі — масованим застосуванням інформаційної зброї та ССО виведення з ладу системи державного управління противника (у першу чергу — управління збройними силами), що паралізує та різко знижує його здатність до організованого опору;

на другому етапі — з використанням високоточних формувань та високоточної зброї знищення неуражених центрів та вузлів управління, районів розташування військ противника, комунікацій, важливих оборонних та промислових об'єктів, а також об'єктів забезпечення життєдіяльності. Це практично виключає продовження противником збройного опору;

на третьому етапі — вжиття заходів щодо блокування та роззброєння залишків боєздатних військ, взяття під контроль певних районів, пунктів та об'єктів, а після цього — юридичне оформлення політичних та воєнних підсумків війни (воєнного конфлікту).

Міністерство оборони США офіційно визначило основні та додаткові завдання ССО, що передбачали:

- *інформаційні операції* — різновид спеціальних операцій, спрямованих на досягнення переваги через поширення інформації, вплив на свідомість, інформаційні системи противника та процеси прийняття ним рішення, захист власної інформації та інформаційних систем;
- *психологічні операції* — спланований комплекс заходів, спрямованих на передачу спеціально відібраної інформації певній аудиторії для впливу на її емоційний стан, мотивацію, розум і тим самим на поведінку урядів іноземних держав, різноманітних організацій, соціальних груп, окремих індивідуумів. Кінцева їх мета полягала у створенні сприятливих умов для виконання інших завдань збройними силами США.

Принципові рішення на проведення ПсО ухвалював президент, уряд та Конгрес США. Президент як верховний головнокомандувач здійснював загальне керівництво такими операціями через раду національної безпеки та міністерство оборони, а оперативне керівництво — через ОКНШ. Загальну організацію та керування ПсО

у збройних силах США здійснювало міністерство оборони через апарат помічника міністра оборони зі спеціальних операцій та конфліктів низької інтенсивності. У складі відділу спеціальних операцій Об'єднаного штабу (робочого органу) ОКНШ існувало відділення ПсО та роботи із цивільним населенням, куди введені представники різних видів та родів військ збройних сил США.

Кожен вид збройних сил США запровадив власні засоби і сили ПсО, хоча основний їх потенціал зосередився у Сухопутних військах (до 85%), і тільки вони мали регулярні формування ПсО у мирний час. Безпосередньо за організацію та проведення ПсО відповідало Об'єднане командування ССО ЗС США, у складі якого створили Командування психологічних операцій ССО ЗС США (девіз командування «Мечем, справою і словом»). З'явилися і спеціальні дослідження щодо місця інформаційних операцій у тактиці дій ССО та у спецопераціях як таких. Зокрема, дослідження цих питань провів у 1999 р. Марк Мітчел у роботі «Стратегічні важелі: інформаційні операції та сили спеціальних операцій». Автор зосередився на розробленні механізму інтеграції психологічних та інформаційних операцій, зв'язків із цивільною адміністрацією і з власне розвідувально-бойовими діями частин спецпризначення (Ревуцький, А.В., Ушаков, І.В. & Кулинич, І.І. 2014, с.130).

У дослідницькому середовищі поширена думка про те, що першою широкомасштабною інформаційною війною стала військова кампанія США та їх союзників проти Іраку у 1991 р. Під час «Війни у Затоці» було досягнуто абсолютної інформаційної переваги Багатонаціональних сил — досить сказати, що у впливових світових ЗМІ не з'явилось жодної статті сумнівного змісту, що підірвала би престиж армії. Винятковим правом поширення інформації із району конфлікту володіла CNN, передачі служби новин якої транслювали у більше ніж 90 країн світу. По суті, вдалося створити потужне угруповання інформаційно-психологічної війни. У психологічних операціях у ході всього конфлікту брали участь від збройних сил США — формування ІПсО ССО (8-й батальйон 4-ї групи ПсО), розвідувальне управління міністерства оборони, сили радіоелектронної боротьби, ЦРУ, національні засоби масової інформації, інші федеральні відомства.

Підрозділи ПсО мали потужне інформаційно-технічне оснащення. В ІПсО брало участь 193-є авіакрило спеціальних операцій, що включало шість літаків «Геркулес» (EC-130 E «Ко-

мандо Соло»), призначених для трансляції з повітря на територію противника радіомовних та телевізійних програм, радіоелектронного придушення передавальних цивільних радіо- та телецентрів, військових систем зв'язку й управління противника. До початку воєнних дій серед населення та особового складу збройних сил Іраку поширили приблизно 150 тис. транзисторних приймачів із фіксованими радіочастотами. На сили ІПсО поклалися: дезінформація командування збройних сил Іраку та громадськості щодо планів воєнних дій, термінів початку операції багатонаціональних сил; підрич довіри населення Іраку до президента Саддама Хусейна; надання допомоги опозиційним силам в Іраку; переконання у безперспективності опору Багатонаціональним силам; стратегічне дезінформування. 98% військовополонених іракців під час опитування визнали, що вони читали листівки, 88% — вірили у їх зміст, а 70% підтвердили, що саме листівки вплинули на їхнє рішення дезертирувати або здатися у полон. Комплексний вплив на населення та особовий склад армії Іраку в ході ПсО багатонаціональних сил сприяв успішному проведенню бойових операцій і досягненню поставлених цілей із мінімальними втратами. У той же час у полон без бою та опору здавалися цілі підрозділи та військові частини Іраку (Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М. & Онищук М.І. 2006, с. 87–93; Вилко, В.М. 2004, с. 360–365; Черкаський, І.Б. & Дузь-Крятченко, О.П. 2003, с. 25–32; Слюсаренко, А.В. 2006).

За влучним висловом колишнього очільника Командування підготовки і доктрин ЗС США, генерала Гленна Отіса (1929–2013 рр.), «війна у Затоці» продемонструвала корінну зміну «природи війни: та сторона, яка виграє інформаційну кампанію — перемає. Ми подали всьому світу урок: інформація є ключем до сучасної війни у стратегічному, оперативному, тактичному і технічному відношеннях» (Вилко, В.М. 2004, с. 366). Суттєвим став інформаційний компонент проміжних повітряних кампаній проти Іраку в 1990-х рр., повітряної операції «Союзницька сила» проти Югославії у 1999 р. тощо (Жарков, Я.М. 2007; Кацалапа, В.О. 2015; Павловська, С.В. 2010; Странніков, А.М. 2007). Комплексний інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) на противника здійснювався у ході кампаній (по суті, вони велися у парадигмі дистанційних «війн шостого покоління») в Іраку (операція «Лис пустелі», 1998 р.) та в Югославії у ході «Союзницької сили» 1999 р. (Валецький, О.В. 2008), а потім

і в Афганістані (операція «Непохитна свобода», що почалася у 2001 р.). Невипадково, у 1998 р. вийшла директива міністра оборони США із затвердження «Об'єднаної доктрини інформаційних операцій», де вперше застосовувалася дефініція «стратегічна інформаційна боротьба» (*англ.* Strategic Information Warfare).

Психологічні операції за своїм призначенням і особливостями проведення у воєнний час поділялися на операції з підтримки бойових дій військ та із забезпечення заходів за планом воєнного командування на ТВД. До них відносили «закріплення» захоплених територій, придушення антиурядових виступів у союзних країнах, дії сил спеціальних операцій на територіях суверенних держав для повалення небажаних для США урядів, а також ідеологічну обробку військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Визначалися такі основні напрями ПсО:

- переконання народів країни-противника та її союзників у неминучості поразки і протестних дій проти власних урядів (повстанський рух, організація заколотів і підривної діяльності, громадянська непокоря тощо);
- спонукання населення ворожих країн до надання допомоги військам спеціального призначення країни, яка з ними воює (для вирішення цих завдань підрозділи психологічних операцій готують і транслюють місцевому населенню спеціально підготовлені теле- та радіопередачі, розповсюджують вигідні чутки та інформацію);
- проведення психологічних операцій і прийняття заходів адміністративного впливу для формування сприятливої для США міжнародної думки та «сприятливої політичної обстановки на ТВД»;
- підтримання високого морально-бойового духу своїх військ;
- морально-психологічний розклад противника і підрип політичного авторитету його влади серед населення.

Психологічний вплив мав досягатися різноманітними методами: бесідами, лекціями, демонстрацією кінофільмів, трансляцією теле- і радіопередач, розповсюдженням пліток і спеціально підібраної інформації, «психологічним терором», розповсюдженням друкованих матеріалів і відеопродукції тощо.

Ефект від інформаційно-психологічних дій мав закріплюватися «військово-цивільним співробітництвом», для чого у складі ССО створювали спеціалізовані частини «зв'язків з цивіль-

ною адміністрацією». Заходи адміністративної дії мали спрямовуватися на створення нових органів управління та місцевої влади, організацію їх взаємодії із воєнними інстанціями США та їх союзників, надання допомоги населенню, підготовку регулярних військ, поліції тих режимів, які або були встановлені на зайнятій території, або перейшли під контроль США.

Ведення психологічних операцій передбачалося практично в усіх основних керівних документах ЗС США. Так, польовий статут FM 100-5 «Ведення операцій» наголошував: «ПсО мають координуватися на всіх рівнях: від ТВД до дивізії. Начальник оперативного відділу штабу несе відповідальність за поєднання психологічних і бойових операцій».

Сама ж концепція, завдання, принципи планування, організації і ведення ПсО визначалися статутом Сухопутних військ США FM 33-1 «Психологічні операції», який регулярно перевидавали із урахуванням досвіду ведення останніх локальних конфліктів і розвитку оперативного мистецтва. Згідно зі статутом, основними завданнями військових ПсО були деморалізація військовослужбовців противника, схилення їх до здачі в полон, контрпропаганда і випередження ворога у проведенні таких самих операцій, нейтралізація радикально налаштованого місцевого населення і формування у нього лояльного ставлення до американських військ, загострення суперечностей у таборі противника і заохочення опозиційної (дисидентської) діяльності на його території, дезінформація. Крім цього, передбачалися операції із впливу на особистість на рівні підсвідомості з використанням новітніх технологій.

Одним із поворотних моментів у концептуальному осмисленні й стратегічному плануванні інформаційного протиборства сучасного рівня стала довгострокова «Єдина доктрина інформаційних операцій» (JP 3-13, *англ.* Joint Doctrine for Information Operations), затверджена 9 жовтня 1998 р. ОКНШ ЗС США¹. Її засадничі положення знаменували перетворення інформаційної боротьби на самостійну та ефективну площину протиборства (конфліктності), інтегровану в загальну стратегію сучасного військового мистецтва та засновану на сучасних технологіях та науково-технічних досягненнях. Доцільно виокремити такі вузлові когнітивні пункти доктрини:

¹ JP 3-13, Joint Doctrine for Information Operations... P. I-9 — I-11.

інформація стала не тільки метою впливу, а й зброєю впливу та окремою сферою діяльності ЗС США;

визначалося поняття інформаційної атаки як будь-якої прихованої атаки на інформаційні мережі або спроби копіювання даних ЗС США;

поняття інформаційної війни трактувалася не лише як вплив на комп'ютерні мережі, а й «операції з безпосереднього придушення (спотворення, знищення) або використання у своїх цілях інформації у будь-яких формах, вплив на передачу інформації будь-якими ЗМІ..., на всі інформаційні системи та комп'ютерні мережі, на засоби зберігання та поширення даних..., на дії та свідомість особового складу, який обслуговує ці системи, засоби та мережі»².

Доктринальні положення у цій царині, розроблені США, лягали в основу профільних розробок країн НАТО. Зокрема, у тому ж 1998 р. командування ОЗС НАТО видало суголосну американському документу доктрину інформаційних операцій МС.422. Назагал, концептуальні документи військового будівництва, засновані на досвіді війн і конфліктів межі ХХ і ХХІ століть, дійшли солідарного бачення того, що інформаційна боротьба може починатися без оголошення війни, відбуватися у мирний час, під час кризових загострень, у масштабних і локальних війнах, охоплювати великі театри воєнних дій, вестися після завершення бойових дій, у стабілізаційних і миротворчих операціях. Концептуальні документи визначали і новації військових наставлянь і статутів. У них утвердився концепт «боротьби із системами бойового управління», до якого включили психологічні операції, військову дезінформацію, оперативне маскування та радіоелектронну боротьбу (Туляков, О. 2015, с. 4–6).

Доктрина ІПСО НАТО АJP-3.7 від 2002 р. передбачила «планові психологічні дії у мирний час, у період кризи та у військовий час, спрямовані на ворожі, дружні й нейтральні об'єкти впливу з метою забезпечення відношення та поведінки, що сприяє досягненню політичних і військових цілей». Відповідно до Польового статуту ЗС США FM 3-05.30, ІПСО мали спрямовуватися на зміну поведінки «об'єктів впливу» на користь національних інтересів США, зниження морального потенціалу й психологічної стійкості противника. Апробація країнами НАТО цієї доктрини відбулася, зокрема, у ході операції «Юніфайд проєк-

тор» проти Лівії у 2011 р., коли одних листівок спецпропаганди було поширено до 14 млн при-мірників.

Таким чином, на межі ХХ і ХХІ ст. у розвитку воєнного мистецтва відбувся якісний стрибок, що знайшов свій прояв у створенні нового самостійного напрямку збройної боротьби — «інформаційної війни» (комплексне поєднання розвідки, психологічних операцій, РЕБ, спеціального програмно-технічного впливу на електронно-комп'ютерні системи та інфраструктуру ЗМІ в цілому). З кінця ХХ ст. американські військові оперували поняттям «інформаційна війна» у розумінні її як найвищої форми інформаційного протиборотства³.

Кодифікувалися і концептуальні уявлення про функціональну структуру інформаційної війни. Так, програми Університету національної оборони США (створеного у 1976 р. закладу з підготовки кадрів не тільки для збройних сил, а й вищих військово-політичних органів Америки та інших держав) виокремлювали такі її форми, як радіоелектронна боротьба, війна з інтенсивним використанням засобів розвідки, психологічна боротьба, боротьба у кіберпросторі. Запроваджується одне із ключових у майбутньому понять «інформаційної переваги» — можливості збирання, обробки й поширення безперервного потоку інформації при недопущенні її використання (отримання) противником.

Хоча термін «інформаційна війна» спорадично використовувався і раніше, на початку 1990-х рр. у науково-аналітичному вимірі відбувається активна реанімація цього поняття, що було пов'язано із якісними змінами у сучасних озброєннях, комп'ютеризацією та переходом до нового типу «неконтактних» війн (після завершення «холодної війни» під ймовірним противником Заходу все більше розумілися слабші у воєнно-технічному відношенні держави або іррегулярні формування по типу партизансько-повстанських або терористичних угруповань). На вивченні феномена інформаційної війни зосередилася група американських військових теоретиків (Г. Екклз, Г. Саммерз та інші). Це поняття стало широко застосовуватися після розгрому саддамівського Іраку в ході операції «Буря в пустелі».

Саме походження й дата першого застосування поняття «інформаційна війна» є доволі

² JP 3–13, Joint Doctrine for Information Operations... P. I-9 – I-11.

³ Joint Publication 3–13, Joint Doctrine for Information Operations, Department of Defence USA, 1998. URL: http://www.c4i.org/jp3_13.pdf.

дискусійним питанням. Існує думка, що вперше воно було офіційно застосовано у директиві міністра оборони США DOD S 3600.1. від 21 грудня 1992 р. (де йшлося про радіоелектронну боротьбу). У серпні 1995 р. вийшла праця науковця з системи міністерства оборони США Мартіна Лібіки «Що таке інформаційна війна?», де визначалося сім її форм:

- командно-управлінська (руйнування управлінських механізмів та системи взаємодії на різних організаційних рівнях);
- розвідувальна (збір інформації про противника та захист власної);
- психологічна (вплив на свідомість населення, де автор виокремлював підриг громадянського духу, деморалізацію збройних сил, дезорієнтацію командування противника, «війну культур»);
- «хакерська» (диверсійні дії проти військової й цивільної електронних сфер через тотальний «параліч» мереж, викрадення інформації, таємного моніторингу мереж, запуску вірусів, «троянських коней», «логічних бомб»);
- електронна (виведення з ладу електронних комунікацій, зв'язку, комп'ютерних мереж, застосування криптографії);
- економічна;
- кібервійна (творення віртуальної реальності в інтересах інформаційної війни) (Чекменева, Т., Ершов, Б., Трубицын, С. & Остапенко, А. 2020, с. 82–83).

У січні 1995 р. корпорація RAND отримала замовлення на дослідження ролі і місця інформаційного протиборства в національній військовій стратегії США, результати якого були відображені у звітах MR-661-OSD «Стратегічна інформаційна війна. Нове обличчя війни» (1996 р.), MR-963-OSD «На наступний день. Американська стратегічна інфраструктура» (1998 р.) та MR-964-OSD «Піднесення стратегічної інформаційної війни» (1998 р.).

У цих документах вперше з'явилося поняття «стратегічна інформаційна війна (інформаційне протиборство)», що веде держава з використанням глобального інформаційного простору та інфраструктури для здійснення стратегічних військових операцій та захисту власного інформаційного ресурсу. Багато в чому розробки аналітиків лягли в основу польових статутів ЗС США 100-6 «Інформаційні операції», 33-1 «Психологічні операції», 31-20 «Операційна техніка спеціальної боротьби». Звіт «Піднесення стратегічної інформацій-

ної війни» запропонував її поділ на перше і друге покоління:

- *перше покоління* (основні, апробовані, усталені форми і методи інформаційної війни): вогневе й радіоелектронне придушення інформаційних та управлінських систем противника, кібервійна, здобування розвідувальної інформації у мережах противника, дезінформація, ідеологічне протиборство («ідеологічна диверсія»), спеціальна пропаганда на війська і населення противника тощо;
- *друге покоління*, розвиток якого дасть змогу відмовитися від використання військової сили, змусити противника діяти відповідно до задуму сторони, що здійснює інформаційний вплив. Відповідно, для цього рівня інформаційної війни властиві маніпулювання масовою свідомістю, дестабілізація соціально-політичної ситуації, дискредитація апарату державного управління, ерозія структури суспільства, підриг духовно-культурних засад народного буття тощо.

Згодом військові спеціалісти США, виходячи із досвіду локальних війн межі ХХ/ХХІ століть, відійшли від уживання у нормативних документах дефініції «інформаційна війна», замінивши її категорією «інформаційні операції», що було закріплено у 2006 р. у доктрині інформаційних операцій⁴. З червня 2010 р. у термінології ЗС США поняття «Psychological Operations (PSYOP, ПсО)» було замінено на визначення Military Information Support Operations (MISO) — «операції з інформаційного забезпечення дій військ».

Нині розвинені країн світу здійснюють заходи щодо реалізації концепції з формування єдиного інформаційного простору при веденні бойових дій. У межах виконання концепції НАТО «Комплексні цільові можливості» реалізуються такі програми, як:

- Intelligence, Surveillance, Target Acquisition and Reconnaissance (ISTAR), реалізація якої дає змогу здійснювати інтеграцію автоматизованих систем розвідки та підготовки даних цільовказівки з метою інтеграції розвідувальної інформації для підвищення ефективності застосування коаліційних сил;
- Command Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (A4ISR), реалізація якої дасть змогу здійснювати інтеграцію автоматизованих систем

⁴ JP 3-13, Joint Doctrine for Information Operations. 136 p. URL: https://www.c4i.org/jp3_13.pdf.

управління, інформаційного забезпечення, зв'язку і розвідки з метою скорочення циклу управління між виявленням об'єкта розвідувальними засобами та його ураженням вогневими засобами коаліційних сил) (Кротюк, В.А. (ред.). 2021, с. 200–207).

Згідно з теоретичними уявленнями «мережевиків», сучасні конфлікти розгортаються у чотирьох суміжних (пов'язаних) сферах:

- *фізичній*, тобто у традиційній сфері війни, у певному вимірі та часі (суходіл, море, повітря, космос), де відбувається фізичне зіткнення сил і засобів бойових дій;
- *інформаційній*, у сфері продукування й поширення інформації, що передбачає вивід з ладу ворожих інформаційних засобів і захист власних, поширення відповідно підготовленої інформації для впливу на свідомість противника;
- *соціальної*, де мішенями можуть виступати ціннісні системи — етнорелігійні, політичні, національно-психологічні, історико-меморативні, культурно-ментальні, сама соціально-політична організація суспільства, соціальні групи та стійкі зв'язки між ними, відносини між поколіннями та інші елементи, що створюють каркас народу і легітимності держави;
- *когнітивній*, тобто у розумово-свідомісній сфері, у вужчому розумінні — ідеологічній й доктринальній сфері, сфері продукування змістів та стратегій державної політики, перспективного планування, де переважно і діють управлінці та особи розумової праці.

Вищим проявом майстерності у веденні мережевоцентричної війни вважається синтез згаданих сфер, творення секторів їх перетину, що, власне, і утворює цю саму мережу. Зокрема, ураження когнітивної площини суспільства здатне викликати великий ланцюг деструктивних наслідків — від розладу управління оборонною сферою до деморалізації населення й управлінського персоналу (Курбан, В.О. 2016, с. 86–88).

Щодо ведення інформаційного протиборства, то мережевоцентричні технології сприяють операціям із захоплення влади або дестабілізації ситуації у стані противника, дозволяючи інтегрувати медійну, дипломатичну, економічну та інші складові їх забезпечення, політичний, етнокультурний та соціально-психологічний простори. Втілення концепції мережевоцентричної війни породжує широкомасштабну мережу, котра «сплавляє» різні стратегії дій, новітні технології та науковий продукт, у цілому стимулює змі-

щення акценту протиборства в інформаційно-інтелектуальну область і дає змогу здійснювати ефективний вплив на процес прийняття управлінських рішень аж до «обезголовлювання» («паралічу» сфери управління) противника (Кротюк, В.А. (ред.). 2021, с. 187–215).

Концепція «мережевоцентричної війни» стимулювала докорінні новації у самій філософії воєнної справи. Наріжна для американського понятійно-категоріального апарату інформаційного протиборства дефініція «інформаційної переваги» передбачає використання усіх наявних сил і засобів для збору, обробки, захисту, ефективного використання інформації та впливу на інформаційно-технічні й соціально-психологічні об'єкти противника.

Таке бачення закріплювалося і у базових документах з організації інформаційного протиборства. Так, концепція «Єдиного інформаційного простору» (NCE), ухвалена у міністерстві оборони США у 2005 р., визначила поняття «інформаційної переваги» як оперативної переваги за рахунок здатності збирати, обробляти й розподіляти неперервний потік інформації про бойову обстановку, одночасно протидіючи противнику у вирішенні аналогічних задач.

У Національній воєнній стратегії США (2011 р.) наголошувалося на курсі на удосконалення збору, обробки й поширення інформації «у всіх областях» в інтересах удосконалення процесів ухвалення рішень, досягнення більшої «живучості й гнучкості командування й управління... за рахунок поліпшення можливостей людського інтелекту»⁵. Відповідно, подібні акценти трансформувалися у галузеві настановні документи. Зокрема, армійська доктрина для сухопутних військ армії США ADRP 3-0 «Загальновійськові операції» тлумачила інформацію як ключовий елемент бойової потужності (поряд зі, скажімо, управлінням, вогневим потенціалом, розвідкою й усебічним забезпеченням)⁶.

Інформаційний фактор трактувався розширено, комплексно, і, окрім необхідних для власне ведення бойових дій відомостей, включав дані

⁵ JP 3-13, Joint Doctrine for Information Operations. 136 p. URL: https://www.c4i.org/jp3_13.pdf.

⁶ ADRP 3-0. OPERATIONS. Headquarters Department of the Army Washington, DC, 11 November 2016. URL: <https://usacac.army.mil/sites/default/files/publications/ADRP%2030%20OPERATIONS%2011NOV16.pdf> P. 3-1. 90 P.

про морально-психологічні властивості сторін конфлікту:

- морально-психологічний стан власних військ;
- т.зв. «цивільний контекст» — відомості про настрої населення у районі ведення бойових дій, стан цивільних (суспільних) груп, інститутів, соціальні відносини, суспільно-політичні організації та їх лідерів тощо;
- інформацію етноконфесійного й гуманітарно-ментального характеру (місцеві культурні, релігійні, господарчі норми й відносини, «розуміння яких має величезне значення для успішної боротьби з повстанським рухом й операцій із підтримання стабільності, та в кінцевому випадку, успіху у війні з тероризмом») (Гончаров, С.В. & Артамонов, Н.Ф. 2014, с. 62).

Висновки. Інформаційне (інформаційно-психологічне) протиборство на межі ХХ і ХХІ ст. міцно посіло в американській стратегії та військовій науці місце самостійного й ефективного виду бойових дій та воєнно-політичного впливу, здатного приносити відчутні результати як у поєднанні із застосуванням збройних сил і спецслужб, так і при відносно автономному веденні. Підтвердженням цьому стали переможні кампанії кінця ХХ — початку ХХІ ст., котрі велися з активною інформаційною підтримкою та застосуванням спеціалізованих структур інформаційної війни.

У США ще з доби «холодної війни» величезна увага приділяється розвитку теоретичних засад, практичних алгоритмів, форм і методів ціле-

спрямованого впливу на масову свідомість, його адаптації до конкретних потреб силового блоку, етнорелігійних та соціальних особливостей зарубіжної аудиторії (військ та населення противника), використанню інноваційних доробків цілого грона гуманітарних наук. Інтелектуально-технологічний рівень розробок у царині інформаційно-психологічного впливу, безперечно, суттєво посилюється залученням неурядових організацій, відомих «мозкових центрів», налагодженістю перманентних міждисциплінарних досліджень.

Повчальним елементом американського досвіду є впровадження елементів інформаційного протиборства (інформаційно-психологічних операцій) у військові та воєнно-політичні кампанії від стратегічного рівня міжнародного масштабу і до безпосереднього забезпечення тактичного щабля бойових дій. Теоретичні й прикладні настанови з ПСО оперативно впроваджувалися у документи стратегічного планування, статутні настанови військ тощо. Перспективним видається і симбіоз у використанні структур ПСО та органів «цивільного співробітництва» із повернення на свою сторону населення зарубіжних ТВД.

Досвід США з розроблення стратегії та арсеналу інформаційного протиборства засвідчує динамічне зростання застосування його інноваційних форм, котрі набули подальшого розгалуження за рахунок виокремлення таких їх різновидів, як когнітивне протиборство (консцієнтальні війни), «ментальні війни», «поведінкові війни».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Adams, T. K. (1998). *US Special Operations Forces in action: The challenge of unconventional warfare*. London Frank Cast, 360 p.
- United States Special Operations Command. (2007). URL: <https://irp.fas.org/agency/dod/socom/2007history.pdf> [дата зверн.: 06.02.2024].
- Валецкий, О.В. (2008). *Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и ее влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов*. М.: Арктика 4Д, 344 с.
- Веденєєв, Д. (2012). Сили психологічних спецоперацій США. *Волонтер*, № 5, с. 24–28.
- Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2020). *Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз*. К.: ІНФОТЕХ, 274 с.
- Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2022). *Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності*. К.: Інфотек, 256 с.
- Веденєєв, Д.В., Биструхін, Г.С. & Семука, А.І. (2010). *Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність*. К.І.С., 400 с.
- Вилко, В.М. (2004). Інформаційно-психологічне забезпечення діяльності збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах (1975–2003 рр.). *Труди Національної академії оборони України*. № 52, с. 358–368.

Гончаров, С.В. & Артамонов, Н.Ф. (2014). Достижение информационно-психологического превосходства в современных боевых условиях (по взглядам руководства армии США). *Военная мысль*. № 6, с. 61–69.

Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М. & Онищук М.І. та ін. (2006). *Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій*. К.: ВІПІ, 471 с.

Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М., Замаруєва, І.В., Онищук, М.І. & Присяжнюк М.М. (2007). *Основи організації та проведення інформаційно-психологічних операцій в інтересах ЗС України*. К.: ВІ КНУ, 77 с.

Жарков, Я.М. (2007). *Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939–2000 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — військова історія). Київ, 20 с.

Жарков, Я.М., Петрик В.М. & Присяжнюк М.М. (2013). *Інформаційно-психологічне протистояння (еволюція та сучасність)*. К.: ВІПОЛ, 248 с.

Певцов, Г.В., Гордієнко, А.М., Залкін, С.В., Сідченко, С.О., Феклістов, А.О. & Хударковський, К.І. (2017). *Інформаційно-психологічна боротьба у воєнній сфері*. Х.: Вид. Рожко С.Г., 276 с.

Скулиш, Є. Д. (заг. ред.). (2012). *Історія інформаційно-психологічного протистояння*. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 212 с.

Кацалапа, В.О. (2015). Аналіз світового досвіду залучення військ (сил) до ведення інформаційних операцій. *Труди Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. № 1, с. 15–18.

Кротюк, В.А. (ред.). (2021). *Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс*. Харків: ФОП Федорко, 558 с.

Куйбіда, В., Бебик, В. & Дмитренко, М. (2019). *Національна безпека в умовах інформаційних та гібридних війн*. К.: НАДУ, 384 с.

Курбан, О. В. (2016). Сучасні інформаційні війни в соціальних онлайн-мережах. *Інформаційне суспільство*. Вип. 23, с. 85–90.

Павловська, С.В. (2010). *Розвиток форм і методів діяльності мас-медіа у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — військова історія). Київ, 21 с.

Радецький, В. Г. (2006). *Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — військова історія). Львів, 233 с.

Ревуцький, А.В., Ушаков, І.В. & Кулинич, І.І. (2014). Управління спільними діями підрозділів сил спеціальних операцій та інформаційних операцій під час проведення військової операції. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. № 2, с. 130–136.

Руснак, І.С. & Телелім, В.М. (2000). Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі. *Наука і оборона*, № 2, с. 18–23.

Слюсаренко, А.В. (2005). *Розвиток форм і способів збройної боротьби у війнах у зоні Перської затоки у 90-х роках ХХ ст. — початку ХХІ ст.* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — військова історія). Київ, 240 с.

Слюсаренко, А.В. (2017). Становлення, організація та функції підрозділів інформаційно-психологічних операцій Сил спеціальних операцій Сухопутних військ США (середина ХХ — початок ХХІ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1, Ч. 2, с. 65–72.

Слюсаренко, А.В. (2019). *Світовий досвід розбудови та застосування сухопутного компоненту Сил спеціальних операцій (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.)*. Львів: НАСВ, 420 с.

Странніков, А.М. (2006). *Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття*. К.: Альгерпрес, 192 с.

Туляков, О. (2015). Информационная война в планах Пентагона. *Зарубежное военное обозрение*. № 11, с. 3–6.

Чекменева, Т., Ершов, Б., Трубицын, С. & Остапенко, А. (2020). Стратегия Китая по обеспечению информационной безопасности: политический и технический аспекты. *Bulletin of Social-Economic and Humanitarian Research*. № 7, с. 82–83.

Черкаський, І.Б. & Дузь-Квятченко, О.П. (2003). Уроки застосування угруповання коаліційних сил США та Великобританії проти Іраку в операції «Шок і трепет». *Труди Національної академії оборони України*. № 47, с. 23–34.

REFERENCES

- Adams, T. K. (1998). *US Special Operations Forces in action: The challenge of unconventional warfare*. London Frank Cast, 360 p. [In English].
- Chekmeneva, T., Ershov, B., Trubitsyn, S. & Ostapenko, A. (2020). Strategiya Kitaya po obespecheniyu informatsionnoy bezopasnosti: politicheskii i tehniceskii aspekti [China's information security strategy: political and technical aspects]. *Bulletin of Social-Economic and Humanitarian Research*. № 7, s. 82–83. [in Russian].
- Cherkaskyi, I.B. & Duz-Kriatchenko, O.P. (2003). Uroky zastosuvannya uhrupovannya koalitsiinykh syl SSHa ta Velykobrytanii proty Iraku v operatsii «Shok i trepet» [Lessons learned from the use of US-UK coalition forces against Iraq in Operation Shock and Awe]. *Trudy Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy*. № 47, s. 23–34. [In Ukrainian].
- Dziuba, M.T., Zharkov, Ya.M. & Onyshchuk M.I. (2006). *Narys teorii i praktyky informatsiino-psykholohichnykh operatsii* [Essay on the theory and practice of informational and psychological operations]. K.: VITI, 471 s. [In Ukrainian].
- Dziuba, M.T., Zharkov, Ya.M., Zamarueva, I.V., Onyshchuk, M.I. & Prysiazhniuk M.M. (2007). *Osnovy orhanizatsii ta provedennia informatsiino-psykholohichnykh operatsii v interesakh ZS Ukrainy* [Basics of organizing and conducting informational and psychological operations in the interests of the Armed Forces of Ukraine]. K.: VI KNU, 77 s. [In Ukrainian].
- Goncharov, S.V. & Artamonov, N.F. (2014). Dostizhenie informatsionno-psiologicheskogo prevoshodstva v sovremennyih boevyih usloviyah (po vzglyadam rukovodstva armii SSHa) [Achieving information and psychological superiority in modern combat conditions (according to the views of the US Army leadership)]. *Voennaya mysl*. № 6, s. 61–69. [in Russian].
- Skulysh, Ye. D. (ed.). (2012). *Istoriia informatsiino-psykholohichnoho protyborstva* [History of informational and psychological struggle]. K.: ZAT “VIPOL”, 212 s. [In Ukrainian].
- Katsalapa, V.O. (2015). Analiz svitovoho dosvidu zaluchennia viisk (syl) do vedennia informatsiinykh operatsii [Analysis of the world experience of involving troops (forces) in conducting information operations]. *Trudy Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho*. № 1, s. 15–18. [In Ukrainian].
- Krotiuk, V.A. (ed.). (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystyplinarnyi dyskurs* [Wars of the Information Age: An Interdisciplinary Discourse]. Kharkiv: FOP Fedorko, 558 s. [In Ukrainian].
- Kuibida, V., Bebyk, V. & Dmytrenko M. (2019). *Natsionalna bezpeka v umovakh informatsiinykh ta hibrydnykh viin* [National security in the conditions of information and hybrid wars]. K.: NADU, 384 s. [In Ukrainian].
- Kurban, O. V. (2016). Suchasni informatsiini viiny v sotsialnykh onlain-merezhakh [Modern information wars in online social networks]. *Informatsiine suspilstvo*. Vyp. 23, s. 85–90. [In Ukrainian].
- Pavlovska, S.V. (2010). *Rozvytok form i metodiv diialnosti mas-media u voiennykh konfliktakh druhoi polovyny XX stolittia* [Development of forms and methods of mass media activity in military conflicts of the second half of the 20th century] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 21s. [In Ukrainian].
- Radetskyi, V. H. (2006). *Rozvytok voiennoho mystetstva u viinakh periodu druhoi polovyny 20 stolittia* [The development of military art in the wars of the second half of the 20th century] (Candidate's thesis). Lviv, 233 s. [In Ukrainian].
- Revutskyi, A.V., Ushakov, I.V. & Kulynych, I.I. (2014). Upravlinnia spilnymy diiamy pidrozdiliv syl spetsialnykh operatsii ta informatsiinykh operatsii pid chas provedennia viiskovoi operatsii. Suchasni informatsiini tekhnologii u sferi bezpeky ta oborony [Management of joint actions of units of special operations forces and information operations during a military operation]. *Modern information technologies in the field of security and defense*. № 2, s. 130–136. [In Ukrainian].
- Pievtsov, H.V., Hordiienko, A.M., Zalkin, S.V., Sidchenko, S.O., Feklistov, A.O. & Khudarkovskyi, K.I. (2017). *Informatsiino-psykholohichna borotba u voienii sferi* [Information and psychological struggle in the military sphere]. Kh.: Vyd. Rozhko S.H., 276 s. [In Ukrainian].
- Rusnak, I.S. & Telelym, V.M. (2000). Rozvytok form i sposobiv vedennia informatsiinoi borotby na suchasnomu etap [Development of forms and methods of information struggle at the modern stage]. *Nauka i oborona*. № 2, s. 18–23. [In Ukrainian].

Sliusarenko, A.V. (2005). *Rozvytok form i sposobiv zbroinoi borotby u viinakh u zoni Perskoi zatoky u 90-kh rokakh 20 st. — pochatku 21 st.* [The development of forms and methods of armed struggle in wars in the Persian Gulf zone in the 1990s. — the beginning of the 21st century] (Candidate's thesis). Kyiv, 240 s. [In Ukrainian].

Sliusarenko, A.V. (2017). *Stanovlennia, orhanizatsiia ta funktsii pidrozdiliv informatsiino-psykholohichnykh operatsii Syl spetsoperatsii Sukhoputnykh viisk SShA (seredyna 20 — pochatok 21 st.)* [Formation, organization and functions of information and psychological operations units of the Special Operations Forces of the US Ground Forces (mid-20th - early 21st centuries)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii. Vyp. 1, Ch. 2, s. 65–72.* [In Ukrainian].

Sliusarenko, A.V. (2019). *Svitovyi dosvid rozbudovy ta zastosuvannia sukhoputnoho komponentu Syl spetsialnykh operatsii (druha polovyna 20 — pochatok 21 st.)* [World experience in the development and use of the land component of the Special Operations Forces (second half of the 20th — beginning of the 21st century)]. Lviv: NASV, 420 s. [In Ukrainian].

Strannikov, A.M. (2006). *Informatsiina borotba u voiennykh konfliktakh druhoi polovyny 20 stolittia* [Information struggle in military conflicts of the second half of the 20th century]. K.: Alterpres, 192 s. [In Ukrainian].

Tulyakov, O. (2015). *Informatsionnaya voyna v planah Pentagona* [Information war in the plans of the Pentagon]. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie. № 11, s. 3–6.* [In Russian].

United States Special Operations Command. (2007). URL: <https://irp.fas.org/agency/dod/socom/2007history.pdf> [Accessed: 06.02.2024]. [In English].

Valetskiy, O.V. (2008). *Novaya strategiya SShA i NATO v voynah v Yugoslavii, Irake, Afganistane i ee vliyanie na razvitie zarubezhnykh sistem vooruzheniya i boepripasov* [New US and NATO strategy in the wars in Yugoslavia, Iraq, Afghanistan and its impact on the development of foreign weapons and ammunition systems]. M.: Arktika 4D, 344 s. [in Russian].

Viedenieiev, D. (2012). *Syly psykholohichnykh spetsoperatsii SShA* [US psychological special operations forces]. *Volonter, № 5, s. 24–28.* [In Ukrainian].

Viedenieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2020). *Formuvannia kontseptualnykh ta funktsionalnykh peredumov hibrydnoi konfliktnosti yak zahrozy natsionalnoi bezpetsi Ukrainy: retrospektyvnyi analiz* [The formation of conceptual and functional prerequisites of hybrid conflict as a threat to the national security of Ukraine: a retrospective analysis]. K.: INFOTEKH, 274 s. [In Ukrainian].

Viedenieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2022). *Rozvytok v Ukraini naukovo-kontseptualnykh ta orhanizatsiino-funktsionalnykh zasad protydiv informatsiino-psykholohichnii zbroi yak znariaddiu hibrydnoi konfliktnosti* [Development in Ukraine of scientific-conceptual and organizational-functional foundations of countering informational-psychological weapons as a tool of hybrid conflict]. K.: Infotek, 256 s. [In Ukrainian].

Viedenieiev, D.V., Bystrukhin, H.S. & Semuka, A.I. (2010). *Hostri kihti orla. Syly spetsialnykh operatsii SShA: istoriia ta suchasnist* [Sharp claws of an eagle. US Special Operations Forces: History and Present]. K.I.S., 400 s. [In Ukrainian].

Vylko, V.M. (2004). *Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia diialnosti zbroinykh syl SShA v lokalnykh viinakh i zbroinykh konfliktakh (1975 — 2003 rr.)* [Information and psychological support for the activities of the US armed forces in local wars and armed conflicts (1975 - 2003)]. *Trudy Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy. № 52, s. 358–368.* [In Ukrainian].

Zharkov, Ya.M. (2007). *Informatsiino-psykholohichnyi vplyv na viiska ta naselennia protyvnyka (1939–2000 rr.)* [Informational and psychological impact on enemy troops and population (1939–2000)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [In Ukrainian].

Zharkov, Ya.M., Petryk, V.M. & Prysiashniuk, M.M. (2013). *Informatsiino-psykholohichne protyborstvo (evoliutsiia ta suchasnist)* [Informational and psychological conflict (evolution and modernity)]. K.: VIPOL, 248 s. [In Ukrainian].

Andrii SLIUSARENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7812-6277>

**DEVELOPMENT OF CONCEPTUAL, ORGANIZATIONAL AND TECHNOLOGICAL VIEWS
ON INFORMATION WARFARE IN THE US ARMED FORCES
(1991 — THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY)**

The article, based on the analysis of conceptual documents of the United States and special literature, examines the evolution of conceptual views and guidelines on the conduct of information warfare. An analysis of the state of scientific development of the problem in the works of scientists of the security and defence sector of Ukraine is given. The role of the information and psychological factor in the use of the US armed forces in a number of local wars and conflicts at the turn of the 20th and 21st centuries is considered.

In the USA, since the Cold War era, great attention has been paid to the development of theoretical principles, practical algorithms, forms and methods of targeted influence on mass consciousness, its adaptation to the specific needs of the power bloc, ethno-religious and social characteristics of the foreign audience (the enemy's troops and population), the use innovative works of a whole group of humanitarian sciences. The intellectual and technological level of developments in the field of informational and psychological influence is undoubtedly significantly enhanced by the involvement of non-governmental organizations, well-known "think tanks", and the establishment of permanent interdisciplinary research.

Informational (information and psychological) conflict at the border of the 20th and 21st centuries in American strategy and military science, the place of an independent and effective type of military operations and military-political influence, capable of bringing tangible results both when combined with the use of the armed forces and special services, and when conducted relatively autonomously, was established. This was confirmed by the victorious campaigns of the late 20th and early 21st centuries, which were conducted with active information support and the use of specialized structures of information warfare.

An instructive element of the American experience is the introduction of elements of information warfare (information and psychological operations) into military and military-political campaigns from the strategic level of the international scale to the direct provision of the tactical level of hostilities.

Keywords: *military art, information warfare, psychological operations, US armed forces, special operations forces, strategic communications.*

Роман КВЯТКОВСЬКИЙ

Національна академія сухопутних військ

імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7917-1739>

Електронна пошта: roman_kviatkovskiy@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ДРУГОЇ КАРАБАСЬКОЇ ВІЙНИ (2020 р.) У ЗАХІДНИХ МЕДІА ЯК ДЖЕРЕЛО ПОДАЛЬШОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Друга карабаська війна, що відбулася у 2020 році, відзначається не лише військовими діями та геополітичними наслідками у Кавказькому регіоні, а й значним впливом на сферу масової інформації. Інформаційний простір відіграв ключову роль у сприйнятті конфлікту на регіональному та світовому рівнях.

У статті розглянуто висвітлення Другої карабаської війни та її наслідків у провідних засобах масової інформації країн Заходу. Визначено, які ключові теми домінували в інформаційних матеріалах і який вплив це мало на міжнародну спільноту та формування громадської думки. Досліджено підходи до представлення інформації про війну, визначено основні ключові теми та акценти. Проаналізовано висвітлення та воєнно-політичну інтерпретацію витоків, перебігу й наслідків Другої карабаської війни у провідних західних ЗМІ, реалізацію політичних процесів у відносинах між Азербайджаном і Вірменією та процесу врегулювання Карабаського конфлікту.

Ключові слова: Азербайджан, Вірменія, Друга карабаська війна, засоби масової інформації, інформаційний простір, Карабах, локальний конфлікт, медіапростір.

Постановка проблеми. Друга карабаська війна, активні бойові дії якої відбулися у період вересня — листопада 2020 року, стала об'єктом уваги світової спільноти через геополітичну значущість та вплив на стабільність у регіоні Південного Кавказу. Однією з ключових складових конфлікту є його візуалізація та інтерпретація у медіапросторі.

Актуальність наукового дослідження полягає у необхідності розуміння та аналізу впливу засобів масової інформації на сприйняття подій, що відбувалися у період Другої карабаської війни. Таке дослідження є важливим для розуміння динаміки інформаційного простору та його впливу на міжнаціональні та міждержавні відносини у регіоні, а також для сприйняття конфлікту як на внутрішньому, так і на світовому рівнях.

Аналіз досліджень і публікацій. Конфлікт у Карабаху викликав інтерес та став предметом дослідження багатьох експертів, науковців та аналітиків. Це такі дослідники, як Томас де Ваал — експерт з регіональної політики, який досліджував політичний контекст конфлікту та його вплив на геополітичну ситуацію у Південному Кавказі (De Waal, 2013), Анвар Мамадалієв — науковець, який розглядав пропаганду в засобах масової ін-

формації у контексті Другої карабаської війни, аналізував матеріали офіційних військових джерел Вірменії та Азербайджану (Mamadaliyev, A. 2020), Ральф Врубель — аналітик, який розглядав наслідки Другої війни у Карабаху і геополітичні зміни на Південному Кавказі у пост конфліктний період (Wrobel, R. 2023). Аналізу висвітлення Другої карабаської війни у засобах масової інформації Великої Британії свою роботу присвятила Ульвія Гусейнова (Гусейнова, У. 2021). Їхні дослідження виявилися цінними для розуміння різних аспектів конфлікту, таких як політичні, військові, гуманітарні, етнічні і правозахисні аспекти.

Серед українських дослідників та науковців, які вивчали та аналізували Другу карабаську війну, слід відзначити Андрія Харука та його роботу щодо висвітлення вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 року у польських спеціалізованих виданнях (Харук, А. 2021), роботу Олега Поплавського, частково присвячену військовому складнику та ролі інформаційного забезпечення в період Другої карабаської війни (Поплавський, О. 2020), дослідження Романа Квятковського, де проаналізовано використання інформаційного простору в ході інформаційного

протиборства Вірменії та Азербайджану в період Другої карабаської війни (Квятковський, Р. 2023).

Поряд з тим, актуальним предметом дослідження залишається розкриття особливостей висвітлення та воєнно-політичної інтерпретації витоків, перебігу й наслідків Другої карабаської війни у провідних засобах масової інформації.

Мета дослідження. Розкриття особливостей відображення та воєнно-політичної інтерпретації витоків, перебігу й наслідків Другої карабаської війни у провідних західних засобах масової інформації з погляду формування джерельної бази подальшого воєнно-історичного дослідження вірмено-азербайджанських збройних конфліктів (кінець 1980-х — перша чверть XXI ст.)

Виклад основного матеріалу. На тлі складної геополітичної ситуації на Південному Кавказі Друга карабаська війна 2020 року відіграла значну роль у формуванні нового політичного ландшафту та динаміки у регіоні. Конфлікт між Азербайджаном та Вірменією, що має глибокі історичні корені, спричинив серйозні наслідки, а також викликав великий інтерес з боку міжнародної спільноти (Конфлікт в Нагірному Карабахи: причини розгортання та ескалації. 2021).

Після шести тижнів бойових дій війна завершилася перемогою Азербайджану та підписанням 10 листопада 2020 року мирного договору між Азербайджаном і Вірменією за посередництва російської федерації. Договір передбачав припинення активних воєнних дій на лінії зіткнення, визначав нові реалії на підконтрольних територіях і дипломатичні заходи для забезпечення миру та стабільності в регіоні. Азербайджан взяв під свій контроль низку населених пунктів, у тому числі друге за величиною місто регіону Шушу. Також згідно з угодою Азербайджан закріпив за собою завойовані ще наприкінці вересня території Карабаху. Крім того, Баку повернув під свій контроль кілька районів Азербайджану, що раніше складали «пояс безпеки» довкола невизнаної «Нагірно-Карабаської Республіки». У Лачинському районі під контролем російських миротворців було утворено коридор завширшки 5 км, що з'єднав частину Карабаху, досі підконтрольну вірменам, безпосередньо з самою Вірменією, а Вірменія зобов'язалася гарантувати безпеку сполучення між Азербайджаном і Нахічеванською Автономною Республікою (The Russian Foreign Ministry released the full text of the statement... 2020).

Під час звернення до нації 10 листопада 2020 року, президент Азербайджану Ільхам Алієв

заявив про завершення військової фази, під час якої офіційний Баку досяг усіх поставлених цілей, і перехід до політичного врегулювання конфлікту довкола Карабаху та назвав договір про припинення вогню «фактичною капітуляцією Вірменії». Перемога Азербайджану та підписання мирної угоди супроводжувалися масовими святкуваннями у Баку, а у грудні 2020 року у столиці провели Парад перемоги у Другій карабаській війні, що в самому Азербайджані отримала назву «Вітчизняна війна» (A Victory parade dedicated to Victory in the Patriotic War... 2020).

Утім, у підписаній угоді не йшлося про статус самого Карабаху. Саме ця територія раніше визначалася як «Нагірно-карабаська автономна область» у складі Азербайджанської РСР та була населена переважно вірменами. Після Першої карабаської війни (1988–1994 рр.) та перемоги вірмен Азербайджан втратив контроль над Карабахом і частиною прилеглих районів, та до осені 2020 року його більшу частину контролювала невизнана «Нагірно-Карабаська Республіка» (Нагірний Карабах: конфлікт у 10 відповідях. 2020). Невизначеність щодо майбутнього Карабаху у підписаній угоді, наявність різноманітних форм незадоволення серед сторін конфлікту стали основними причинами збільшення напруженості в регіоні, чергової ескалації конфлікту у прикордонній смузі та початку «антитерористичних заходів» з боку Азербайджану на території Карабаху у вересні 2023 року, Третьої карабаської війни, з метою «забезпечення та відновлення конституційного ладу Азербайджанської Республіки» (The escalation follows weeks of bloody clashes... 2023).

Після укладення договору прем'єр-міністр Вірменії Нікола Пашинян відзначив, що це не можна вважати ані перемогою, ані поразкою. Він підкреслив, що «поки є воля боротися, немає причин вважати себе переможеними, і цей момент стане новим етапом в історії національної єдності та відродження». Він також додав, що його рішення базується на «глибокому аналізі бойової ситуації та обговоренні з найкращими експертами у цій галузі». У Єревані підписання мирної угоди викликало політичну кризу та зумовило масові протести. Тисячі людей вийшли на вулиці, сотні протестувальників штурмували будівлі уряду та парламенту. Основними вимогами протестувальників були відставка прем'єр-міністра, відмова від домовленостей та продовження боротьби (Nagorno-Karabakh conflict: Violence inside Armenian parliament... 2020).

Різноманітні засоби масової інформації, такі як новинні агентства, телеканали, газети та онлайн-видання, активно висвітлювали події, пов'язані з конфліктом довкола Карабаху 2020 року, його причини та наслідки. У сюжетах та повідомленнях великої кількості мас-медіа висвітлювалися різні аспекти конфлікту: політичні, військові, економічні, гуманітарні тощо. Розглянемо відображення Другої карабаської війни у міжнародних мас-медіа, звертаючи увагу на те, які аспекти конфлікту найбільше цікавили міжнародні ЗМІ та як вони інтерпретували і висвітлювали події.

Міжнародна інформаційна агенція «Bloomberg» провела аналітичний аналіз передумов та можливих наслідків конфлікту, зосередивши увагу на наступних ключових моментах: причинах конфлікту та ролі розпаду Радянського Союзу, впливі історії Вірменії та Азербайджану, залученні Туреччини та її цілях, ролі росії, США та Франції, впливі конфлікту на постачання нафти та газу з регіону. Щодо мирного врегулювання ситуації та перспектив регіону, агенція у своїх матеріалах зазначає, що «в останні роки інтерес США до регіону знизився, і перемир'я, досягнуте наприкінці жовтня 2020 року за посередництва Державного департаменту, було порушене через кілька годин після набуття чинності. А мирний договір, підписаний 10 листопада 2020 року за посередництва РФ, фактично відсуває США та Францію, дозволяючи Путіну та Ердогану домінувати в переговорах щодо умов будь-якого майбутнього врегулювання конфлікту між Вірменією та Азербайджаном» (Why Azerbaijan and Armenia Fight With Such Tenacity. 2020).

«CNN» як міжнародне новинне агентство зосереджувалося на наданні об'єктивної та ретельно збалансованої інформації щодо Другої карабаської війни. У своїх звітах агентство акцентувало увагу на геополітичних аспектах конфлікту, його потенційних наслідках для регіону та міжнародних відносин. Одним із ключових аспектів публікацій «CNN» було висвітлення позицій обох сторін конфлікту, а також спроби розв'язати конфлікт шляхом дипломатичних зусиль. Видання намагалося зберегти об'єктивність та надавати глядачам повну картину подій на основі різних джерел та аналізу ситуації. Крім того, «CNN» звертало увагу на гуманітарні аспекти конфлікту, зокрема на відшкодування постраждалим та гуманітарну допомогу, що стала необхідною внаслідок ескалації насильства (Azerbaijan,

Armenia and Russia sign peace deal over Nagorno-Karabakh. 2020).

Висвітлення Другої карабаської війни у засобах масової інформації США відображалося через призму геополітичних та стратегічних інтересів країни. Велика увага приділялася висловлюванням офіційних осіб та спробам здійснення миротворчих дій у рамках міжнародних організацій. Аналіз публікацій у засобах масової інформації США та Канади є не менш важливим для розуміння реакції західних країн на міжнародні конфлікти та їх впливу на міжнародні відносини. Проаналізуємо, які аспекти Другої карабаської війни найбільше зацікавили американських і канадських журналістів та аналітиків, основні тенденції їхнього підходу до інтерпретації конфлікту, а також оцінимо вплив цих позицій на формування громадської думки та сприяння процесам його мирного врегулювання.

Позиція Сполучених Штатів щодо конфлікту та їхні зусилля для сприяння мирному врегулюванню, а також перспективи миру після угоди про припинення вогню викладені у матеріалах «The New York Times». Видання повідомляє, що США висловлюють підтримку мирному врегулюванню конфлікту, проте, акцентується увага на ролі Туреччини та РФ як регіональних гравців. Зазначається, що «пряме залучення Туреччини до підтримки свого етнічного тюркського союзника Азербайджану в зоні традиційного російського впливу перетворило місцеву суперечку на регіональну». Також робиться акцент на тому, що в мирній угоді нічого не говорить про довгостроковий статус території (Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail? 2021).

Інформаційне агентство «Associated Press» також активно висвітлювало події Другої карабаської війни. Агентство звертало увагу на геополітичні та гуманітарні аспекти конфлікту, аналізуючи його вплив на регіональну та міжнародну стабільність. Воно також зосереджувалося на розкритті позицій ключових гравців, таких як Азербайджан, Вірменія, Туреччина і російська федерація, та їхніх стратегічних мотивацій у контексті конфлікту.

«Протягом десятиліть дві країни були втягнуті в конфлікт через Карабах, і існували побоювання, що військові дії можуть загостритися і залучити Туреччину, яка підтримує Азербайджан, і Росію, яка має угоду про безпеку з Вірменією. Якщо перемир'я виявиться тривалим, це стане серйозним дипломатичним переворотом для

росії, оскільки має зв'язки з обома сторонами конфлікту та була посередником в угоді, в якій зафіксовані як перемоги, так і невдачі. Туреччина також заявила про свій інтерес, хоча ще невідомо, чи зможе вона розширити свій вплив, забезпечивши собі більш важливу роль у мирному процесі», — зазначено в публікації видання (Russian peacekeepers deploy to secure Nagorno-Karabakh truce. 2020).

Як повідомляє «Радіо Свобода», «Росія дозволила Азербайджану досягти успіхів у Карабаху силою, але Москва зупинила Азербайджан в той момент, коли він міг загрожувати існуванню Вірменії. Мирна угода, найімовірніше, посилить роль росії, яка є військовим союзником Вірменії і має на території цієї країни військову базу. Договір передбачає військову підтримку Росії у разі нападу на Вірменію, але він не включає Карабах або інші азербайджанські райони, захоплені Вірменією».

З іншого боку, на думку аналітиків «Радіо Свобода», росія залишається головним арбітром у регіоні, незважаючи на спроби Туреччини залучити свої сили. Проте, як зазначає мас-медіа, «багато людей на Південному Кавказі і за його межами запам'ятають, що РФ відмовилася допомогти союзникові, а її заяви в критичний момент мало відрізнялися від заяв тих країн, які мають значно менші інтереси в регіоні» (Мир у Нагірному Карабасі: капітуляція Вірменії, перемога Росії? 2020).

Журналісти впливового американського видання «The Washington Post» аналізували реакцію американських політиків, намагалися з'ясувати, які кроки приймалися для спроби врегулювання ситуації, а також розглядали політичні та гуманітарні наслідки Другої карабаської війни. Однією з головних особливостей війни видання визначає «роль Туреччини як регіональної держави та давнього ворога Вірменії, а також військову підтримку, яку було надано Азербайджану».

Водночас, «The Washington Post» повідомляє, що «припинення вогню, досягнуте за посередництвом Росії, не принесло ані повної стабільності, ані безпеки в регіоні, і в рамках мирного договору, підписаного за посередництвом Росії, Вірменія була змушена поступитися територією, яку вона контролювала десятиліттями» (The Nagorno-Karabakh conflict between... 2022). Канадська національна новинна мережа «CBC News» зосередилася на різних аспектах конфлікту, включаючи аналіз політичних та геополітич-

них аспектів і гуманітарні наслідки. «Західні країни, зокрема Франція та Сполучені Штати, були учасниками Мінського процесу, створеного ОБСЄ для пошуку остаточного врегулювання конфлікту у Карабаху. Однак після початку бойових дій у вересні 2020 року ані французи, ані американці не змогли домогтися припинення вогню. Вони також не мали змоги значно вплинути на свого партнера по НАТО — Туреччину, яка кинула свою політичну та дипломатичну вагу на допомогу Азербайджану, а такі обставини конфлікту заплямували Західний альянс. Тепер ще й схоже на те, що етнічні вірмени залишаться на території анклав, але їхню безпеку гарантуватиме контингент російських миротворців, а не вірменська армія», — зазначає новинна мережа (Armenians vent fury at West after truce... 2020).

Друга карабаська війна також привернула значну увагу *засобів масової інформації країн Європи*. Вони висвітлювали конфлікт з різних точок зору, надавали аналіз експертів, політичних аналітиків, журналістів та інших фахівців із різних галузей, а також відображали позицію країн Європейського Союзу щодо ситуації. ЗМІ європейських країн акцентували увагу на гуманітарних аспектах конфлікту, порушенні міжнародного права, ставленні до конфлікту міжнародного співтовариства та можливих шляхах його вирішення. Вони також активно використовували соціальні мережі для розповсюдження інформації та взаємодії з аудиторією.

У матеріалах британського інформаційного агентства «BBC News» зазначається, що «після перемоги свого союзника, Туреччина закріпила за собою роль ключового гравця на Кавказі, посилила свій вплив у Каспійському регіоні, полегшила доступ Азербайджану до енергоресурсів і ще більше прив'язала під себе Баку. І незважаючи на те що турецькі миротворці не були згадані в мирній угоді, президент Азербайджану Ільхам Алієв заявив, що вони будуть повністю залучені до мирного врегулювання» (Нагірний Карабах: хто виграв і що далі? 2020).

Британська газета «The Guardian» у своїх матеріалах звертає увагу на такі питання, як причини конфлікту, хід бойових дій, людські втрати, перемовини щодо мирного врегулювання, аналізує угоду про припинення вогню, роль міжнародних посередників та миротворчих сил, а також можливі наслідки мирного договору для сторін конфлікту та регіону. Щодо мирної угоди та розв'язання вірмено-азербайджанського конфлікту в регіоні, газета зазначає, що «підписуючи угоду про при-

пинення вогню Вірменія погодилася поступово повернути Баку території навколо Карабаху, які вона окупувала з 1990-х років. Однак у культурному плані все не так просто. Люди, які живуть у цих краях, не всі, але більша частина, були вірменами. І у той час як азербайджанці можуть по праву святкувати повернення до домівок, з яких вони були вигнані 30 років тому, вірменська нація залишається у небезпеці, оскільки Азербайджан постійно заперечував будь-які факти приналежності вірменам спірного регіону. Так само, як разом з Туреччиною, заперечують геноцид вірмен, у результаті якого в Анатолії було вбито до 1,5 мільйона вірмен» (The ceasefire agreement with Azerbaijan comes... 2020).

Німецьке інформаційне агентство «Deutsche Welle» у своєму аналізі ролі міжнародних дипломатичних зусиль у пошуку мирного врегулювання конфлікту та огляді впливу конфлікту на геополітичні відносини і стабільність у регіоні зазначає, що «війна, яка знову спалахнула у Карабаху восени 2020 року, стала провалом дипломатії, оскільки Захід мало цікавить конфлікт на краю Європи. США відмовилися від своєї ролі світового правоохоронця, а Євросоюз то не здатний, то не бажає взяти її на себе. Зрештою, звичайні люди на Кавказі розплачуються за те, що ніхто не почувасться відповідальним за їх долю» (The Nagorno-Karabakh conflict... 2020).

Засоби масової інформації Італії, такі як «La Repubblica», також не оминули увагою конфлікт в Карабаху, вони звертали увагу на різноманітні аспекти, включаючи політичні, військові, гуманітарні та соціальні наслідки конфлікту, акцентували свою увагу на військових злочинах, скоєних у регіоні.

«Обидві країни застосовували нетрадиційну зброю, що створювало загрозу життю мирного населення. Зокрема, атаки цивільних об'єктів, використання касетних бомб, нанесення авіаційних ударів і ударів важкої артилерії по населених пунктах без видимих військових цілей. У результаті щонайменше 143 мирних жителів з обох сторін були вбиті, а десятки тисяч людей були евакуйовані зі своїх домівок», — стверджує видання, посилаючись на дані міжнародної правозахисної організації «Human Rights Watch (Azerbaijan, nel conflitto del Nagorno-Karabakh... 2020).

У листопаді 2020 року Сенат Франції прийняв резолюцію — пропозицію групи сенаторів, у якій закликав уряд визнати незалежність Карабаху (French Senate adopts resolution... 2020). Це спричинило скандал у відносинах між Фран-

цією та Азербайджаном, викликало негативну реакцію з боку Туреччини та привернуло увагу світової преси. Президент Туреччини Реджеп Ердоган у одному із інтерв'ю назвав резолюцію «повною катастрофою», що створює небезпеку для мирного процесу у Карабаху та є спробою «відокремлення Карабаху від Азербайджану», а Міллі Меджліс Азербайджану звернувся до уряду країни з вимогою ініціювати виключення Франції з Мінської групи ОБСЄ по Карабаху (Erdogan: France's Karabakh resolution is a «disaster». 2020). Уряд Франції відразу ж заявив, що не планує визнавати незалежність Карабаху, вважаючи, що «це рішення має бути вирішене в рамках міжнародних переговорів між Азербайджаном та Вірменією, і ще поки жодна держава не визнала Карабах», — йдеться у повідомленні французької новинної радіостанції «RFI» з посиланням на прес-службу Сенату (Haut-Karabakh: la diplomatie française en accusation en Azerbaïdjan. 2020). Після цього скандалу резолюція була відкликана сенаторами, проте, цей епізод все ж показав наявність розділених поглядів у Франції щодо питання Карабаху та проблеми визнання його статусу. Зауважимо, Франція має потужну діаспору вірменського населення у країні, і жодна країна світу не визнала Карабах незалежним, навіть Вірменія.

Висновки. У статті проаналізовано як події Другої карабаської війни та її наслідки висвітлювали західні засоби масової інформації. Аналіз показав, що ЗМІ активно висвітлювали конфлікт, представляючи різні точки зору та аналізуючи події з різних ракурсів. Результати дослідження показують, що відображення війни в різних медіа відрізнялося залежно від їхніх політичних орієнтацій, країни походження та інших чинників. Деякі засоби масової інформації надавали перевагу одній стороні конфлікту, тоді як інші були більш об'єктивними. Такий підхід призвів до виникнення стереотипів та часткового спотворення уявлень про конфлікт для західної аудиторії. У цілому, дослідження висвітлення Другої карабаської війни та її наслідків у ЗМІ вказує на необхідність об'єктивного та детального аналізу інформації, що поширюється через медіа, для зрозуміння сутності конфлікту та його впливу на регіон та світову політику.

Зазначимо, що висвітлення Другої карабаської війни у західних ЗМІ спонукало до дискусій щодо майбутнього регіону та шляхів досягнення мирного врегулювання конфлікту. Це сприяло підвищенню уваги до ролі міжнародного спів-

товариства у розв'язанні подібних конфліктів та підкреслило необхідність ефективної дипломатії і міжнародної співпраці для запобігання подібним конфліктам у майбутньому.

Висвітлення подій у період Другої карабаської війни та її наслідків має вплив як на підтримку мирного вирішення конфлікту, так і на загострення напруги довкола карабаського питання. Події у регіоні Південного Кавказу мають важливе значення для міжнародної спільноти та вимагають всебічного аналізу та висвітлення, що сприяло би розумінню складних політичних та етнічних динамік у сучасному світі.

Зважаючи на значущість і складність конфлікту, подальше дослідження висвітлення Другої

карабаської війни та її наслідків у засобах масової інформації може сприяти розвитку стратегій медійного впливу на розвиток подій та формування громадської думки. Важливо враховувати різноманітність підходів та позицій, що відображаються в медійному просторі, та розвивати механізми для забезпечення об'єктивного та збалансованого висвітлення подібних конфліктів. Разом з тим, матеріали дослідження можуть слугувати джерельною базою для подальшого воєнно-історичного дослідження вірмено-азербайджанських збройних конфліктів (кінець 1980-х — перша чверть XXI ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

A Victory parade dedicated to Victory in the Patriotic War was held at the Azadlig Square, Baku. (2020). URL: <https://president.az/en/articles/view/48788> [дата зверн.: 05.03.2024].

Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail? (2021). URL: <https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijan-conflict.html?searchResultPosition=20> [дата зверн.: 06.03.2024].

Armenians vent fury at West after truce in bloody war in Nagorno-Karabakh. (2020). URL: <https://www.cbc.ca/news/world/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-truce-1.5796470> [дата зверн.: 06.03.2024].

Azerbaijan, Armenia and Russia sign peace deal over Nagorno-Karabakh. (2020). URL: <https://edition.cnn.com/2020/11/09/europe/nagorno-karabakh-shusha-armenia-azerbaijan-russia-intl/index.html> [дата зверн.: 07.03.2024].

Azerbaijan, nel conflitto del Nagorno-Karabakh contro l'Armenia sono stati commessi crimini di guerra. (2020). URL: <https://www.repubblica.it/solidarieta/diritti-umani/2020/12/22/news/azerbaijan-279437765/> [дата зверн.: 07.03.2024].

De Waal, T. (2013). *Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*. New York. NYU press, 400 p.

Erdogan: France's Karabakh resolution is a «disaster». (2020). URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20201206-erdogan-frances-karabakh-resolution-is-a-disaster/> [дата зверн.: 07.03.2024].

French Senate adopts resolution to recognise Nagorno-Karabakh Republic. (2020). URL: <https://www.commonspace.eu/news/french-senate-adopts-resolution-recognise-nagorno-karabakh-republic> [дата зверн.: 07.03.2024].

Haut-Karabakh: la diplomatie française en accusation en Azerbaïdjan. (2020). URL: <https://www.rfi.fr/fr/europe/20201201-haut-karabakh-la-diplomatie-fran%C3%A7aise-en-accusation-en-azerba%C3%AFdjan> [дата зверн.: 07.03.2024].

Huseynova, U. (2021). The Second Karabakh War through the Prism of the Most Influential British Press, 27 September — 10 November 2020. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. № 24(7–8), с. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.15421/172178>

Mamadaliev, A. (2020). Military Propaganda around the 2020 Nagorno-Karabakh War: Official Materials of Armenia and Azerbaijan Defense Ministries (as illustrated by the first day of the conflict-September 27, 2020). *Propaganda in the World & Local Conflicts*. № 7(2).

Nagorno-Karabakh conflict: Violence inside Armenian parliament as protesters denounce ceasefire. (2020). URL: <https://news.sky.com/story/nagorno-karabakh-conflict-armenia-and-azerbaijan-sign-agreement-to-end-military-conflict-12128878> [дата зверн.: 05.03.2024].

Russian peacekeepers deploy to secure Nagorno-Karabakh truce. (2020). URL: <https://apnews.com/article/russia-armenia-azerbaijan-33da1f6a3e66e6c09efd4fa1cad9e927> [дата зверн.: 06.03.2024].

The ceasefire agreement with Azerbaijan comes with great risks for Armenia. (2020). URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/nov/19/ceasefire-agreement-azerbaijan-great-risks-armenia> [дата зверн.: 07.03.2024].

The escalation follows weeks of bloody clashes and comes three years after a full-scale war with Armenia over the Caucasus region. (2023). URL: <https://www.politico.eu/article/azerbaijan-launch-anti-terror-operation-nagorno-karabakh-armenia/> [дата зверн.: 05.03.2024].

The Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, explained. (2022). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/08/04/nagorno-karabakh-conflict-explained/> [дата зверн.: 06.03.2024].

The Nagorno-Karabakh conflict. (2020). URL: <https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh/t-66863207> [дата зверн.: 07.03.2024].

The Russian Foreign Ministry released the full text of the statement by the President of Azerbaijan the Prime Minister of Armenia and the President of the Russian Federation. (2020). URL: https://arminfo.info/full_news.php?id=57916&__cf_chl_jschl_tk&lang=3 [дата зверн.: 05.03.2024].

Why Azerbaijan and Armenia Fight With Such Tenacity. (2020). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-09-28/why-stakes-are-raised-in-the-azeri-armenian-conflict-quicktake?sref=nScyySLq> [дата зверн.: 06.03.2024].

Wrobel, R. (2023). The changing geopolitics in the South Caucasus during the war in Ukraine: Chances and risks for the region. *Ordnungspolitische Diskurse*. № 2.

Квятковський, Р. (2023). Протиборство в інформаційному просторі Азербайджану та Вірменії в період Другої війни у Нагірному Карабаху. *Військово-науковий вісник*. № 39, с. 137–153. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.137-153>

Конфлікт в Нагірному Карабасі: причини розгортання та ескалації. (2021). URL: <https://censs.org/tag/нагірнийкарабах/> [дата зверн.: 05.03.2024].

Мир у Нагірному Карабасі: капітуляція Вірменії, перемога Росії? (2020). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/мир-у-нагірному-карабасі/30940800.html> [дата зверн.: 06.03.2024].

Нагірний Карабах: конфлікт у 10 відповідях. (2020). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30864543.html> [дата зверн.: 05.03.2024].

Нагірний Карабах: хто виграв і що далі? (2020). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54887608> [дата зверн.: 06.03.2024].

Поплавський, О. (2020). Військовий складник загального успіху Азербайджану у «другій карабаській війні». *Літопис Волині*. № 23, с. 77–85. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.14>

Харук, А. (2021). Висвітлення вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 р. у польських спеціалізованих виданнях. *Військово-науковий вісник*. № 35, с. 281–290. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.281-290>

REFERENCES

A Victory parade dedicated to Victory in the Patriotic War was held at the Azadlig Square, Baku. (2020). URL: <https://president.az/en/articles/view/48788> [Accessed: 05.03.2024]. [in English].

Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail? (2021). URL: <https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijan-conflict.html?searchResultPosition=20> [Accessed: 06.03.2024]. [in English].

Armenians vent fury at West after truce in bloody war in Nagorno-Karabakh. (2020). URL: <https://www.cbc.ca/news/world/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-truce-1.5796470> [Accessed: 06.03.2024]. [in English].

Azerbaijan, Armenia and Russia sign peace deal over Nagorno-Karabakh. (2020). URL: <https://edition.cnn.com/2020/11/09/europe/nagorno-karabakh-shusha-armenia-azerbaijan-russia-intl/index.html> [Accessed: 07.03.2024]. [in English].

Azerbaijan, nel conflitto del Nagorno-Karabakh contro l'Armenia sono stati commessi crimini di Guerra. (2020). URL: <https://www.repubblica.it/solidarieta/diritti-umani/2020/12/22/news/azerbaijan-279437765/> [Accessed: 07.03.2024]. [in Italian].

De Waal, T. (2013). Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war. New York. NYU press, 400 p. [in English].

Erdogan: France's Karabakh resolution is a «disaster». (2020). URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20201206-erdogan-frances-karabakh-resolution-is-a-disaster/> [Accessed: 07.03.2024]. [in English].

French Senate adopts resolution to recognise Nagorno-Karabakh Republic. (2020). URL: <https://www.commonspace.eu/news/french-senate-adopts-resolution-recognise-nagorno-karabakh-republic> [Accessed: 07.03.2024]. [in English].

Haut-Karabakh: la diplomatie française en accusation en Azerbaïdjan. (2020). URL: <https://www.rfi.fr/fr/europe/20201201-haut-karabakh-la-diplomatie-fran%C3%A7aise-en-accusation-en-azerba%C3%AFdjan> [Accessed: 07.03.2024]. [in French].

Huseynova, U. (2021). The Second Karabakh War through the Prism of the Most Influential British Press, 27 September-10 November 2020. *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani»*. № 24(7–8), с. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.15421/172178>. [in English].

Kharuk, A. (2021). Vysvitlennia virmeno-azerbaidzhanskoho zbroinoho konfliktu 2020 r. u polskykh spetsializovanykh vydanniakh [Coverage of the Armenian-Azerbaijani armed conflict in 2020 in Polish specialized publications]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. № 35, s. 281–290. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.281-290>. [in Ukrainian].

Konflikt v Nahirnomu Karabasi: prychny rozghortannia ta eskalatsii. (2021). [The conflict in Nagorno-Karabakh: causes of deployment and escalation.]. URL: <https://cens.org/tag/нагiрнийкарабах/> [Accessed: 05.03.2024]. [in Ukrainian].

Kviatkovskiy, R. (2023). Protyborstvo v informatsiinomu prostori Azerbaidzhanu ta Virmenii v period Druhoi viiny u Nahirnomu Karabakhu [Rivalry in the information space of Azerbaijan and Armenia during the Second Nagorno-Karabakh War]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. № 39, p. 137–153. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.137-153>. [in Ukrainian].

Mamadaliyev, A. (2020). Military Propaganda around the 2020 Nagorno-Karabakh War: Official Materials of Armenia and Azerbaijan Defense Ministries (as illustrated by the first day of the conflict-September 27, 2020). *Propaganda in the World & Local Conflicts*. № 7(2). [in English].

Myr u Nahirnomu Karabasi: kapituliatsiia Virmenii, peremoha Rosii? (2020). [Peace in Nagorno-Karabakh: Armenia's surrender, Russia's victory?]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/myr-u-nahirnomu-karabasi/30940800.html> [Accessed: 06.03.2024]. [in Ukrainian].

Nagorno-Karabakh conflict: Violence inside Armenian parliament as protesters denounce ceasefire. (2020). URL: <https://news.sky.com/story/nagorno-karabakh-conflict-armenia-and-azerbaijan-sign-agreement-to-end-military-conflict-12128878> [Accessed: 05.03.2024]. [in English].

Nahirnyi Karabakh: khto vyhrav i shcho dali? (2020). [Nagorno-Karabakh: who won and what next?]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54887608> [Accessed: 06.03.2024]. [in Ukrainian].

Nahirnyi Karabakh: konflikt u 10 vidpovidiakh. (2020). [Nagorno-Karabakh: the conflict in 10 answers]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30864543.html> [Accessed: 05.03.2024]. [in Ukrainian].

Poplavskiy, O. (2020). Viiskovyi skladnyk zahalnoho uspihku Azerbaidzhanu u «druhii karabaskii viini» [The military component of the overall success of Azerbaijan in the «second Karabakh war»]. *Litopys Volyni*. № 23, s. 77–85. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.14>. [in Ukrainian].

Russian peacekeepers deploy to secure Nagorno-Karabakh truce. (2020). URL: <https://apnews.com/article/russia-armenia-azerbaijan-33da1f6a3e66e6c09efd4fa1cad9e927> [Accessed: 06.03.2024]. [in English].

The ceasefire agreement with Azerbaijan comes with great risks for Armenia. (2020). URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/nov/19/ceasefire-agreement-azerbaijan-great-risks-armenia> [Accessed: 07.03.2024]. [in English].

The escalation follows weeks of bloody clashes and comes three years after a full-scale war with Armenia over the Caucasus region. (2023). URL: <https://www.politico.eu/article/azerbaijan-launch-anti-terror-operation-nagorno-karabakh-armenia/> [Accessed: 05.03.2024]. [in English].

The Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, explained. (2022). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/08/04/nagorno-karabakh-conflict-explained/> [Accessed: 06.03.2024]. [in English].

The Nagorno-Karabakh conflict. (2020). URL: <https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh/t-66863207> [Accessed: 07.03.2024]. [in English].

The Russian Foreign Ministry released the full text of the statement by the President of Azerbaijan, the Prime Minister of Armenia and the President of the Russian Federation. (2020). URL: https://arminfo.info/full_news.php?id=57916&__cf_chl_jschl_tk&lang=3 [Accessed: 05.03.2024]. [in English].

Why Azerbaijan and Armenia Fight With Such Tenacity. (2020). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-09-28/why-stakes-are-raised-in-the-azeri-armenian-conflict-quicktake?sref=nScyySLq> [Accessed: 06.03.2024]. [in English].

Wrobel, R. (2023). The changing geopolitics in the South Caucasus during the war in Ukraine: Chances and risks for the region. *Ordnungspolitische Diskurse*. №2. [in English].

Roman KVIATKOVSKIY

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7917-1739>

FEATURES OF THE COVERAGE OF THE SECOND KARABAKH WAR (2020) IN WESTERN MEDIA AS A SOURCE OF FURTHER MILITARY-HISTORICAL RESEARCH

The second Karabakh war, which took place in 2020, is marked not only by military actions and geopolitical consequences in the Caucasus region but also by a significant impact on the sphere of mass information. The information space played a key role in the perception of the conflict at the domestic, regional, and global levels.

The article examines the coverage of the Second Karabakh War and its consequences in the leading mass media of Western countries. It was determined which key topics dominated the information materials, and what impact this had on the international community and the formation of public opinion. Approaches to the presentation of information about the war were studied, and the main key themes and accents were determined. The coverage and military-political interpretation of the origins, course, and consequences of the Second Karabakh War (2020) in the leading Western mass media, the implementation of political processes in the relations between Azerbaijan and Armenia, and the process of settling the Karabakh conflict are analyzed.

The Second Karabakh War became the object of the world community's attention due to its great geopolitical importance and significant impact on stability in the South Caucasus region. One of the key components of the conflict is its visualization and interpretation in the media space.

The relevance of scientific research lies in the need to understand and analyze the influence of the mass media on the perception of the events taking place during the Second Karabakh War. Such research is important for understanding the dynamics of the information space and its impact on international and interstate relations in the region, as well as for the perception of conflict both at the domestic and global levels.

The results of the study show that the depiction of the war in different media differed depending on their political orientations, country of origin, and other factors. Some media favoured one side of the conflict, while others were more objective. This approach led to the emergence of stereotypes and partial distortion of ideas about the conflict for the Western audience.

As a result of the study, it was established that the coverage of the events during the Second Karabakh War and its consequences had an impact both on the support of a peaceful resolution of the conflict and on the aggravation of the tension surrounding the Karabakh issue. The events in the South Caucasus region are important for the international community and require comprehensive analysis and coverage, contributing to the understanding of the complex political and ethnic dynamics in the modern world.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Second Karabakh War, mass media, information space, Karabakh, local conflict, media space.

Оксана ШЕРЕМЕТА

кандидат філософських наук

Інститут філософії імені Г.С.Сковороди

Національної академії наук України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8364-4300>

Електронна пошта: osheremeta2015@gmail.com

**ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
Й ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА
У СУСПІЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО (1865–1944)**

У статті розкривається зміст поглядів митрополита УГКЦ Андрея Шептицького на військові організації українського громадянського суспільства як складові національного державотворення, розвинутих у межах його етичної системи, побудованої на засадах раннього неомізму. Наведено приклади організованої митрополитом діяльності у сфері душпастирської опіки українських військових. Основними джерелами статті стали пастирське послання Андрея Шептицького «Як будувати Рідну Хату?» та спогади військових капеланів.

Ключові слова: *Андрей Шептицький, неомізм, людський закон, побудова й оборона держави, військове капеланство.*

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах повномасштабної війни росії проти України кожен громадянин замислюється над її причинами, наслідками та пошуками шляхів перемоги. Означені питання, як і відповіді на них, укорінені у підході до побудови й оборони держави. Пошуку вірних рішень може сприяти звернення до повчання словом та ділом митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького

Аналіз джерел та публікацій. Бачення митрополитом організації оборони української держави тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства, а тоді з її побудовою. У задумі Шептицького ці процеси є важливими складовими його етичного вчення, створеного у межах раннього неомізму (Шеремета, О. 2010). Державотворчі погляди митрополита викладені у посланні «Як будувати Рідну Хату?», інша назва якого «Ідеалом нашого суспільного життя» (Шептицький, А. 1998, с. 519–533). Як засвідчив о. Іван Гриньох, його перший варіант, написаний у грудні 1941 р., конфіскувала німецька окупаційна влада. На екземплярі, призначеному для Ватиканського архіву, митрополит власноруч написав: «Послання сконфісковане з ч. 2 А.В. за 1942 р., писане так, щоб уникнути конфіскації» (Гриньох, І. 1961, с. 35). Його текст із дещо зміненою термінологією був опублікований пізніше, у 1942 році. У ньому митрополит, за допомогою натяків,

у межах дозволеного, вказував на необхідність створення професійних оборонних спільнот та військових структур українським громадянським суспільством ще до моменту проголошення українцями держави. Після того мав відбуватися їх інтенсивний розвиток.

Відсутність української державності й поразка національно-визвольних змагань суттєво обмежували свободу висловлювань митрополита, зокрема у пастирських посланнях. За таких обставин важливо було віднаходити можливості для діяльності, не завжди відкритої. Дозволеним способом допомоги українським воїнам було військове капеланство. Відповідно, важливим джерелом стали спогади й дослідження сформованих під виховним впливом Андрея Шептицького капеланів, яких митрополит наставляв й особисто благословив на службу військовим. Вони були свідками його діяльності по створенню оборонної здатності українців, про що писали у своїх працях, які одними з перших почали формувати присвячену митрополиту історіографію. До них належали отець Ісидор Нагаєвський (1908–1989), капелан дивізії «Галичина», історик, в'язень польського табору, радянської та гестапівської тюрм, американської окупаційної зони у Німеччині й Італії, доктор філософії, професор, дійсний член НТШ у США, автор праці «Спогади польового духовника» (Нагаєвський, І. 1985); отець Іван

Гриньох (1907–1994), капелан, богослов, політичний діяч, дійсний член НТШ, автор книги «Слуга Божий Андрей — благовісник єдності» (Гриньох, І. 1961); отець Василь Лаба (1887–1976), капелан українських військових у австрійській армії під час Першої світової війни, у лавах УГА та дивізії «Галичина», професор Богословської Академії, патролог і каноніст, автор однієї з перших біографій Андрея Шептицького «Великий Митрополит Андрей. Його життя і заслуги» (Лаба, В. 1990) та спогадів «Заслужна роля польового духівництва» (Лаба, В. 1958, с. 309–312).

У контексті дослідження особливо цікаві праці О. Кіцери та П. Пундія, які висвітлюють внесок митрополита у розбудову у 1903 р. благодійного лікувального товариства «Народна Лічниця», а пізніше «Українського шпиталю «Народна Лічниця» імені Митрополита Андрея Шептицького», де зокрема проходили лікування інваліди УГА (Кіцера, О. 2015, с. 8–17; Пундій, П. 2015, с. 18–24). Це підтверджує і поручник УГА Максим Брилинський у статті «Інваліди УГА» (Брилинський, М. 1958, с. 594–604). Багато фактів про організацію військового капеланства та діяльність капеланів під проводом митрополита містяться в авторефераті кандидатської дисертації та монографії Д. Забзалюка (Забзалюк, Д. 2007; Забзалюк, Д. 2012).

Мета статті — розкрити зміст суспільно-етичних поглядів митрополита Андрея Шептицького на мілітарні аспекти розбудови українського громадянського суспільства та військову організацію національної держави, висвітлити його особисту участь в організації душпастирської опіки українських військовиків.

Виклад основного матеріалу. Питання побудови та оборони держави митрополит розвивав у рамках вчення про людський закон. Він є складовою частиною етичної системи Андрея Шептицького, що складається з етики законів (людський, природний та божественний) та етики чеснот, створеної у межах раннього неотомізму (див. детальніше: Шеремета, О. Ю. 2010). Відтак, відновлене вчення Томи Аквінського стало основою формування митрополитом поглядів про необхідність створення оборонних структур української держави та підтримки організації українських військових формувань у 1900–1944 рр. Тому тут важливо зупинитися на окремих частинах етичної системи Андрея Шептицького.

Погляди на українське громадянське суспільство та його оборонну функцію. А. Шептицький вважав, що українці мають бути готовими до

формування власної держави і ще до її проголошення побудувати громадянське суспільство. На думку митрополита, кожна українська сім'я має бути надійною «клітинкою національного організму», заснованою на любові, спільному вихованні дітей, а члени сім'ї — дбати про її економічне зростання. З початку свого єпископського урядування Шептицький закликав українців до збагачення зусиллями власної праці. Він пояснював, що Євангеліє засуджує лише несправедне багатство, а не багатство взагалі. Лінощі, пиятика, негосподарність, що призводять до розорення, природний закон і Біблія засуджують як тяжкі гріхи. Кожна сім'я також має бути осередком національної та релігійної культури. Шептицький заохочував українські сім'ї до вранішніх та вечірніх молитов, до читання вголос національної та релігійної літератури. Сім'ї мають поєднуватися у територіальні громади, що під духовним проводом священника та місцевої інтелігенції мають, завдяки організації братств та кооперативів, запобігати розоренню та стимулювати свій економічний розквіт. Забезпечення матеріального добробуту має поєднуватися зі здобутками духовного життя. Шлях до останнього владика Андрей вбачав у єднанні в церковному житті, частому причащенні, відкритті хат-читалень, проведенні інтелігенцією релігійно- та національно-просвітницької роботи.

Єдність громад є необхідною, але недостатньою умовою для становлення національного організму. Мають виникати і розвиватися також громадські об'єднання: «Є чи можуть бути, спільноти рільничі, промислові, торгівельні, наукові, літературні, мистецькі, кооперативи і синдикати різних фахів і працівників» (Кравчук, А. (за ред.) 1998, с. 528). Створення територіальних громад та громадських об'єднань (професійних спілок, кооперативів, братств тверезості, культурницьких ініціатив тощо) є справою добровільною, однак, необхідною для органічного розвитку сім'ї та нації. Згадані об'єднання є найбільш штучними із людських спільнот. Про них Шептицький зауважує наступне: «Дальшими організаціями, що вже даліше відходять від первовзору-організму, — то всі спільноти, товариства, об'єднання, кооперативи, професійні спілки, що утворені волею людей для оборони, або для розвою якихось спільних дібр чи потреб» (Кравчук, А. (за ред.) 1998, с. 520) Продовжуючи думку митрополита, сюди можна віднести і військо як різновид професійних об'єднань. Об'єднання творяться вільними зусиллями громадян, які не можуть бути пасивними та байдужими до процвітання й обо-

рони своєї країни. Інакше настане омертвіння організму чи цілковите знищення.

У митрополита зразок живого організму для будь-яких об'єднань людей (сім'ї, громад, громадянського суспільства нації, держави тощо), свого роду конструктивний ідеал, подібності до якого всі вони, у тому числі й оборонні, мають прагнути (див. детальніше: Шеремета, О. 2010, с. 116–133). Цю ідею підкреслює й І. Гриньох, наштовхуючи на думку, що зразком живого організму для митрополита є Христова Церква, у якій кожен свідомий християнин — це елементарна частина «таїнственного христового організму» (Гриньох, І. 1961, с. 37).

На думку митрополита, держава, завдяки створенню добрих законів, не суперечних природному та божественному праву, має забезпечити умови повноцінного розвитку професійних об'єднань, у тому числі й військових. А. Шептицький вважав, коли історія дасть українському народові шанс мати власну державу, громадянські об'єднання мають виступити основою для суспільних інститутів та війська. У рамках громадянських об'єднань мають бути заздалегідь підготовлені економічні, політичні, військові, духовні структури для національної держави. З її створенням громадянське суспільство має продовжувати розвиватися. Громади і громадянські суспільства існують тому, що людина природно схильна до таких об'єднань, «у тих спільнотах чоловік шукає заспокоєння потреб, яких не заспокоює ні родина, ні держава» (Шептицький, А. 1998, с. 528). Свобода діяльності й найкраще втілення в життя цілей цих спільнот має бути забезпечена людським законом.

Як зазначав у своїй праці «Слуга Божий Андрей — благовісник єдності» І. Гриньох, найціннішою спадщиною митрополита Андрея є його слово (Гриньох, І. 1961, с. 12). В. Янів у вступі до неї писав, що митрополит навчив свою паству приймати удари та протиставлятися їм, бути готовими до майбутніх випробувань (Гриньох, І. 1961, с. 6).

За свідченням військового капелана І. Нагаєвського, Андрей Шептицький добре розумів необхідність пробуджувати у молоді інтерес до професії військового і щороку «переконував українських молодих людей, що нам конче потрібні штабові старшини й генерали, бо без них не буде армії, а без армії не буде відновлення рідної державності» (Нагаєвський, І. 1985, с. 15). Митрополит й сам проходив військову службу в австро-угорській кавалерії, змушений був її

припинити 1884 р. через хворобу (Лаба, В. 1990, с. 16), що давало йому змогу особисто засвідчити наскільки важливою є мотивація, вишкіл та освіта для боєздатності армії. Саме через недостатній інтерес молоді до військової служби та небажання вступати до військової академії, де для українців стало зберігалось щороку два місця в Австро-Угорський період, отець Нагаєвський вбачав таємну причину невдач українського народу у Першій світовій війні (Нагаєвський, І. 1985, с. 15).

Практична діяльність митрополита у воєнно-капеланській сфері. Із теоретичною тісно пов'язана і практична діяльність митрополита для побудови майбутньої української держави. У контексті дослідження варто торкнутися питання медицини, інвалідів війни, військового капеланства. Бажаючи наблизити тогочасне українське суспільство до живого організму, Шептицький намагався огорнути своєю пастирською опікою усі сфери його життя. Особливу увагу митрополит приділяв охороні здоров'я. Прикладом солідарності стала гармонійна співпраця громадськості, Церкви та особисто митрополита у побудові «Народної лічниці».

За ініціативи Є. Озаркевича, підтриманої лікарями-українцями, галицьким духовенством, юристами, урядовцями та міщанами, у 1903 р. було створено товариство «Народна лічниця». Як пише О. Кіцера, переконавшись, що товариство лікує хворих безкоштовно й без огляду на їх віросповідання та національність, митрополит взяв цю добродійну організацію під свою опіку як духовну, так і фінансову (Кіцера, О. 2015, с. 8–9).

У 1929 році на зібранні представників українських громадських товариств для обговорення святкування 30-річчя на владичому престолі митрополита прозвучала пропозиція лікаря Івана Куровця відзначити цю подію побудовою шпиталю імені Андрея Шептицького. Як зазначає О. Кіцера, ініціативний комітет, очолюваний єпископом Іваном Бучком, за чотири роки зібрав 150 тис. злотих. Завдяки заклику управи «Народної лічниці» до громадськості станом на 1938 р. знайшлося 50 фундаторів іменних ліжок. Серед добродійців шпиталю була архієпархіальна рада Львівського ординаріату, директор української гімназії у Перемишлі Михайло Грицак, родина інженера Павла Дубравка та багато інших. Земельну ділянку для будівництва шпиталю та 5 тис. американських доларів подарував митрополит Шептицький (Кіцера, О. 2015, с. 11–13). Завдяки суспільній діяльності, свідомим зусиллям особи-

стостей, без державних коштів у 1938 р. шпиталь розпочав свою діяльність.

Постійними підопічними «Народної лічниці», як зазначають дослідники О. Кіцера та П. Пундій, були воїни Української Галицької Армії, які отримували у ній повне, безкоштовне медичне обслуговування з амбулаторними операціями (Кіцера, О. 2015, с. 10; Пундій, П. 2015, с. 19). Цю інформацію підтверджує і М. Брилинський, вказуючи, що інваліди УГА лікувались у львівських лікарів та «Народній лічниці» (Брилинський, М. 1958, с. 598–599). Під час війн у ній лікували поранених і хворих. Після захоплення Львова під час Першої світової війни, російські війська на базі медичного закладу організували військовий шпиталь. Під час відходу росіяни забрали з лікарні інструменти, прилади та навіть білизну (Пундій, П. 2015, с. 19). У 1939 р., після захоплення Львова радянськими військами, лічниця, до того як там був влаштований лікувальний заклад для владної верхівки, лікувала польських військових (Кіцера, О. 2015, с. 15–16). Переобладнання закладу на шпиталі загарбниками та пограбування майна після відступу свідчить про високий рівень її забезпечення. Під час Другої світової війни статус шпиталю було відновлено й призначено капелана, що вказує на підтримку Церквою шпитального служіння.

На особливу увагу заслуговує історія українського військового капеланства. Д. Забзалюк доводить, що співпраця митрополита Шептицького, священників та українського військового командування сприяла організації духовної опіки у всіх українських військових формуваннях досліджуваного періоду (легіону Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, «Карпатської Січі», батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», стрілецької дивізії «Галичина», 1-ї Української дивізії у складі Української Національної Армії, Української Повстанської Армії). Митрополит Андрей Шептицький уважно стежив за діяльністю капеланів на фронтах, за можливості приїжджав особисто. Так, у жовтні 1917 р. відвідав Кіш і Вишкіл легіону Українських Січових Стрільців, освятив його прапор, переглянув стрілецький стройовий огляд, освятив пам'ятник полеглим воякам (Забзалюк, Д. 2007).

Д. Забзалюк відзначає, що духовенство УГКЦ на чолі з митрополитом Шептицьким, членом Української Народної Ради, відіграло активну роль у Першолистопадовому повстанні 1918 р. Священники брали участь у створенні військових частин і підрозділів УГА і разом з ними пішли на

фронт відстоювати незалежність республіки (Забзалюк, Д. 2007). Як підсумовував отець Василь Лаба, навіть окремі місцеві парохі були організаторами перевороту й очолювали новостворені органи української влади на місцях. Духовенство разом зі світською інтелігенцією та селянством стало до боротьби під прапором власної держави та докладало максимум зусиль для її розбудови (Лаба, В. 1958, с. 310).

Західноукраїнська народна республіка певної мірою практично реалізувала вчення митрополита про людський закон у військовій сфері, який, зокрема, забезпечив на законодавчому рівні можливість духовної опіки військових. Уряд республіки та державний секретаріат військових справ (далі — ДСВС) створили чітку структуру служби військових капеланів. Її організаційну схему визначили наказами ДСВС та Начальної Команди Галицької армії (далі — НКГА). Згідно з наказом ДСВС при військовому міністерстві 1 січня 1919 р. було створено вищий орган духовенства Збройних сил Зарадче Преподобництво, що призначав і звільняв капеланів, визначав їх права і статус, а також обов'язки, форми і методи діяльності. При НКГА — Польове Преподобництво, якому підпорядковувалися польові духовники бойових груп, згодом корпусів, бригад, полків та інших частин армії. Капеланів було зрівняно у правах зі старшинами, впроваджено для них ранги (Забзалюк, Д. 2012, с. 86–88). Отець В. Лаба згадував, крім опису обов'язків, однострою та звань капеланів, і про їх піднесений настрій завдяки службі в українській армії. Зазначав, що нестачу капеланів в УГА на початку війни вдалося подолати завдяки українським військовим духівникам австрійської армії, які поверталися з далеких фронтів та полону (Лаба, В. 1958, с. 311).

Найважливішою метою діяльності військового капеланства митрополит вбачав у турботі про спасіння душ. На її виконання наставляв військових капеланів, про що свідчить І. Нагаєвський (Нагаєвський, І. 1985, с. 9). Проте ця мета сприяла налагодженню й багатьох інших аспектів життя військових. Наприклад, за Забзалюком, капелани УСС, окрім релігійних, вважали своїми обов'язками добровільно долучатися до виховної роботи командування, опіки над пораненими, ведення обліку полеглих та місць їхніх поховань. На військових духівників УГА також було покладено організацію поховань полеглих воїнів, облаштування стрілецьких цвинтарів, могил із написами та їх ретельний облік. Капелани намагалися бути

корисними у всіх сферах військової служби і побуту вояків, піклувалися про матеріальне забезпечення стрільців та командирів (Забзалюк, Д. 2007).

Із перешкодами у виконанні не лише своїх обов'язків, а й призначенням на посади військові капелани зіткнулися в українських формуваннях вермахту. На вимогу українців, які пам'ятали, що християни спочатку мають слухати Бога і його Церкву, а тоді світську владу, у штат батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» було впроваджено посаду капелана. Дотримання цього християнського обов'язку й виступи духівників на захист військових пізніше створювало конфлікти між українськими капеланами та німецьким командуванням, що стало однією з причин їх розформування. Щоб домогтися призначення капеланів у кожен частину дивізії «Галичина», тобто 12 греко-католицьких священників, митрополиту Шептицькому спільно з українським командуванням потрібно було подолати опір відомства Гимmlера. Як зазначає Забзалюк, і у таких умовах капелани гідно виконували свої обов'язки (Забзалюк, Д. 2007).

Слушним буде розглядати мету створення військових формувань та обов'язки їх капеланів у складі німецької армії з позиції вищого духовенства УГКЦ. Її добре демонструє «Слово з нагоди річниці створення української дивізії «Галичина»» Патріарха Йосипа Сліпого, учня та наступника Андрея Шептицького на митрополитому престолі. Він писав, що у Другій світовій війні зійшлися дві сили для панування над Європою та світом. Їх зіткнення використали українці як нагоду здобути волю. Для спротиву з'явилася потреба створити військові формування з модерним військовим вишколом, одним із яких у 1943 р. стала дивізія «Галичина» (Нагаєвський, І. 1985, с. 6). «Українська Галицька Дивізія», як зазначав кардинал, під кінець війни стає основою Української Національної Армії. «Продовжуючи славу традицію Українських Січових Стрільців, — писав Сліпий, — на зміну батькам йдуть їхні сини, щоб з поміччю св. Юра та Пречистої Матері підняти червону калину — символ потоптаної нашої Батьківщини. Їхня ціль не була будувати «нову Європу» чи служити новому наїзникові, а у слушний час на згарищах обидвох імперій творити свою нову державу» (Нагаєвський, І. 1985, с. 6).

Перед капеланами Першої Української дивізії у складі Української Національної Армії, після закінчення війни й перебування її складу у таборах

для інтернованих в Італії, новим викликом стало завданням не допустити повернення до СРСР дивізійників, де на них чекали репресії. Капелани встановили зв'язок із Ватиканом і особисто з Папою Пієм XII, який врятував вояків дивізії, звернувшись до англійців із проханням надати українцям захист. Спільними зусиллями церковних діячів та української діаспори у вересні 1948 р. уряд Великої Британії звільнив вояків і надав їм статус емігрантів (Забзалюк, Д. 2007). Крім того, отець Іван Гриньох, уже як другий віце-президент Української головної визвольної ради (УГВР), виконуючи дипломатичну місію, брав участь у секретних переговорах із офіційними представниками Румунії і Угорщини. І. Гриньох в одній зі своїх доповідей зазначав, як згадує один із членів УГВР Микола Галів, що тоді вдалося домовитися з угорцями про зброю, яку їхні відступаючі військові частини залишатимуть для УПА (Галів, М. 2007). Отож, військові капелани гідно продовжували справу митрополита, готували українців до побудови власної держави та її війська на християнських засадах. Багато з них пожертвували для цієї мети своїм життям.

Висновки. Погляди на необхідність побудови українцями національної держави та війська митрополит А. Шептицький розвивав на засадах раннього неотомізму у межах вчення про людський закон — важливої складової його власної етичної системи. Митрополит накреслив план створення українцями спочатку громадянського суспільства, а згодом — держави, без крайнощів індивідуалізму та колективізму, у центрі яких стоїть людина як індивідуальність, творець та учасник створених нею спільнот для особистого та суспільного розвитку. Розуміння необхідності збереження життя особистості, права вільного розвитку сім'ї для примноження роду, творення вільних об'єднань добросесних громадян, які співпрацюють для примноження спільного добра, у задумі митрополита формує потребу створення оборонних структур та військових формувань ще у громадянському суспільстві. Зі створенням держави вони мають перерости у відповідні міністерства, відомства та армію, й продовжувати оберігати вільний розвиток громадянського суспільства.

Андрей Шептицький вказував на важливість виховання необхідної мотивації у молоді для вступу до військових навчальних закладів та війська. Добре умотивованими, на його думку, мали бути й громадяни незалежної держави українців, щоб свідомо дбати про її оборонні

потужності та армію. Держава ж зобов'язана виконувати свою головну функцію — створювати відповідні закони, що сприятимуть підвищенню її обороноздатності.

Дбав митрополит і безпосередньо про українських військових, розвиваючи службу військових капеланів. Вони, окрім суто священницьких обов'язків, опікувалися культурними та матеріальними потребами воїнів, вдавалися й до ди-

пломатичної діяльності для їх захисту та забезпечення озброєнням, як у випадку І. Гриньоха. Заохочував митрополит і цивільних турбуватися про військових, надихаючи на спорудження «Народної лікарни» й турботу про інвалідів війни. Метою повчань та діяльності митрополита Андрея Шептицького було навчити українців діяти спільно, злагоджено, як єдиний живий організм, для розбудови та оборони власної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Брилинський, М. (1958). Інваліди УГА. *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Видавництво «Канадійський Фармер», с. 594–604.

Галів, М. (2007). Іван Гриньох: душпастир і політик. *Патріархат*. № 6 (403). URL: <https://web.archive.org/web/20081203163129/http://www.patriarkhat.org.ua/ukr/archive/article%3B426%3B403/> [дата зверн.: 15.12.2023].

Гриньох, І. (1961). *Слуга Божий Андрей — благовісник єдності*. Мюнхен: Друкарня та видавництво «Biblos», 222 с.

Забзалюк, Д. Є. (2007). *Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.*: (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — військова історія). Львів, 20 с.

Забзалюк, Д. Є. (2012). *Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.* Львів: ЛьвДУВС, 188 с.

Кіцера, О. (2015). Митрополит Андрей Шептицький і «Народна Лікарня». (Ред. А. В. Мальований). *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик*. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, с. 8–17.

Кравчук, А. (за ред.). (1998). *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944* (у 3 т., Т.2). Львів: «Місіонер», с. 519–533.

Лаба, В. (1958). Заслужна роля польового духівництва. *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Видавництво «Канадійський Фармер», с. 309–312.

Лаба, В. (1990). *Митрополит Андрей Шептицький. Його життя та заслуги*. Люблін: «Свічадо», 63 с.

Нагаєвський, І. (1985). *Спогади польового духовника*. Торонто, 185 с.

Пундій, П. (2015). Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. (Ред. А. В. Мальований). *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик*. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, с. 18–24.

Шеремета, О. Ю. (2010). *Етичні ідеї митрополита Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.*: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 — Історія філософії. Київ, 214 с.

REFERENCES

Brylinskyi, M. (1958). Invalidy UHA [Disabled persons of the UGA]. *Ukrainska Halyska Armia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)*. Vinnipeg: Vydavnytstvo «Kanadiisky Farmer», s. 594–604. [in Ukrainian].

Haliv, M. (2007). Ivan Hrynokh: dushpastyr i polityk [Ivan Hryniokh: pastor and politician]. *Patriarkhat*. № 6 (403). URL: <https://web.archive.org/web/20081203163129/http://www.patriarkhat.org.ua/ukr/archive/article%3B426%3B403/> [Accessed: 15.12.2023]. [in Ukrainian].

Hrynokh, I. (1961). *Sluha Bozhyi Andrei — blahovisnyk yednosty* [Servant of God Andrei is a herald of unity]. Miunkhen: Drukarnia ta vydavnytstvo «Biblos», 222 s. [in Ukrainian].

Kitsera, O. (2015). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i «Narodna Lichnytsia» [Metropolitan Andrei Sheptytskyi and the “People’s Hospital”]. (Red. A. V. Malovanyi). *Medyky i medytsyna v zhytti ta diialnosti Mytropolyta Andreia Sheptytskoho (Do 150-richchia vid dnia narodzhennia): bibliohrafichni pokazhchyk*. Lviv: Drukarnia Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho, s. 8–17. [in Ukrainian].

Kravchuk, A. (ed.). (1998). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899–1944* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi: life and activities. Documents and materials. 1899–1944]. (v 3 t. T. 2). Lviv: «Misioner», s. 519–533. [in Ukrainian].

Laba, V. (1958). Zasluzhna rolia polovoho dukhivnytstva [Meritorious role of soldier priest]. *Ukrainska Halytska Armiia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh (materiialy do istorii)*. Vinnipeh: Vydavnytstvo «Kanadiiskyi Farmer», s. 309–312. [in Ukrainian].

Laba, V. (1990). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Yoho zhyttia ta zasluhy* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi. His life and achievements]. Liublin: «Svichado», 63 s. [in Ukrainian].

Nahaievskiy, I. (1985). *Spohady polovoho dukhovnyka* [A soldier priest memories]. Toronto, 185 s. [in Ukrainian].

Pundii, P. (2015). Opika mytropolyta Andreia Sheptytskoho nad narodnym zdoroviam [Metropolitan Andrei Sheptytsky’s care for public health]. (Red. A. V. Malovanyi). *Medyky i medytsyna v zhytti ta diialnosti Mytropolyta Andreia Sheptytskoho (Do 150-richchia vid dnia narodzhennia): bibliohrafichni pokazhchyk*. Lviv: Drukarnia Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho, s. 18–24. [in Ukrainian].

Sheremeta, O. Yu. (2010). *Etychni idei mytropolyta Andreia Sheptytskoho u relihiino-filosofskom konteksti kintsia XIX — pershoi polovyny XX st.* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi’s ethical ideas in religion-philosophical context of the end of XIX and first half XX centuries]. (Candidate’s thesis). Kyiv, 214 s. [in Ukrainian].

Zabzaliuk, D. Ye. (2007) *Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX st.* [The pastoral service of Ukrainian military formations in the first half of the XX century]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Lviv, 20 s. [in Ukrainian].

Zabzaliuk, D. Ye. (2012). *Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX st.* [The pastoral service of Ukrainian military formations in the first half of the XX century]. Lviv: LvDUVS, 188 s. [in Ukrainian].

Oksana SHEREMETA

PhD of Philosophical Sciences

Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy

of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8364-4300

MILITARY BUILD-UP OF THE UKRAINIAN STATE AND ORGANIZATION OF THE MILITARY CHAPLAINCY IN THE SOCIO-ETHICAL VIEWS AND ACTIVITIES OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI (1865–1944)

The article reveals the content of the views of the Metropolitan of the UGCC Andrei Sheptytskyi on the military organizations of Ukrainian civil society as a component of the national state-building, developed within the framework of his ethical system, built on the principles of early neo-Thomism. Examples of activities of pastoral care of the Ukrainian military organized by the Metropolitan are given. The main sources of the article were Andrei Sheptytskyi’s pastoral letter “How to Build a Native House?” and the memories of military chaplains.

In his own teachings, the metropolitan outlined a plan for Ukrainians to create first a civil society, and then a state, in the centre of which is a person as an individual, a creator and a participant in the communities created

by him. Its protection forms the need for the creation of defence structures and military formations even in civil society, which, with the creation of the state, will grow into relevant ministries, departments and the army.

Andrei Sheptytskyi pointed out the importance of raising the necessary motivation among young people to enter military educational institutions and the army and citizens of the Ukrainian state to consciously take care of its defence capabilities. The state, on the other hand, is obliged to create appropriate laws that will contribute to increasing its defence capability.

The metropolitan also cared directly about the Ukrainian military, developing the service of military chaplains. In addition to their priestly duties, they took care of the cultural and material needs of the soldiers, and engaged in diplomatic activities to protect them and provide them with weapons. The metropolitan inspired civilians to build medical institution "People's hospital", which he supported financially, and care for the disabled. So, the goal of Andrei Sheptytskyi's teachings and activities was to teach Ukrainians to act harmoniously, as a single living organism, for the development and defence of their own state.

Keywords: Andrei Sheptytskyi, neo-Thomism, human law, military build-up, military chaplaincy.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)
DOI:

Ім'я та прізвище автора

*науковий ступінь, вчене звання, посада
Місце роботи; місто, країна (у дужках)
(усі відомості наводяться у називному відмінку
українською мовою)
ORCID, електронна пошта, номер телефону*

Наприклад:

УДК: 94(477)
DOI:

Микола Заболотний

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(Харків, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>
Електронна пошта: mz@gmail.com,
Номер телефону: +380960000000*

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).

Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

*виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.*

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізь):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Харків, 220 с.*

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постаць генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняховського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район*. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Євреї и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchiranskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 21):

Shchiranskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітеруються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovyk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Держдепартаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitcheznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i zoxyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahediiia Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydnii” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID

Наприклад:

Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voeyn_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Воєнно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю.
Наприклад: *Науково-дослідний інститут* (далі — НДІ), *підводний човен* (далі — пч).
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямому, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

2(52) / 2024

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Веденєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням
Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Підписано до друку 27.06.2024. Формат 60x84 1/8.
Зам.296. Обл-вид.арк. 10,88. Ум. друк. арк. 9,3. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ